

**ТВОРИ
В П'ЯТЬОХ ТОМАХ**

**МИКОЛА
ХВИЛЬОВИЙ**

ТВОРИ

**В П'ЯТЬОХ
ТОМАХ**

ТОМ I

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

I

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

ТВОРИ

**В П'ЯТЬОХ
ТОМАХ**

ТОМ I

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР ГРИГОРІЙ КОСТЮК

MYKOLA KHVYLOVY

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

WORKS
IN FIVE
VOLUMES

VOLUME
ONE

Compiled, edited and annotated by
НРУНОРУ КОСТИУК

ТВОРИ
В П'ЯТЬОХ
ТОМАХ

ТОМ
ЦЕРШИЙ

Упорядкування, редакція і вступна стаття
Григорія Костюка

*Проект зі збереження
інтелектуальної спадщини
української еміграції*

Published by
V. Symonenko Smoloskyp Publishers, Smoloskyp Inc. and
Ukrainian Writers' Association in Exile

New York

Baltimore
1978

Toronto

Об'єднання Українських Письменників «Слово»

Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка

Нью-Йорк

Балтімор
1978

Торонто

Об'єднання Українських Письменників
«Слово»
Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка

Микола Хвильовий
Твори в п'ятьох томах
ТОМ I

Бібліотека СМОЛОСКИПА ч. 26

Упорядкування і редакція — Григорій Костюк
Технічний редактор — Осип Зінкевич
Мистецьке оформлення Ореста Поліщука

Mykola Khvylovy
Works In Five Volumes
Volume I

Copyright © by Smoloskyp, Inc.
All rights reserved
Compiled and edited by Hryhory Kostyuk
Technical editor — Osyp Zinkewych
Cover by Orest Polishchuk

Published by Ukrainian Writers' Association in Exile
and V. Symonenko Smoloskyp Publishers, Smoloskyp Inc.
(a non-profit organization)

P. O. Box 561
Ellicott City, Md. 21043
U.S.A.

Library of Congress Catalog Number: 78-066383
ISBN: 0-914834-14-2

Printed and bound in the United States of America

М. Хвильовий

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Видання творів Миколи Хвильового в УРСР припинене на початку 1930-их років. Останнє видання «Вибрані твори», т. I, появилось у видавництві РУХ, 1932 року. Після самогубства М. Хвильового 1933 року всі його твори вилучено з бібліотек. Ім'я Хвильового виключено з енциклопедій, з різних біо-бібліографічних збірників і шкільних підручників. Твори його не тільки заборонено до видання, але і до читання та історико-літературного дослідження. Навіть після розкриття й деякого засудження злочинів Сталіна в СРСР, а з цим і початку реабілітації багатьох жертв сталінського терору, про реабілітацію М. Хвильового не було мови. Це значить, що ім'я і твори М. Хвильового й надалі є на індексі КДБ, що «хвильовізм» у найширшому його розумінні для сучасних володарів України є такий же актуальний і небезпечний, як і в добу Сталіна.

Потреба видання творів М. Хвильового диктується сьогодні багатьма обставинами і мотивами.

Коли панівний режим в Україні змовою мовчання, або фальшування й перекручування на свій лад, намагається знищити історичну пам'ять українського народу, знищити або заховати від народу творчість багатьох діячів його, то завдання українців поза межами України ці надбання зберегти і видати. Це насамперед стосується до літературної спадщини М. Хвильового.

За 45 років від дня смерти М. Хвильового в Україні й поза її кордонами народилося й змужніло добрих два покоління молодих українських людей. Ці покоління не тільки не читали нічого з творів Хвильового, а часто й імени його не чули. Маємо сумнів, що й старше покоління всі твори, зокрема памфлети М. Хвильового, читало. Такий ненормальний стан, витворений ворожими для українського народу обставинами, також промовляє за актуальність видання літературної спадщини М. Хвильового.

Вартість письменника перевіряється часом. З цього погляду постать М. Хвильового не маліє, не відходить у минуле разом з його часом, а ще більше виростає й набуває сучасного звучання. Досить вказати на кілька фактів.

Володіючи надзвичайним даром проникливої інтуїції мистця, Хвильовий уже тоді, в роки «українізації», перший передбачив переродження партії на «собірателя землі русскої», на реставратора нової російської імперії, в якій запанує російський фашизм. Це сьогодні вже стало дійсністю.

М. Хвильовий переконував партію, що національне відродження України є неминучим наслідком історичного процесу, що це є непереможна воля українського народу. Тому партія не сміє стояти на шляху цього закономірного процесу й боротися проти нього. Навпаки, коли партія хоче бути з народом, вона повинна очолити цей процес і керувати оформленням українського народу в модерну націю. Інакше партія опиниться в конфлікті з українським народом. Це сьогодні також стало фактом.

Одна з провідних ідей М. Хвильового, що не може бути справжнього соціального визволення без всебічного визволення національного, в наш час стала керівним гаслом національно-визвольних рухів у цілому світі.

«Пролетарський інтернаціоналізм» у московській інтерпретації та бажання Москви підпорядкувати собі комуністичні партії як сателітних держав, так і інших країн світу, викликало відомий опір у формі т. зв. «націонал-комунізму», що інколи рішуче протиставить себе московському центру. Ми не повинні забувати, що першою країною та-

кого опору була п'ятдесят років тому Україна, а ідейним виразником цього опору був саме Микола Хвильовий.

«Хвильовізм», як система ідей, не є витвором кабінетного теоретика-доктринера, а ідейним відображенням сучасної дійсності в Україні. Сучасний рух опору в Україні є найкращим доказом живучости й актуальности ідей Хвильового. Про це свідчать події післясталінської доби і багато документів українського самвидаву, починаючи від 60-их років. Вони (ці матеріали і документи) показують, що для свободолюбного молодого покоління цих років саме Хвильовий став символом відваги, національної честі й патріотизму. Досить вказати на книжку Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», де Хвильовий фігурує як виразник потоптаної української національної правди. З другого боку, досить пригадати ганебний виступ проти Дзюби невідомого ближче збірного обскуранта, що сховався за непристойне псевдо Б. Стенчук («Що і як обстоює І. Дзюба», Київ, 1969), щоб переконатися, що Хвильовий для сучасних керівників влади залишається й надалі «ревізійністом» і «буржуазним націоналістом», який не дає їм спокійно спати.

З інших самвидавних документів довідуємось, що під час арештів у багатьох патріотів забрано якісь матеріали або Хвильового, або про Хвильового (М. Масютко, В. Чорновіл, І. Світличний та інші). У тих же документах читаємо, як ретельні кадебівські агенти, рецензуючи й характеризуючи різні твори українських патріотів, з тривогою констатують, що всі вони «є відгомоном горезвісної волобуїщини, шумськізму, хвильовізму».

Усе це загалом ще раз стверджує, що видання творів М. Хвильового більше ніж на часі. Починаючи це видання, ми свідомі, що беремо на себе тяжкий і ризикований обов'язок. Але ми віримо, що українська патріотична громада в діаспорі своєю активною участю в передплаті підтримує нас. З вірою в цю підтримку ми й починаємо це відповідальне перед історією видання.

1978 року минає 85 років від дня народження й 45 ро-

ків від дня трагічної смерти Миколи Хвильового. Це наше перше видання його творів буде найкращим пам'ятником цьому передчасно загнаному Москвою в могилу українському письменникові.

ВІД РЕДАКТОРА

Уся різножанрова творчість Миколи Хвильового ніколи не була повністю видана. Тому не тільки загальні читачі, а й фахові історики літератури й критики здебільшого досі не мали змоги прочитати все, що написав М. Хвильовий. Наше видання є перше більш-менш повне видання творчої спадщини Миколи Хвильового.

В умовах еміграції, не маючи доступу до бібліотечних та архівних фондів України, де жив, творив і вмер Хвильовий, не маючи комплектів періодичних видань і збірників початку 20-их років, у яких друкувалися вперше окремі речі Хвильового, що не ввійшли до жодної його збірки, — зібрати бодай основні твори письменника спочатку здавалося майже фантастичним задумом. Але з бігом часу, завдяки багатьом людям доброї волі, нам удалося зібрати майже все, що написав за своє коротке творче десятиріччя Микола Хвильовий.

Коли пишемо *майже все*, то це треба розуміти, що поза нашою збіркою залишилась дуже мала кількість творів, які можна було б ще дістати, працюючи в нормальних умовах. Наприклад, почнімо з поезій: нам удалося дістати обидві збірки поезій М. Хвильового: «Молодість» (1921) і «Досвітні симфонії» (1922), що ними він дебютував у літературі. Вдалося нам виловити також з деяких видань кілька окремих поезій, які не ввійшли до жодної збірки. Але бракує нам кілька поезій, що друкувалися в «Шляхах ми-

стецтва», «Знанні», «Арені», яких ані тут ми, ані там наші приятелі, відшукати не змогли.

Ми мали в своєму розпорядженні всі три томи «Творів» М. Хвильового, що їх він сам упорядкував, а видало ДВУ, 1927-1930 рр., у Харкові. Дістали ми також I-ий том вибраних творів, що їх видало кооперативне видавництво РУХ 1932 року в Харкові, куди ввійшли, крім давніших, його твори останніх років: «Щасливий секретар», «Останній день», «Майбутні шахтарі» тощо. Зібрали ми ще кілька оповідань, що опубліковані були в різній періодичній пресі за 1930-1932 рр. Отже, якщо не рахувати взагалі втрачених ще за життя письменника чи знищених цензурою романів «Вальдшнепи», «Іраїда» тощо, то з прози нам бракує, можливо, два-три оповідання чи нариси, що були опубліковані десь у периферійній пресі в роки 1931-1932. Все інше й основне ми маємо.

Є підстави припускати, що Хвильовий пробував свої сили і в драматургії. У спогадах сучасників (А. Любченко) є натяк, що Хвильовий написав був п'єсу «Коммольці», яку, нібито, взяв був до постанови театр ім. Франка. Але згодом ні сцени, ні друку ця п'єса не побачила й усякі сліди про дальшу її долю зникли. Чи була така п'єса і що з нею сталося — залишається таємницею й по наш день.

Усі три цикли памфлетів М. Хвильового: «Камо грядеши», «Думки проти течії» й «Апологети писаризму» ми маємо повністю. Зібрані також усі його літературно-критичні та публіцистичні статті, друковані в «Новому мистецтві», «Вапліте», «Червоному шляху», «Літературному ярмарку», «Пролітфронті» та в інших часописах. Ці статті по суті можна вважати четвертим циклом його памфлетів. Не пощастило тільки й досі знайти трактата «Україна чи Малоросія?», що його 1927 року цензура сконфіскувала й заборонила до друку. З нього ми публікуємо тільки декілька фрагментів, що збереглися в тогочасній, головню російськомовній пресі. Отже й цей жанр Хвильового представлений в основному досить повно.

Усі твори М. Хвильового і ввесь дотичний до них доку-

ментальний матеріал ми розплянували на п'ять томів. В основу нашого плянування мистецьких творів Хвильового ми поклали згаданий вище тритомник творів, що їх упорядкував сам автор. У своєму розпорядженні тепер ми, звичайно, мали багато більше творів до публікації, ніж це було 1927 року, тому, зрозуміло, ми змушені були збільшити розмір кожного тому й зробити певне доцільне пересування матеріалу з одного тому до другого.

Упорядковуючи 1927 року свій тритомник творів, М. Хвильовий до кожного тому творів дав окрему загальну назву, а саме: I-ий том мав назву «Етюди», II-ий — «Осінь», III-ій — «Етюди». Ми ці назви зберігаємо цілковито, хоч кожний том теперішнього нашого видання, як зазначено вище, збільшено розміром і дещо змінено змістом.

У розташуванні творів ми дотримувались у принципі хронологічного порядку. Виняток зроблено лише для поезії, яку з міркувань технічних перенесено до третього тому, як окремий розділ.

У перший том, крім загальної вступної статті редактора, ввійшли всі новелі першого тому видання 1927 року, а також оповідання «Пудель» і «Лілюлі», перенесені з другого тому. Тобто, сюди ввійшли всі твори, написані в першу добу творчості Миколи Хвильового (1921-1923).

У другий том увійшли твори, писані між 1923 і 1927 роками, тобто, твори, що накресливали вже виразний стильовий злам у творчих шуканнях Хвильового й перехід його до ширшої форми — повісти й роману. Сюди належать: «Я», «Повість про санаторійну зону», «Сантиментальна історія», «Наречений», «Бандити», «Зав'язка», «Вальдшнепи». Том відкриває вступна стаття Мирослава Шкандрія «Про стиль прози Миколи Хвильового».

Третій том має два розділи. Розділ перший виповнюють твори, написані 1927-1929 рр. і мають психологічно-трагедійний («Мати», «Злочин», «Мисливські оповідання») та сатиричний («Іван Іванович», «Ревізор») характер. Розділ другий відкривається поетичною спадщиною Миколи

Хвильового із вступною статтею Святослава Гординського. Далі йдуть різні оповідання, нариси й замітки Хвильового останніх років життя (1930-1933) : «З лабораторії», «Щасливий секретар», «Про любов», «Останній день», «Майбутні шахтарі» та інші.

Четвертий том, крім вступної статті Юрія Шевельова, містить всі памфлети, літературно-критичні та публіцистичні писання, нотатки й деякі фрагменти з загублених чи конфіскованих цензурою статей М. Хвильового.

П'ятий том виповнюють різні статті, документи і матеріали, що стосуються життя і творчості Миколи Хвильового, показник імен та бібліографія творів Хвильового і про Хвильового, що її опрацював Олег Ільницький.

Мову М. Хвильового в найширшому розумінні залишаємо недоторканою. Зроблено тільки редакцію текстів згідно з сучасними правописними нормами.

За допомогу в нашій праці фаховими порадами, підшукуванням рідкісних видань і матеріалів, бібліографічних вказівок різними мовами тощо належить глибока наша подяка Йосипові Гірнякові, Петрові Голубенкові, Олександрові Воронину, Василеві Гришкові, Леонідові Гусакові, Аркадієві Жуковському, Ігореві Качуровському, Юрієві Лаврінченкові, Леонідові Лиману, Юрієві Луцькому, Вікторові Свободі, Данилові Струку, Дмитрові Штогрину, Миколі Палієву і тим патріотам в Україні, імена яких ми тут не можемо назвати, але які своєю самовідданою працею збагатили нашу збірку такими матеріалами, що їх поза межами України годі було дістати.

М И К О Л А Х В И Л Ь О В И Й

Життя, доба, творчість

Істинно: Хвильовий. Сам хвилюється і нас усіх хвилює, п'янить і непокоїть, дратує, знесилює і полонить. Аскет і фанатик, жорстокий до себе і до інших, хворобливо вражливий і гордий, недоторканий і суворий, а часом — ніжний і сором'язливий, химерний характерник, залюблений у слово, у форму, мрійник.

Володимир Коряк.

Я ніколи не дивився на легке, приємне життя і щастя, як на остаточну мету людського існування. Такий ідеал я назвав би «ідеалом свинаря». Ідеали, які освітлюють мій шлях і з дня на день дають мені мужність бадьоро дивитися в обличчя життя — це ідеали Добра, Краси, Правди.

Альберт Айнштайн.

Замість вступу

У Харкові, в листопаді-грудні 1932 року, в залах Науково-дослідчого інституту літературознавства ім. Т. Шевченка, що на розі вулиць Раднаркомівської і Пушкінської, відбувалася виставка «15 років художньої літератури УСРР». Виставку розміщено було в 9-ох залах Інституту. IV-ий відділ виставки виповнювала портретна галерія українських радянських письменників. Найбільшу увагу глядачів притягала група портретів пензля Анатолія Петрицького. Серед вражаючої багатоманітної і різнотипажної добірки його портретів привертала особливу увагу два: тала-

новито стилізований під Дон Кіхота портрет М. О. Скрипника і своєрідний, у стилі раннього символізму портрет Миколи Хвильового.

Кілька років тому, коли після смерти Анатолія Петрицького (1964) у Києві видали великий альбом його портретів, я відразу почав шукати цих двох портретів. Портрет М. О. Скрипника зберігся (якщо не в оригіналі, то принаймні у фотокопії) і до альбому потрапив. Але портрета Хвильового нема. Нема про нього згадки й серед приміток про втрачені портрети. Так ніби такого портрета Петрицький ніколи не малював, ніби його в природі не існувало. Чи пощастить комусь колись знайти бодай копію цього портрета? На всякий випадок занотую тут те, що зберегла моя зорова пам'ять.

На великій міській безлюдній вулиці вирізняється обрис багатопверхового, брудноцеглястого кольору будинку. Ані пори року, ані часу дня, ані виразного стану погоди фарби Петрицького зумисне не показують. Перед глядачем — абстрактність, неозначеність. Не то крупчастий сніг іде, не то б'ючий вітер з дощем, не то осіння нудна холодна мжичка. І якісь невиразні сутінки. Під стіною будинку стоїть людина. Крізь димчасту поволоку на обличчя людини звідкись падає жмут світла. Людина стоїть боса, без кашкета, в темного кольору сорочці й штанах. Вона беззахисно і, здавалось, розгублено притулилася до брудної, мокрої і холодної стіни, з безнадійно опущеними руками. Права рука видавалась чомусь довшою, ліва — коротшою. Увагу глядачів приковували пальці рук. Вони були химерно й боляче покручені й творили ілюзію безнастанного тремтіння. Це зраджувало глибоку, надлюдську внутрішню тривогу і біль людини. Босі ноги, що безладно схрещувались на холодному бруку, ще в більшій мірі поглиблювали враження, ще гостріше виявляли силу розпуки й неспокою. Але дивно, як тільки глядач переводив свій погляд на обличчя людини, його охоплювало інше враження. Ілюзія осінньої мжички зникала. Його увагу притягало відразу характеристичне обличчя людини та її скуйовдже-

на чорна чуприна, що не охляла навіть під дощем. Ледве помітно перекошене худе обличчя з глибокими борознами тривожних років, на якому вирізнялись великі, пронизливі, глибоко всаджені карі очі. З них відсвічувалася сила волі й характеру. Якщо покручені пальці й босі ноги на холодному мокрому бруку викликали почуття трагічного, то вираз обличчя зроджував почуття героїчного, почуття гордої нескореної сили людини і, одночасно, почуття зневаги до жорстокого оточення.

Це був портрет Миколи Хвильового пензля А. Петрицького. І цього портрета в альбомі померлого мистця нема. І не відомо, чи зберігся він взагалі. А може «не зберігся» навмисне. Як навмисне випав М. Хвильовий з різних енциклопедичних та історико-літературних довідників.

Візьмімо УРЕ (Українську Радянську Енциклопедію) й у відповідному томі пошукаймо гасла «М. Хвильовий». Марно. Такого гасла там нема. Хоч загально відомо, що головний редактор УРЕ, Микола Платонович Бажан, це гасло замовляв, що його було написано в суворо офіційному, партійно-витриманому пляні й здано вчасно до редакції УРЕ. І на цьому історія гасла замкнулася. На сторінки УРЕ воно не потрапило й таємниче зникло в складних лабіринтах редакційного апарату. Очевидячки, та «велика, велетенська, фатальна сила», що її так ненавидів М. Хвильовий, яка всевладно керувала працею безправної редакції УРЕ, вважала, що такого письменника не було, або, якщо й був, то... не повинен бути. Очевидячки, вона (та «велика... сила») мала й має містерійний страх перед самим ім'ям покійного письменника і забобонно вірила, що навіть найвитриманіше написане гасло про Хвильового випромінюватиме владоотруйні флюїди. Тому краще, щоб цього імени на сторінках УРЕ не було.

Загляньмо до п'ятитомного біо-бібліографічного словника «Українські письменники», що вийшов у видавництві художньої літератури «Дніпро», в Києві, 1965 року. Ми тут знайдемо навіть маловідомі, десятирядні, а то й лише кололітературні імена: Хінкулов Л., Ходченко П., Хорунжий

А., Хазан М., Худяк В. та низку подібних, але прізвища Хвильового — нема.

У другому томі «Історії української літератури» (видання Академії Наук Української РСР, Київ, 1957) та в однотомнику тієї ж історії (у тому ж виданні, Київ, 1965) ім'я Хвильового згадується багато разів. Але згадується принагідно в зв'язку з тим чи іншим літературним чи організаційним негативним, розкладовим, «націонал-ухильницьким» ба, навіть, антирадянським вчинком і подією. У восьмитомнику «Історії української літератури» (видання АН Української РСР, Київ, том 6, 1970), повторивши майже всі зазначені в попередніх історіях негативи Хвильового, все ж таки спробували розглянути детальніше дещо з його художніх творів. Але зроблено це ніби для того, щоб у висновку ствердити, що «Хвильовий остаточно визначився як націонал-ухильник, один з ідеологів войовничого буржуазного націоналізму, — романом «Вальдшнепи» (1927), в якому автор дійшов до прямого вихваляння антирадянських сил» (стор. 237).

Про Хвильового як талановитого письменника-новатора, під впливом якого зросло майже все молоде покоління письменників 20-их років включно з пізнішим його антагоністом І. Микитенком (див. його оповідання «Будні»), про Хвильового як теоретика й основника нового стилю романтики вітаїзму (активного романтизму), провідника потужного літературного напрямку, що позначився на цілому літературному процесі 20-их років, — про це в «Історії української літератури» останнього радянського зразка не написано нічого.

Отже в офіційному радянському літературознавстві творчість М. Хвильового представлена як прикрий негативний епізод, що належить до периферії і цілковитого забуття. Але, як свідчать матеріали, що час від часу пробиваються поза межі України, неофіційне, але вільне і незалежне в своєму думанні літературознавство оцінює Хвильового інакше. В одному з самвидавних матеріалів, що недавно дістався до нас, про Хвильового читаємо таке:

«На магістралях новітньої української історії М. Хвильовий — завузлення, етап, що зв'язує минуле з сучасним і майбутнім. На Україні його ім'я перейшло в легенду (особливо ним цікавиться молодь)...

... Вплив його рушійних ідей і мобілізуючих концепцій живе, ферментує і з духом часу збагачується й посилюється».*)

Але не тільки в неофіційних самвидавних спогадах і статтях зустрічаємо позитивну оцінку Хвильового. Зустрічаємо її в більш чи менш відкритій чи прихованій формі в багатьох офіційних публікаціях і спогадах. На першому місці тут стоять спогади колишнього гартованця і ваплітянина Юрія Смолича «Розповідь про неспокій» (1968). На всіх сторінках розповіді зримо чи незримо відчуваємо тінь могутньої творчої постаті М. Хвильового. Щоб не наразитись на обвинувачення в позитивному ставленні до Хвильового, Юрій Смолич постійно намагається триматись від нього на певній дистанції. Час від часу він прикидається наївником і стверджує, що хоч належав до групи Хвильового, але «не поділяв поглядів хвильовистів». Він пішов до ВАПЛІТЕ, мовляв, тому, що «у ВАПЛІТЕ були всі мої друзі... всі ті літератори, котрі були мені душевно близькі, і всі ті, котрі близькі були мені творчо. І взагалі, викручується Ю. Смолич, «для нас ВАПЛІТЕ була організацією літературною і тільки літературною».

Ю. Смолич пригадує найосновніші ідеї і гасла Хвильового-полеміста: «Європа чи Просвіта?», «Психологічна Європа», «Геть від Москви», «Азіятський ренесанс», «Романтика вітаїзму» тощо. Ці хвилюючі проблеми 20-их років, що їх теоретично й візійно ставив М. Хвильовий перед українським мистецьким і політичним світом, Ю. Смолич навмисне коментує примітивно й вульгарно. І робить це він, на мою думку, як досвідчений «перестраховальник»: що ж,

*) Архів «Смолоскипа», Балтімор, стор. 25, 29.

мовляв, коли в свій час до цих проблем він мав якийсь позитивний стосунок, то в цьому нічого поганого нема, бо були це несерйозні, хлоп'ячі вибрики і тільки. Він, згідно з панівною настановою, творчі ідеї Хвильового пов'язує з такими ж ідеями В. Винниченка. Мовляв: «Хвильовий повторив чимало винниченківських теорій» і тому «в його теоріях, як і в теоріях Винниченка, були зародки того, що двома десятиліттями пізніше склалося в певну програму «нацкомунізму».*)

Але коли ми поминемо всі ці офіційні «ідеологічно вистримані» опуси і пригадаємо собі ряд істотних фактів, що їх старанно нотував Ю. Смолич з тої мистецької атмосфери, яка постійно побутувала навколо Хвильового, то виразно відчуваємо, якою привабливою, майже містерійною постаттю був Хвильовий для літературної молоді та й для самого Смолича зокрема («Я все хотів знайти Хвильового, щоб через нього 'запричаститися' до літератури... Він був неуловимий», — згадує Смолич про свої перші роки в Харкові). У цілому від читання спогадів Смолича залишається враження, що Хвильовий назавжди залишився в його підсвідомості великою багатогранною творчою особистістю, що його втрата — це велика незаступна втрата для української літератури. Видно, що Хвильовий не давав спокою йому до самої смерті. Не випадково, нарешті, дух неспокою Хвильового позначився і на самій назві спогадів Юрія Смолича.

Це лише кілька фактів про М. Хвильового й українську радянську дійсність після його смерті. Звідси логічно виникає нове питання: як же поставилися до М. Хвильового та його спадщини українці поза межами радянської України, зокрема — політично активна еміграція?

Це питання досить складне. Йому варто приділити окрему розвідку. Тут же ми лише згадаємо дуже стисло й за-

*) Юрій Смолич. «Розповідь про неспокій». Частина перша, Київ, «Радянський письменник», 1968. стор. 87, 89, 98.

гально. Ставлення до М. Хвильового політично й культурно діючих сил українців поза межами УРСР за останнє 50-річчя було і є дуже диференційоване. Проте в загальному, не беручи до уваги партійно-світоглядових, часто діаметрально протилежних позицій, їх можна поділити на два табори. Табір вдумливого, об'єктивного й більшою чи меншою мірою позитивного розуміння Хвильового як мистця, людини й громадянина і табір обмеженого, верхоглядного, екстремно-доктринерського його заперечення. Для ілюстрації зворушливої єдності в ставленні до Хвильового в цьому останньому таборі зіставмо лише висловлювання, з одного боку, речників, що зараховують себе до самостійників антикомуністів і з другого — речників комуністичних поплентачів, що інколи іменують себе «прогресистами». Останні чи не найвиразніше знайшли свій вислів у колись відомому агентурному журнальчику «За синім океаном» у статті автора, що заховався за прозорий криптонім «К. Ю». Коли його антагоністичні однодумці з групи антикомуністів кидали на Хвильового різне лайливе несусвіття: «зрадник», «моральний нуль», «безхарактерник», «Юда», «недоучка», «духовий москвофіл», «відступник від Христа», «матеревбивник» і тому подібне, то цей «прогресист» з «За синім океаном» безапеляційно твердив, що гітлерівські орди убійників, які насунули на Україну 1941-1943 рр., це й були ті «чорнокнижники з Вюртембергу», що їх опоектизував Хвильовий у своїх памфлетах, це, мовляв, і була та «психологічна Європа», про яку марив і на яку орієнтуватися закликав М. Хвильовий.*)

Я згадав сумарно ці дві групи критиків М. Хвильового, що діяли чи й тепер діють поза межами УРСР, щоб ясніше підкреслити їх духовий перегук з тими оцінками, що були і є в рідному краю. Коли перша група, з тими чи іншими відмінами, перегукується з усім справді без лапок прогресивним, неупокореним, сповненим віри в свободу,

---

*) К. Ю. Доктрина пристосування або М. Хвильовий і фельдфебелі з «Нахтігалья», «За синім океаном». Журнал літератури, мистецтва, суспільних проблем. Нью-Йорк, листопад-грудень 1962, стор. 22.

правду й національну гідність народу нашого, то друга — дивним способом перегукувалася й перегукується з усіма чорними силами, з отією, мовляв Маланюк « всеукраїнською енківщиною», яка цькувала і вбила Хвильового та яка після майже п'ятдесяти років по його смерті люто ненавидить і боїться навіть згадки про нього.

Пригадаймо, що п'ятдесят років тому, у своєму «Одвертому листі до Володимира Коряка» М. Хвильовий писав:

«Словом, прощайте, шановний товаришу! Вітайте від мене всіх своїх друзів і всіх гарних знайомих і передайте, будь ласка, що я їм не дам спокою і на тому світі...

... Мій девіз — не щади ворога!.. «Хай живе дух неспокою!»

Прощайте!»*)

Насправді — слова пророчі. Як п'ятдесят років тому, так і тепер звучать вони як грізна острогога судді і месника.

Біографічний коментар

Нелегко, будучи відірваним від багатьох джерельних документів, писати докладну біографію М. Хвильового. Та такого завдання я навіть не ставлю перед собою. Це тема окремої великої студії. Тут я лише спробую, виходячи з наявних у нас матеріалів і фактів, упорядкувати, критично переглянути, ствердити чи спростувати ті біографічні дані, що на сьогодні, в тій чи іншій мірі, вплетені в біографію Хвильового. У деяких моментах я не цуратимусь здогадів і припущень, якщо вони впливатимуть з логічних і психологічно виправданих мотивацій. Такі моменти я передаю на суд щасливіших від мене дослідників, що зможуть мої припущення заперечити чи ствердити, опираючись на недо-

---

*) «Валпiте», ч. 5, Харків, стор. 172-173.

ступні ще нам тепер документи і джерела.

Хвильовий — псевдонім. Справжнє прізвище його Фітільов Микола Григорович. Народився він 1-го грудня за старим чи 13 грудня за новим календарем 1893 року в селі Тростянці, Охтирського повіту на Харківщині. Батьки — сільські вчителі. Батько — Григорій Олексійович Фітільов, правдоподібно російського походження, із збіднілого роду дворян. За опозиційні настрої й нелегальну діяльність був виключений з Харківського університету. Це примусило його піти вчителювати на село. Призначення дістав у село Тростянці на Харківщині. Тут зустрів симпатичну панну Єлисавету, доньку Івана Івановича Тарасенка, бухгалтера маєтків власника великих гуралень Кеніга. Правдоподібно на початку 90-их років вони одружилися. Першим у родині Фітільових народився син Микола. Після нього прийшло ще четверо дітей: донька Євгенія, син Олександр і ще дві доньки — Людмила й Валентина. Разом з дітьми прийшла матеріальна скрута. Учительського заробітку не вистачало на таку велику родину. Григорій Фітільов цим переймався мало. Він більше полюбляв рибальство і полювання. До цього ще долучився й химерний його характер та хвороблива пристрасть до міцних напоїв. Через кілька років це привело родину Фітільових до розколу. Року 1904 чи 5-го Єлисавета Іванівна, забравши дітей, переїхала тимчасово на хутір Зубівка до сестри, що була одружена з дрібним поміщиком М. Смаковським. Внезабарі Єлисавета Іванівна, діставши посаду вчительки, покинула гостинний дім Смаковських. Учителювала спочатку в селі Чернеччині на Богодухівщині, а згодом — на хуторі Дем'янівка, недалеко від Деканьки. «Тут, — пише біограф, від якого запозичаємо всі ці відомості, — «на глухій шляху» прожила мати майбутнього письменника, поки всі діти не повиростали, а її найстарший син не став відомим далеко за межами України Миколою Хвильовим».*)

*) О. Ган. *Трагедія Миколи Хвильового*. Німеччина, В-во «Прометей», рік видання не вказано, стор. 10-12.

Так з 11 чи 12 років Микола виростав без батька. Крім матері, ним опікувалися два родичі по маминій лінії: відомий вже нам М. Смаковський і збіднілий ліберальний поміщик Савич. До послуг юного Миколи були їхні добре підібрані бібліотеки. Тут він з захопленням перечитував клясичну російську й західноєвропейську літературу. В бібліотеці Савича знайшов «Кобзаря» і ще деякі українські книжки. І це, треба думати, у великій мірі визначило його життєвий шлях. Кузинка Хвильового Л. Смаковська свідчила, що він (Хвильовий) ще підлітком знав напам'ять силу поезій Шевченка та інших українських поетів.*)

Григорій Фітільов, залишений на власну долю, вів життя безтурботного бурлаки. Часто міняв учительські посади, а то й залишався без праці й жив з випадкових заробітків і полювання. Перед першою світовою війною його розбив параліч і він на самоті доживав віку в селі Котельні.

Це майже все, що ми знаємо про батьків Миколи Хвильового та про його дитячі роки.

Освіта

Щодо освіти М. Хвильового, то відомості теж дуже скупі, суперечливі й плутані. У «Хрестоматії нової української літератури» М. Плевако (Харків, в-во «Книгоспілка», 1925), як і в біо-бібліографічному збірнику А. Лейтеса і М. Яшека, **) що були опубліковані ще за життя письменника, подано, що після початкової школи освіту здобув самотужки. Це — напівправда. Коли йде мова про широку університетську освіту, то він справді здобув її самотужки. Коли ж мова йде про середню освіту, то тут справа виглядає інакше. На підставі фактів, що їх подав О. Ган, свідчень кузинки (двоюрідної сестри) М. Хвильового Л. Смаковсь-

*) О. Ган. *Трагедія Миколи Хвильового*, стор. 16.

**) А. Лейтес і М. Яшек. *Десять років української літератури» (1917-1927)*, том I-ий, біо-бібліографічний довідник, Харків, ДВУ, 1927, стор. 526-34.

кої*) та спогадів товариша юнацьких років П. І. Шигимаги,**) про середню освіту Хвильового на сьогодні можна стверджувати таке: заходами матері й при матеріальній опіці дядька М. Смаковського Микола закінчив початкову школу в селі Калантаєві. Це було близько від Зубівки. Тому Микола жив у Смаковських і звідси його щодня возили до Калантаєвської школи. Після початкової школи його віддали до вищепочаткової школи в місті Красний Кут. Чому саме сюди віддали Миколу, залишається не з'ясованим. О. Ган мотивує це матеріальною скрутою матері. Мені видається, що не це було головним. Адже ж М. Смаковський, а згодом і Савич продовжували опікуватися цікавим і спраглим знання юнаком. Чи не головну роллю тут зіграло те, що саме тоді в Краснокутській ремісничій школі викладав Миколин батько Григорій Фітільов. Можливо саме він настояв і переконав Єлисавету Іванівну віддати Миколу до вищепочаткової школи в Красному Куті. Ми не маємо, на жаль, жодних даних про його контакти з батьком у Красному Куті. Але неймовірним було б, щоб він не зустрічався з батьком. Можна навіть припускати, що саме в ці роки батько не тільки зустрічався з сином, а й брав його з собою на полювання, яке було невід'ємною частиною його життя. Саме в ці роки від батька ще юнаком-підлітком Микола запалився пристрасною мисливця, яка не покидала його до кінця життя. І чи не про ці виїзди з батьком на полювання пізніше Хвильовий-письменник у своїх «мисливських» творах так тепло і ніжно згадував.

«Тоді надходить задум, і переді мною виростає наш посьолок, батько мисливець і той прекрасний вечір, коли я в перший раз поїхав з ним на полювання. Пам'ятаю, ми приїхали на луки вночі... Наша підвода зупинилась у комишах. Кобилу випустили на пашу, а самі лягли на віз. Я

*) О. Ган. «Трагедія Миколи Хвильового», стор. 16.

***) П. І. Шигимага. *Факти до біографії Миколи Хвильового*. «Вперед», український робітничий часопис, Мюнхен, листопад 1955, стор. 5-6.

довго не спав. Були міряди зір, і я довго мріяв і дивився в небо. Потім я заснув. Сон був короткий і тривожний. А розбудив мене постріл. Батько вже стояв у комишах і зустрічав вранішній переліт. Парувала ріка й десь загорався світанок. Пам'ятаю, я хотів тоді умерти — так прекрасно було й так билось моє молоде серце».*)

Після закінчення краснокутської вищепечаткової школи Микола, під опікою й за допомогою дядька М. Смаковського, вступає до богодухівської гімназії. Тут він вчився до п'ятої класи включно. По закінченні п'ятої класи, з причин досі ще мало з'ясованих, його виключили з гімназії. О. Ган твердить, що виключили Миколу з гімназії за його активні зв'язки з нелегальною групою соціалістів-революціонерів, розповсюдження серед шкільної молоді і робітництва нелегальної протидержавної літератури та за неслухняність і зухвальство перед гімназійним начальством. Можливо. В тих умовах це було явище закономірне. Імперсько-російська русифікаторська атмосфера гімназії дуже сприяла цьому. Тим більше, коли ми знаємо, що українська стихія родини діда Тарасенка ще з дитячих років позначилася на свідомості Миколи, а остаточно оформили її відкритий і відразу вивчений майже напам'ять «Кобзар» Шевченка та впливи свідомих тогочасних українських діячів: учителя калантаївської школи О. Л. Сільванського та викладача російської мови і літератури краснокутської вищепечаткової школи А. Кривохатського. Тож Микола Фітільов вже прийшов до богодухівської гімназії з опозиційним, критичним настроєм. Але які б здогади чи припущення ми тут не робили, незаперечним є одне: по закінченні п'ятої класи Микола змушений був покинути гімназію. Повернувшись до матері на хутір Дем'янівку, він

---

*) Микола Хвильовий. «Твори», т. I-ий, Харків, 1927, ДВУ, *На озера*, стор. 195-196.

незабаром влаштовується на працю писаря Рублівської волосної управи. Був це правдоподібно 1911 рік. Цим почався новий період у біографії Миколи Хвильового. Про цей період його життя маємо, на щастя, згадувані вже нами спогади вчителя П. І. Шигимаги, що вчителював у селі Бригадирівці, за три кілометри від Дем'янівки і близько волосного центру села Рублівки. П. І. Шигимага свідчить, що Микола, працюючи писарем Рублівської волосної управи, одночасно, поза працею дуже багато читав, пильно вчився з гімназійних підручників далі й одночасно брав активну участь у драматичному гуртку, що його заснували молоді вчителі й діти місцевої інтелігенції. Драматичний гурток ставив переважно українські побутові драми: «Невольник», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Наталка Полтавка» та інші. Микола в цьому гуртку відзначався не абияким драматичним талантом. І що важливо, пише Шигимага, «Микола вже в цей час (1913-1915 — Г. К.) виявляв глибоку національну свідомість».

Наприкінці 1915 року П. І. Шигимага дістав посаду вчителя в Богодухові, де з того часу й оселився. На початку 1916 року приїхав туди й Микола Фітільов. П. І. Шигимага не говорить ясно, чого саме приїхав тоді до Богодухова Микола. Але декілька його зауважень (що Микола ще в Рублівці й Дем'янівці пильно студював середньошкільну підручну літературу, що в Миколи були далекі родичі, збіднілі поміщики Савич і Смаковський, які «допомагали Миколі матеріально, коли він ходив до школи», про нову дружбу шойно прибулого Миколи з гімназистом Маліком тощо) наштотує нас на таке припущення: виключений з п'ятої чи шостої класи гімназії Микола повернувся до матері на хутір Дем'янівку. Влаштувавшись на працю писаря Рублівської волосної управи, він поза тим не тільки багато читав, не тільки брав активну участь у культурно-освітніх гуртках молоді (драм. гурток тощо), але й мріяв про закінчення гімназії бодай екстерно. І він до цього пильно готувався. Підготувавшись, він весною 1916 року вирушив до Богодухова складати екстерно гімназійні іспити. Не ви-

ключено, що для цього ґрунт перед гімназійною адміністрацією йому підготував хтось із його впливових родичів: Смаковський або Савич. До речі, як свідчить Шигимага, Микола тоді зупинився і жив у домі Савичів. Склавши екстерно іспити й діставши гімназійний диплом (атестат зрілості), Микола восени 1916 року пішов добровільно до війська. Складати екстерно гімназійні іспити було тоді дуже розповсюдженим засобом для дітей бідніших соціальних верств. Саме тоді так зробили майбутні його найближчі друзі: М. Куліш, І. Дніпровський, О. Досвітній і багато інших. Найулюбленіші герої багатьох творів Хвильового, які часто є його альтер еґо, переважно молоді люди з гімназійною освітою: і редактор Карк із одноіменної повісти, і Стефан, Вероніка, Демо (з «Силуетів»), і Вадим, і Марія з «Синього листопаду» і, нарешті, Дмитрій Карамазов із «Вальдшнепів». Це численна галерія типів, що всі вони поспіль «вискочили з гімназійних штанців». Цей тип людини доби революції Хвильовий любив і знав найкраще.

Військова служба

Щодо військової служби М. Хвильового, то теж існує велика розбіжність думок. У книжці А. Лейтеса і М. Яшека занотовано: «Під час імперіялістичної війни (1914-1916) був мобілізований. Кілька років був на фронтах». О. Гантвєрдить, що Хвильовий пішов добровільно до війська весною 1915 року. П. І. Шигимага подає зовсім нову і, на мою думку, ближчу до правди версію. Як уже знаємо, він твердить, що Хвильовий від 1914 до 1916 року працював писарем Рублівської волости, а від весни до осені 1916 року жив у Богодухові.

«Восени 1916 року, — пише Шигимага, — Хвильовий пішов добровільно (вольноопределяющим) в армію. Ішов Микола в армію з моєї хати. Ми з Маліком провели його до роз'їзду Гавришів. Моя мама дала йому на дорогу харчів.

У кінці 1916 року Хвильовий ще перебував у м. Чугуєві й прислав нам звідти листи.»*)

Тут, природно, постає питання: як же так трапилось, що М. Хвильовий так довго уникав мобілізації? А справа була проста. Микола був єдиний найстарший син матері, молодші діти якої всі були неповнолітні. 1914 року в російській імперії діяв закон, що такі сини багатодітної матері та одинаки звільнялися від військової служби. Але на 1916-ий рік, з огляду на затяжну війну і втрати на фронтах, царський уряд скасував ці привілеї для одинаків і єдиних у родині працездатних. Це вже зобов'язувало Миколу йти до армії. Але, щоб попередити примусову мобілізацію, він вирішив підтягнути свій освітній стан до гімназійного, а тоді піти до армії добровільно. Проте в армії йому не довелось довго бути. У грудні 1916 року він ще був на військовій муштрі в Чугуєві. На фронт його частина могла вирушити найраніше в березні 1917 року. А восени (жовтень-листопад) 1917 року був уже на хуторі Дем'янівка.

П. І. Шигимага залишив нам ще один важливий деталь до біографії М. Хвильового.

«Пам'ятаю, — писав він, — як у липні 1916 року Хвильовий (тоді ще, звичайно, Фітільов — Г. К.) читав у мене в хаті свій перший зошит творів. Кімнату він замкнув на ключ, щоб ніхто не перешкоджав. Слухачами були я і мій покійний товариш Малік, що жив у мене на квартирі й учився в Богодухівській гімназії. Перші твори Хвильового — це були подорожні нотатки, в яких він змалював гетьманські соснові ліси, що близько Рублівки, та шведські могили. Це були прозові високохудожні твори. Пам'ятаю, на мене й Маліка вони справили надзвичайне враження. Ці перші твори були писані українською мовою».

*) П. І. Шигимага. *Факти...* стор. 5.

І останнє в цьому аспекті твердження Шигимаги:

«Я свідчу, що в той період, коли я знав Хвильового і коли йому було трохи більше ніж 20 років, він писав тільки українською мовою і володів нею чудово, а на царські часи цього досить, щоб вважати українського інтелігента національно свідомим».*)

Революційні роки

Що робив Микола Григорович, повернувшись пізньої осени з російської армії до своєї родини в село Дем'янівку, де вчителювала його мати? Відомості про це дуже скупі, але те що маємо, свідчить, що він відразу, як у Дем'янівці, так і в ближчих навколишніх селах розгорнув широку, культурно-національну усвідомну й організаційну працю серед селянства й місцевої зрусифікованої інтелігенції. Він активно організовував українські національно-культурні осередки — «Просвіти» і розробляв для них широкі плани праці. О. Ган занотував прецікавий автентичний факт, коли молода дівчина Катря Гащенко, закінчивши гімназію (російськомовну, звичайно) поїхала вчителювати в село Дем'янівку, де, як знаємо, учителювала мати Миколи. Перші її листи звітти були писані російською мовою. Жодних українських зацікавлень у них не було. А через пару місяців почали приходити листи, писані доброю українською мовою, сповнені глибокого українського патріотизму. Вона з захопленням писала про знайомство з сином її старшої товаришки Єлисавети Іванівни Миколою, який у Дем'янівці та в навколишніх селах розгорнув велику культурно-освітню працю. А їй особисто, як багатьом іншим молодим інтелігентам, він відкрив очі на українську історію, культуру, літературу й ідею державности. Це лише

---

*) П. І. Шигимага. *Факти...* Там же.

один факт з тодішньої багатобічної діяльності Миколи Хвильового.

На початку 1918 року М. Хвильовий оселяється в Богодухові. Під час гетьманського перевороту працює в канцелярії повітової управи, де повітовим старостою став його дядько М. Смаковський. Але десь на кінець літа 1918 року, коли сумновідомі тоді каральні загони широко розгорнули свою акцію та розпочали більші арешти української інтелігенції, Хвильовий тікає з Богодухова в район Рублівки, Дем'янівки, Мурахви. Там бере активну участь в організації повстання проти гетьмана. За твердженням О. Гана, М. Фітільов не тільки агітував за повстання, але й організував та очолив великий повстанчий загін, яким і захопив у другій половині листопада 1918 року Богодухів.

Другий біограф і сучасник Фітільова стверджує протилежне. Дійсно, повстанчий загін з Мурахви та доколишніх сіл без жодного пострілу окупував був Богодухів, повітового старосту просто звільнили від обов'язків, створили відразу «воєнкомат», на чоло якого поставили матроса Чорноморської фльоти Бідила. З в'язниці випустили боротьбіста Михайла Колодку, який відразу став головою повітового Ревкому. Появився в Богодухові і Микола Фітільов. Але жодної керівної чи політичної ролі він не виконував. Його цікавила тільки культурно-освітня ділянка. Він відразу пішов до праці у відділ народньої освіти.*)

Подібну версію подає другий сучасник і знайомий М. Хвильового, згадуваний П. І. Шигимага. Але незалежно від того, чи стояв М. Фітільов на чолі повстанського загону, який згодом перейшов на бік більшовиків, чи відступав його загін з армією УНР, як пише О. Ган, а потім розчарувався й повернувся назад, чи перешкоджав він відступові українського війська перед навалою червоної армії, за що був арештований і тільки чудом врятувався, чи справді

---

*) В. Я. Коваленко. *Богодухівщина в часи Хвильового*. «Вперед», Мюнхен, 1955, ч. 12 (61), стор. 7.

пізніше було призначено М. Фітільова на військового комісара дев'ятої дивізії, чи працював він у політвідділі якоїсь радянської дивізії, — всього цього ми не можемо категорично стверджувати чи заперечувати, бо нам бракує елементарних доказових фактів і документів. Важливо ствердити незаперечний факт, що десь наприкінці 1918 чи на початку 1919 року почався ідеологічний злам у політичній свідомості М. Фітільова. Прийшло глибоке розчарування в можливостях і діях УНР. Як і в багатьох інших молодих революційних українських інтелігентів, почався зворот уліво. Речники цієї інтелігенції, «боротьбісти» й «укапісти», в тих трагічних умовах, що заіснували в Україні 1919 року, вгледіли порятунок ідеї української свободи і державности на шляхах інтернаціонального комунізму. Хвильовий проходив ту саму болючу еволюцію, хоч організаційно до «боротьбістів» не належав. Відступ на північ перед навалою білої армії генерала Денікіна остаточно завершив цей його процес переорієнтації. Саме в тому часі (1919 р.) він вступає в комуністичну партію. Як і коли точно це сталося, нам не відомо. Одне тільки на сьогодні ясне: він не належав ні до есерів, ні до боротьбістів, як це деякі біографи твердили досі. Він увійшов безпосередньо в КП(б)У. Це видно з промови Л. Кагановича на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 року, що була спрямована проти Хвильового і Шумського. На закид Шумського, що в компартії панує недовір'я до «бувших» боротьбістів, Каганович відповів так:

«Оскільки наша дискусія йде зараз не по лінії розподілу на «бувших» і «небувших», можна послатися на нашу спірку з Хвильовим. Адже тов. Хвильовий не бувший боротьбіст, а ми його критикуємо, а тов. Хвиля бувший боротьбіст та виступав за лінію партії, виступав правильно, по-ленінському.*)

---

*) «Будівництво Радянської України», Збірник, Випуск I, Харків, стор. 47, 1928 (?).

А треба знати, що на той час генеза партійности М. Хвильового була дуже уважно перевірена й вивчена.

Тут варто ще зупинитись тільки на двох моментах з біографії М. Хвильового, в яких його обвинувачують різні несумлінні критики з еміграційної громади. А саме: що він був чекістом, членом відомої в Богодухові «Ради п'ятьох», та що в цій ролі він, нібито, під час розстрілів черниць богодухівського жіночого монастиря, розстріляв свою рідну маму... Щоб це баламутство не ширилось далі, процитуємо насамперед свідчення не раз уже згадуваних перед цим його земляків і сучасників.

П. І. Шигимага про це пише:

«Свідчу,... що в 1919 році, коли в Богодухові постала вперше ЧК, вона складалася з таких п'яти осіб: голова — Абраменко, секретар — Березовський, члени — Цифринович, Матюхин і Скорик. Хвильовий ніколи й ніде чекістом не був».*)

Щодо розстрілу черниць Богодухівського жіночого монастиря, то той же автор пише, що «все це суцільна вигадка. У Богодухові справді існував жіночий монастир. Але про розстріли монашок за все своє сорокарічне життя в Богодухові я ніколи нічого не чув».**)

Другий, уже згадуваний земляк і сучасник М. Хвильового, В. Я. Коваленко, підтверджуючи цілковито свідчення П. Шигимаги, від себе додає низку фактів і аргументів.

«Про те, що Хвильовий був чекістом, — пише він, — і розстрілював монашок і свою матір, почув я вперше недавно на еміграції. Від початку до кінця — все це чиста неправда».

---

*) П. І. Шигимага. *Факти...* стор. 6.

***) Там же.

Далі він стверджує, що богодухівський жіночий монастир існував до 1924 року. Тільки в тому році повітовий відділ народівити перетворив його в дитяче містечко ім. «Револуції 1905 року». Черниць ніхто не розстрілював. Вони розійшлись, хто до рідних, хто на приватне мешкання і, створивши промартіль вишивальниць, з того й жили.

«Як неправдою є те, — пише далі В. Коваленко, — що хтось розстрілював взагалі богодухівських монашок, так неправдою є й те, що Хвильовий був членом богодухівської чеки. «Совет п'яти» був створений у Богодухові... перед відступом більшовиків. Цій «п'ятці» підлягало все і вся, бо повіт у цей час був на осадному становищі в прифронтівій полосі...

Серед цих «п'яти» чи «шести», що в той час підписували всі накази й оголошення, прізвища Фітільова-Хвильового не було...

Так само не розстрілював Хвильовий і свою матір, бо вона була жива після його власної смерти».*)

Обидва ці земляки Хвильового також свідчать, що він, хоч і належав до партії, але ніколи цього не підкреслював, політично-активний не був, не виступав з жодними директивними чи пропагандивними доповідями на будь-яких

---

*) В. Я. Коваленко. *Богодухівщина...* стор. 7.

Про це свідчить також такий документ, опублікований після похорону М. Хвильового в «Літературній газеті», ч. 10, за 27 травня 1933 року:

«Від родини М. Хвильового: Партійним, професійним і громадським організаціям, оргкомітетам Спілки письменників України, Союзу РСР і РСФСР, видавництвам, театрам, друзям і товаришам, що в час нашого великого горя ділили його разом з нами, взяли участь в похороні, вишано-вуючи пам'ять Миколи Григоровича Хвильового, складаємо сердечну подяку.

Мати, дружина, донька і сестри небіжчика».

зборах. Він скромно і тихо працював на культурно-освітній ділянці, дружив переважно з безпартійними вчителями: П. І. Шигимагою, Д. І. Сіроштаном, Т. П. Гарбузом, С. Г. Винниченком, Н. І. Давиденком, Ф. Корецьким, О. І. Харченком, П. Шевченком та з редактором газети «Богодухівщина», колишнім боротьбистом Борисом Колосом (справжнє прізвище Павло Кобан). Багато з них пізніше, завдяки підтримці М. Хвильового, переїхали і влаштувалися на працю в Харкові.*)

Цікавий епізод з праці М. Хвильового вже в останні місяці перед виїздом його до Харкова, подає В. Коваленко:

«Пригадую, що особисто з Хвильовим я мав до діла в березні 1921 року, коли він був на посаді керівника позашкільної сітки народньої освіти Богодухівського повіту. До цієї позашкільної сітки підлягала тоді «Просвіта», членом якої був і я. Коли в березні 1921 року приходили святкування днів народин і смерті Т. Г. Шевченка, Хвильовий багато допоміг нашій «Просвіті» в організації програми свята. У програму було включено за його вказівкою колектив артистів бувшого театру Суходольського, що в ту зиму працював при повітовому відділі Наросвіти. Це збільшило й звеличило наше свято та перетворило його на національну маніфестацію в театрі. То були незабутні часи і хвилини».**)

Десь 1919 чи 1920 рр. М. Хвильовий одружується з Ю-

---

*) Між іншим, щодо Т. П. Гарбуза. Ю. Смолич у своїх спогадах запровадив спеціальні побічні розділи під назвою «Тогочасні літературні інтерлюдії». У них він порушує питання часом далекі від конкретного літературного процесу. В одному виразно іронічно-сатиричному підрозділі, що називається «Білялітературні» антики є окремий нарис — «Адміністратор ВАПЛІТЕ Гарбуз» («Розповідь про неспокій», частина перша, стор. 183-188). На жаль, автор не подає імені цього кольоритного адміністратора. Але мені здається, що це був давній, богодухівських часів, товариш М. Хвильового, учитель Терентій Павлович Гарбуз. Але це належить ще до вияснення.

***) В. Я. Коваленко. *Богодухівщина...* стор. 7.

Юлією Уманець, учителькою, що від першого чоловіка мала доньку Любу. Це була й уся родина М. Хвильового, з якою він прожив до своєї трагічної смерті. Цю його ближчу родину доповнювали також: мати і тітка Савич, яких він перевіз до Харкова, влаштував з мешканням і постійно опікувався ними.

Оце все найосновніше, що ми знаємо про життя і діяльність Миколи Хвильового перед його виїздом до Харкова весною 1921 року.

Старт у творчий світ

Весною 1921 року Микола Фітільов, скромний і нікому ширше невідомий працівник богодухівського відділу Народної освіти, прибув до Харкова. Здається, він не мав тут нікого з близьких друзів чи знайомих. Можна лише припускати, що його друг редактор «Богодухівщини» Борис Колос, давній товариш і однопартієць В. Блакитного-Еллана, листовно рекомендував останньому прийняти М. Фітільова в своє середовище. М. Фітільов увійшов у літературне середовище «Вістей» відразу, але не використав його для себе. Він не посів жодної платної посади у «Вістях» чи в ДВУ, а волів бути незалежним. Також він не використав у жодній мірі свого партійного квитка і не посів жодної, як тоді казали, «висококальорійної» посади в партійному чи культурно-громадському житті. За спогадами А. Любченка,^{*)} Хвильовий пригадав собі свій ще юнацький фах слюсаря і працював на одному харківському заводі. За інформаціями О. Гана,^{**)} він влаштувався на працю в культурно-освітньому секторі якоїсь військової частини в Харкові й з цього жив. У всякому разі все це для М. Хвильового було третьорядним. Він приїхав до молодого столиці революційної України не по теплу посаду. Він приїхав з зата-

*) «Валітянський збірник», упорядкування й редакція Юрія Луцького. Видання Канадського Інституту Українських Студій, Едмонтон, 1977, стор. 33, 35.

***) О. Ган. «Трагедія Миколи Хвильового». стор. 31.

сною, але віддавна вимріяною думкою нарешті випробувати свої творчі сили в літературі. Він готувався до цього вдумливо й серйозно давно. І приїхав він не з порожніми руками. Він привіз з собою багато зшитків, виповнених прозою і поезією — його творів, що їх він довгі роки виношував, обдумував, багато разів переробляв і удосконалював. Ми знаємо, що почав він писати давно, ще до революції 1917 року. Але з друком він не спішив. У своїй творчій лябораторії він пристрасно шукав свіжого, адекватного до нової доби слова, нових мистецьких засобів та нових сюжетних форм. І лише на початку 20-их років М. Хвильовий вирішив, що настала його пора, що вже можна спробувати подати на суд широкого читача свої писання.

Для багатьох читачів, що знають М. Хвильового як прозаїка, буде можливо несподіванкою довідатися, що дебютував він поезіями. Вже влітку 1921 року у виданні Всеукраїнському, виходить окремою книжкою поема «В електричний вік». Автором її був, до того нікому невідомий Микола Хвильовий. З того моменту Микола Григорович Фітільов умер назавжди. В українську літературу прийшов молодий дужий талантист — Микола Григорович Хвильовий.

***

У Харкові тоді літературне українське життя ледве жевріло. Єдиний визнаний ширше поет був Василь Еллан, автор тоді вже збірки поезій «Удари молота і серця». Він же редагував єдину тоді в Харкові україномовну газету «Вісті», орган ВУЦВК. Навколо цієї газети й крутилося тоді все нечисленне літературне життя столиці. Трішки пізніше переїхав з Києва до Харкова Сергій Пилипенко — прозаїк, байкар і публіцист, який від 1922 року почав видавати друку велику всеукраїнського значення газету «Селянська правда». Якщо навколо «Вістей» В. Еллана купчилися початкуючі літератори міської робітничої та інтелігентської молоді, то навколо «Селянської правди» і Пилипенка почали гуртуватися молоді таланти села, що прагнули виявити себе в літературі.

Уже літом 1921 року навколо «Вістей» гуртуються: Володимир Коряк, недавній царський політкаторжанин, пізніше активний боротьбіст, темпераментний і модерний літературний критик-імпресіоніст, автор численних нарисів у збірниках «Червоний вінок» (1919), «Мистецтво» (1919), «Зшитки боротьби» (1920); Майк Йогансен, освічений і талановитий початкуючий поет, син професора німецької мови й літератури; несподівано завітав до «Вістей», демобілізувавшись з армії, замріяний ліричний поет Володимир Сосюра. У цьому гурті знайшов своє найкраще середовище і Микола Хвильовий.

Так постала перша «п'ятірна фаланга» молодих літераторів, яка в цьому «великому, але не величному» слобожанському місті, на початку 20-их років запалила перші смолоскипи нового пореволюційного літературного процесу. Спочатку були це альманахи («Штабель» — 1921, «На сполох» — 1921), потім — ідея періодичного літературно-мистецького журналу «Шляхи мистецтва», перше число якого вже вийшло було наприкінці 1921 року і, нарешті, ідея нового збірника, як маніфесту, як кредо нового покоління мистців революції. Таким принциповим словом нового покоління став збірник «Жовтень», що вийшов друком у листопаді 1921 року. Його переднє слово, що мало промовисту на той час назву «Наш універсал до робітництва і пролетарських мистців українських» підписали три молоді поети: Микола Хвильовий, Володимир Сосюра і Михайло Йогансен.

Відштовхуючись від усіх старих літературних шкіл і напрямків, у піднесено-романтичному стилі вони писали:

«Однаково одгетькуючи всіляких неоклясиків,.. що годують пролетаріят заялосеними формами з минулих століть, і життєтворчих футуристичних безмайбутників, що видають голу руйнацію за творчість, та всілякі формалістичні школи і течії (імажинізм, комфутуризм тощо) оголошуємо еру творчої пролетарської поезії справ-

жнього майбуття.

Мідяною сурмою скликаємо до наших лав розпорошені творчі одиниці робітництва.

Формуємо загони. Організуємо регулярну армію мистців пролетаріяту.

Наші лави крилаті споюватимемо залізною дисципліною робочих ритмів і пролетарських метафор. В цьому попередники наші й пророки — Шевченко і Франко».*)

А їхній однодумець і теоретик Володимир Коряк свою провідну статтю «Етапи», в тому ж збірнику, закінчував такими знаменними словами:

«Перегортається нова сторінка історії. Не нова «школа», не новий «напрямок», не «течія» в рамках старого мистецтва, але цілковите зірвання тяглости з усім попереднім, знищення всіх традицій. Початок нової ери».**)

На всьому цьому, як бачимо, лежить тавро теоретичної фразеології Пролеткульту. Але то не шкодило. Такий був стиль і дух часу. Згодом все це відсіялось. Підписані під «Універсалом» практично вже й тоді були антипролеткультівцями. А пізніше їх мистецька позиція стала цілком протилежна до Пролеткульту. Важливо тут те, що збірник «Жовтень» та його «Універсал» виразно здекларували нову добу літературного процесу. Саме ту добу, в якій доля судила Миколі Хвильовому зіграти велику новаторську і, зрештою, трагічну роль.

---

*) А. Лейтес і М. Яшек. «Десять років української літератури» (1917-1927), том 2, Харків, ДВУ, 1928, стор. 65.

**) Там же, стор. 64.

Поетична увертюра

*І хіба посміє вічність
шпурнути в моє обличчя
докір?*

М. Хвильовий. «В електричний вік».

*Я виходжу на новий шлях і мені радісно.
Поперед мені горить зоря, як і колись горіла.
Я її кладу в своє волосся — і вона горить інакше.*

М. Хвильовий. «Редактор Карк».

Авторитет і талант М. Хвильового в літературі від 1921 року зростав блискавично. Вже того самого 1921 року, відразу після появи поеми «В електричний вік», виходить його перша збірка поезій «Молодість». Майже в усій тогочасній періодичній і неперіодичній пресі («На сполох», «Штабель», «Арена», «Шляхи мистецтва», «Зори грядущего») друкувалися його поезії, які вже наступного 1922 року склали другу збірку його поезій «Досвітні симфонії».

Ці перші поетичні виступи М. Хвильового переконливо свідчили, що в літературу прийшов новий, з власним способом поетичного світовідчуження, поет-романтик. Характеристичне в його дебютах було те, що він відразу здеклярував себе поетом революції, поетом робітничої класи, поетом нової ери, а найістотніше — поетом українського світу, української духовости.

*Але я — не Гастев, не Маяковський, не Есенін,
я з української діжки беру хміль.*

декляративно писав він у поемі «В електричний вік». З природи лірик і мислитель, романтик і реформатор, вступив-

ши в український поетикальний сад, він не тільки творив нову поезію, але й відгукувався полемічно на поетичні твори своїх сучасників. Наприклад, коли П. Тичина, інтелігент і спостерігач подій революції збоку, в циклі «Псалом залізу», по-своєму осмислюючи економічну руїну доби революції, писав:

*Ненавидим прокляту мідь,
бетони і чугуни, —*

то на це поетичне відлуння Хвильового звучало так:

*Кохаємо залізо й мідь
Бетони і чугуни —
Від них родилися громи,
Але і співні струни.*

На рефрен Тичини:

*Стоїть завод, — не н'є, не їсть,
Аж цвіллю взявся знизу...
І мовчки в небо устас
Новий псалом залізу.*

Хвильовий відповідає своїм трактуванням цього образу:

*Наш кінь реве, копитом б'є
Подібний завше бісу
І панцер радості кує
Новий коваль залізу.*

Одне слово, там де в П. Тичини помітно або розгубленість перед незбагненою революційною руїною, або сарказм, або, подекуди, наївне інтелігентське захоплення повстанням мас («Ідуть, ідуть робітники веселою ходою»), у Хвильового — патос учасника революції, захоплива романтика нової доби. А повстання мас у нього не Тичинівська ямбічна музика, не наївна інтелігентська сантиментальність («Над ними стрічки і квітки, немов за молодою»), а філософськи осмислений збірний образ поступу гуманізованої людини — Сина чоловічого — нової «досвітньої симфонії» людства.

*Син чоловічий іде!
За кроком крок —
Іде!*

*І сниться йому море,
І сниться йому шторм.
А він такий похмурий...
Але він все поборе!
Але він все поборе!*

.....

Я зачарований стояв —

Симфонія досвітня почалася.

П. Тичина впровадив у поезію музичний компонент як основу, означивши це образно як соняшні клярнети. М. Хвильовий, як естет, цілковито сприйняв це відкриття, але надав йому свого власного мужнього клявіатурного звучання й увів його, сказати б, у сферу людського інтелекту.

Клявіатурте розум, почуття і волю...

Клявіатурте!

Шукайте метрополію свідомого життя.

Пізнайте все в віках і над віками.

Клявіатурте. («Досвітні симфонії»).

Ось девіза поета-романтика й мислителя-інтелектуаліста. Це вже перші прояви того «духу неспокою», фавстівської допитливості й конкістадорської відваги, що пізніше пройме всю його творчість, виведе на високості слави й супроводить до трагічної передчасної смерті.

Поема «В електричний вік» та збірка «Досвітні симфонії» це відважна спроба створити плянетарний образ вічно змінного стосунку природи й суспільного життя людини. Це пантеїстична метафора доби великих суспільних потрясень, сповнених диявольськими і людськими подіями. Але одночасно поет-романтик живе патосом видива краси:

Сонце! Ох, ти, сонце моє!..

А все ж таки і ти захмарилось...

— Думаєш?

... Замислилося сонце...

*Крізь повінь хмар, в глибині вод
замислилося сонце.*

... Розтаборилась тінь...

... Яка глибінь! Яка глибінь!
коли замислюється сонце!

Таких мистецьких рядків у Хвильового можна знайти чимало. Вони належать до нових здобутків тогочасної української поезії. У цитованих рядках є щось від Гичинівських «Соняшних клярнетів». Але тільки щось. Бо основне тут від самого неповторного Хвильового: його естетична гострота зору, його вникливість і своєрідне образне бачення явищ природи, його любов до неї, його пантеїстичне світовідчуження. У цілому поезію Хвильового визначає: з одного боку, глибокий ліризм, залюбленість у природу, зокрема — в пейзаж, у побутові деталі перших днів пореволюційної доби, безпосередність, інтимність тону, а з другого, — космізм, романтичне передчуття всесвітньої соціальної бурі, планетарний месіанізм і фанатична віра в майбутнє України.

*І всюди чую я
прелюдію машин до людського життя.
А Україна, всесвіт —
в купелі боротьби,
і біля них — Матуся неминучість.*

(«Досвітні симфонії»)

Принциповий новатор, він відштовхувався від старих класичних форм, вводив у поетичну практику верлібр, ускладнені (хоч і не завжди вдалі) алітерації («Бабухайте, бийте в бабухатий бубон»), навмисне впроваджував натуралістичні, оголені, форми вислову («пелюшковий сморід», «череву революції» і под.). І одночасно він залюблений у чудодійність слова, в його багатозначність, в його символіку. Його поезія сповнена гострих контрастів: вишукані імажиністські образи і пропагандивні гасла, тонкі ліричні відступи і грубі побутово-натуралістичні деталі. Все це створювало враження хаотичного нагромодження засобів, ідей, об'єктів опоетизування й утруднювало сприймання його поезій ширшою читацькою масою.

Для Хвильового то був рік не тільки напруженої творчої праці, але й інтенсивних шукань нових засобів самови-

яву. У цитованій уже поезії «Клявіатурте» Хвильовий писав: *«Молимося тому, чого не знаємо, бо наша молитва — жага все-всепізнання»*. Ота молитовна пристрасть всепізнання проймала всю його молоду поетичну істоту. Він шукав самого себе, притаманну тільки йому мистецьку форму самовияву. Саме тому, мабуть, уже року 1921-го, поруч з поезією він починає активно виявляти себе в прозових етюдах. Поволі ці етюди переходять у нові, наскрізь оригінальні щодо засобів і сюжетної конструкції новелі й оповідання. Від кінця 1922-го й до початку 1923-го років, з появою низки новель Хвильового: «Життя», «Юрко», «Кіт у чоботях», «Легенда», «Редактор Карк», поступово відходить у небуття Хвильовий-поет. Збірка поезій 1922 року «Досвітні симфонії» була останнім акордом його поетичної увертюри.

Хвильовий — прозаїк

1923 року вийшла його перша збірка новель «Сині етюди». Це відразу стало подією в історії української пореволюційної прози. Коли поезію початку 20-их років репрезентували такі вже загально визнані поети як П. Тичина, В. Еллан, М. Рильський, Д. Загул, М. Семенко, О. Слісаренко, В. Сосюра, Я. Савченко тощо, то українська проза була у великому занепаді. Провідні дореволюційні прозаїки: В. Винниченко, О. Кобилянська, В. Стефаник, С. Черкасенко опинилися поза межами Радянської України. М. Чернявський і С. Васильченко, ошелешені подіями, жили тихенько десь на провінції й нового голосу не подавали. Їхні старі твори, інколи видавані тим чи іншим кооперативним чи просвітнім товариством, проходили не поміченими. Трішки помітніше, але також без впливу, промайнули збірки оповідань М. Івченка «Шуми весняні» (1919) та «Горіли степи» (1923). Подувам сучасности повіяло від збірок початківських оповідань О. Досвітнього «Новелі» (1920), Г. Косинки — «На золотих богів» (1922) і В. Підмогильного «Остап Шаптала» (1922). Але нікому з них не по-

щастило ще тоді перемогти тягар минулого й стати виразником нової доби. Це випало на долю М. Хвильового. Поява «Синіх етюдів» засвідчила, що в літературу прийшов новий, духово суверенний письменник. І сучасники його прийняли це бездискусійно, як факт сам собою зрозумілий. В. Коряк від імени всіх сучасників М. Хвильового писав:

«Істинно: Хвильовий. Сам хвилюється і нас усіх хвилює, п'янить і непокоїть, дратує, знесилює і полонить. Аскет і фанатик, жорстокий до себе і до інших, хворобливо вражливий і гордий, недоторканий і суворий, а часом — ніжний і сором'язливий, химерний характерник, залюблений у слово, у форму, мрійник».*)

Перший авторитетний голос про початкові творчі кроки Хвильового поета і прозаїка пролунав з високого академічного світу. Належав він академікові С. О. Єфремову.

«З Хвильового, — писав він, — безперечно цікава постать саме з художнього погляду: ще не вироблена, не вирізьблена, не докінчена навіть, але сильна. У його широкі можливості: бистре око меткого спостережника разом з незалежною об'єктивністю художника, вміння різко й рельєфно, без страху зачеркнути контури, вложити в них промовистий образ, знайти відповідне слово без зайвої розволікlosti, округлити цілу картину якимнебудь загальним штрихом. Люди в його здебільшого живі в дії, в описах багато руху, широкого захвату, повітря, синіх просторів, — і тому так радісно і весело його читати».**)

*) А. Лейтес і М. Яшек. «Десять років...», т. I, стор. 526.

***) Сергій Єфремов. «Історія українського письменства». Видання четверте, том 2, Київ-Ляйпціг, стор. 114-115.

Пару років пізніше, інший авторитетний тогочасний критик О. Білецький, назвавши М. Хвильового «*основоположником справжньої нової української прози*», вказавши на вплив його «Синіх етюдів» і «Осени» на ціле покоління молодих пореволюційних прозаїків (О. Копиленко, П. Панч, І. Сенченко, В. Вразливий, І. Микитенко та багато інших), — стверджував:

«Але значення «Синіх етюдів» та «Осени» для молодшої української прози, звичайно, не вузько-технічне. Вплив цих книг широкий. Вони по суті визначили все коло тем нашої революційної белетристики.»*)

Філософ і літературний критик проф. В. Юринець писав:

«Хвильовий в історії української літератури, особливо ж літератури останньої доби, маркантна індивідуальність.»**)

Проф. А. Шамрай 1927 року писав:

«М. Хвильовому належить почесне ім'я першого прозаїка, й тільки появу в 1923 році його збірки «Сині етюди» треба вважати за початок нової прози.»***)

Серед цілого ряду оцінювачів творів Хвильового поза межами України виокремлюється голос Євгена Маланюка. Він стверджував:

---

*) О. Білецький. *Про прозу взагалі і про нашу прозу 1925 року*. «Червоний шлях», Харків, ч. 3, 1926, стор. 139.

**) В. Юринець. *М. Хвильовий як прозаїк*. «Червоний шлях», ч. 1, 1927, стор. 256.

***) А. Шамрай. *«Українська література»*, Харків, ДВУ, 1927, стор. 192.

«Хвильовий «Синіх етюдів» і «Арабесок» є в мірилі загальноєвропейським (отже — світовим) — явище либонь без прецеденсу.*)

Для зручності аналізу і глибшого вгляду всю прозову творчість М. Хвильового поділяємо на три періоди.

Перший період — 1921-1924. Умовно його можна визначити як період експерименту і шукання. Цей період виконують безсюжетні, або й з своєрідно захованим, «поламаним» сюжетом героїчно-романтичні, ліричні, побутово-сатиричні етюди й оповідання: «Життя», «Кіт у чоботях», «На глухій шляху», «Редактор Карк», «Синій листопад», «Свиня», «Арабески» та інші.

Другий період — 1925-1930. Це період творчого змушення, стилевого утвердження, теоретичного осмислення мистецтва, візійних теорій та виразної настанови на сюжетність. Твори: соціально-проблемні оповідання, суспільна сатира, романтично-психологічна повість, соціальний роман, публіцистичний трактат і полемічні памфлети. («Мати», «Повість про санаторійну зону», «Іван Іванович», «Ревізор», «Із Варинної біографії», «Сантиментальна історія», «Вальдшнепи», «Камо грядеши» тощо).

Третій період — 1931-1933. «Період героїчних терпінь», період поразок, відступів і останніх спроб знайти місце для нового старту на конвенціональних шляхах. («Мисливські оповідання», «З лябораторії», «Майбутні шахтарі» та інші). Безвихіддя і трагічний фінал.

Перший період творчості (1921-1924).

Зупинімо свою увагу бодай на деяких особливостях прози М. Хвильового першого періоду. Насамперед звер-

*) Є. Маланюк. «Книга спостережень». Проза, «13 травня 1933 року», Торонто, В-во «Гомін України» 1962, стор. 264.

тає на себе увагу його ліризм. Це не традиційний ліризм народньої поезії, як і не ліризм дореволюційних українських поетів. Ліризм М. Хвильового має глибоке функційно-мистецьке організуюче спрямування. Г. Майфет влучно твердив колись про «якнайширшу владу ліричної стихії» та її сюжетно-організуючу функцію в ранніх оповіданнях Хвильового.*) Який би жанрово твір ми не взяли : чи побут ще не розхитаного, але вже зачепленого революцією села («Життя»), чи розбурхана революцією безпринципна міщанська стихія, всі оті Анфиси Павлівни і Павліни Анфисівни, Гамбарські, Аркадії Андрійовичі та багато інших, що намагаються пристосуватись до нових умов і нових панів («Колонії, вілли», «Заулук»), чи різнобарвна психологічно-ідейна галерія інтелігентів, діячів комуністичної революції на тлі перших пореволюційних років («Редактор Карк», «Кімната ч. 2», «Юрко»), чи героїчний образ жінки революції («Кіт у чоботях», «Легенда»), чи боротьба партизанів з радвладою («Солонський Яр»), чи трагічні образи людей-невдах («Елегія»), чи глибоко-поетична символіка фаталізму й оманности ілюзійного блиску («Дорога і ластівка»), чи грайливий калейдоскоп спогадів, переживань, вражень і візій («Арабески»), чи похмуро-трагедійний конфлікт людини і доктринера («Я») та багато інших творів — в усіх цих творах М. Хвильового ліричний струм відіграє велику композиційно-організуючу роллю.

Поруч ліризму важливу емоційну функцію відіграє засіб рефрену. Хто не пам'ятає рефрену Хвильового з «На глухім шляху»: «Ох, ви, сосни мої — азійський край!» Або: «Бідна наша батьківщина... Блукає вона за вітряками й ніяк не найде веселого шляху» («Солонський Яр»). Або: «І стоїть той тихий осінній сум» із «Повісти про санаторійну зону» та багато інших. Засіб рефрену М. Хвильовий вживає майже в усіх своїх творах. Це надавало його оповіданням схвильованости й динамічності і творило осо-

*) Григорій Майфет. *Про «Сантиментальну історію» М. Хвильового.*
«Життя й революція», березень, 1929, стор. 101.

бливий стиль оповіді. Це дало підставу тогочасній критиці твердити, що проза Хвильового започатковує новий лірично-орнаментальний (В. Коряк) та імпресіоністичний (М. Доленго) стиль. Це була правда, але не повна. Бо критики не збагнули відразу, що це були лиш експерименти і часткові відкриття молодого автора, що це були тільки перші кроки до того великого стилю доби, про який Хвильовий заговорить кілька років пізніше.

Одночасно він залюблений у слово. Він хоче, щоб воно звучало як найтонша музика, щоб віддавало кольори й виловлювало запах. Він вітає свого далекого сучасника — еспанського драматурга й новеліста Мартінеса Сієрра за його чарівне музичне слово.

«О, Мартінесе Сієрра! Тобі, музичному музикантові, твоїм новелям, де звучить така широка і радісна весна, де міріяди міріядів голубих метеликів над гармонією моєї душі — тобі шлю із моєї чумацької країни привіт. О, Мартінесе Сієрра! Не тільки ти закоханий у звуки, фарби й запах слова — я теж естет» («Арабески», стор. 308).

Уся творчість М. Хвильового першого періоду, поза багатьма іншими ідейно-естетичними компонентами, великою мірою присвячена слову як основному засобові ідейно-мистецького вислову. В найдосконалішій з цього погляду речі «Арабески», що по суті підсумовувала його багаторічні естетичні шукання, є багато деталей, що в'яжуться з ідеєю мистецької функції слова. Візьмімо його «Деталь з моєї біографії». Обірвана розповідь на найцікавішому місці викликає запит Марії, тієї чарівної уяви, що супроводить автора через усю повість:

— Слухай, Nicolas! А що ж далі? Як же з твоїм чиновником?

То автор в пориві широти відповідає:

— Маріє! Ти наївничаєш. Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова.
(Підкр. моє — Г. К.)

Так, це була велика гра, великий мистецький багатовивний експеримент зі словом в усіх можливих його «строкатих аналогіях і асоціаціях».

Проза М. Хвильового тієї доби має ще один ваговитий компонент, що його можна визначити як лірично-музичний. На це, здається, вперше звернув увагу М. Чирков у статті: «Микола Хвильовий у його прозі». *) Але вперше і глибше акцентував на цьому Євген Маланюк. Він спостеріг, що «проза Хвильового є майстерно-надхненно *інструментована* від початку до кінця». («Книга спостережень», стор. 263). І це слушно. Алітерованість, ритмічність і, сказати б, своєрідний музично-пісенний тонус є органічно пов'язані з ліричним первнем етюдів Хвильового, з його виключним відчуттям багатовимірності і «запаху слова».

Хвильовий романтик, лірик і естет слова, одночасно мав талант до теоретичного думання, до філософського узагальнення — аналізу і синтезу — проблемних явищ людського буття. Цю особливість його таланту я назвав би інтелектуалізацією почуттів. Про це ми говорили частково на початку, аналізуючи його поетичний доробок. Саме звідси йде у Хвильового отой вічно допитливий фавстівський дух всепізнання, той «дух неспокою», який не покидав його до самої передчасної смерті. Звідси його всеохопне пристрасне бажання обняти й творчо зобразити світ у всіх його суперечностях, психологічних і соціальних конфліктах: великих і малих, людських і диявольських, ідеальних і злочинних.

Хвильовий був залюблений у слово. Проте, йому закидали засміченість його мови русизмами, полонізмами, не-

---

*) «Життя й революція», Київ, 1925, ч. 10, стор. 39.

відповідними українській мові синтаксичними формами, слобожанським діалектом і таке інше. Звичайно, прискіпливі пуристи завжди зможуть знайти підстави для таких закидів, якщо не візьмуть до уваги часу й обставин, коли писалися ці твори. Але якось мало хто звернув увагу на те, що Хвильовий увів в українську літературну мову багато нових слів, багато маловживаних або й цілком забутих слів і надав їм у літературі «громадянських прав». Ось декілька прикладів, не спеціально вишуканих, а занотованих у побіжному читанні: чвиря, мжичка, о́пар, па́меґа, жлукто, о́зов, са́ста, рі́жа, духмя́на, жу́ра, сторо́жко, сіве́ркий, проме́шкання, уше́кнений, запосі́в і подібне. Його оновлений з українського народного моря словник, його розповідна манера, його гострий діалог стають на довгі роки джерелом науки і поштовхом до шукань для багатьох тоді молодих літераторів.

Отже все це говорить за те, що М. Хвильовий своїми прозовими творами вніс радикальні зміни в українську революційну прозу. Зруйнував традиційну сюжетну форму. Почав вводити в розповідну канву позасюжетні елементи: листи, історичні та філософські медитації, ліричні відступи, розмови з читачами про ідею чи суть розповіді, полеміку з критиками, сатиричні вставки тощо. Оскільки щось подібне можна було зустріти в тогочасних російських письменників з групи Опоязу,^{*)} а зокрема у Пільняка, то деякі критики почали закидати Хвильовому наслідування Бориса Пільняка. Але дивно, що ніхто не згадав тоді, що майже одночасно у французькій літературі появився відомий роман Андре Жіда «Фальшивомонетники» (1925), де вперше у французькій прозі було вжито нову ускладнену форму композиції, де герої (як і в Хвильового) обговорювали композицію роману, де автор оновлював сюжет різним «позалітературним» матеріалом, уводив низку нових засобів, що пізніше мало великий вплив на всю французьку модерну

---

^{*)} Общество изучения поэтического языка, — група російських письменників і літературознавців, що плекали нові форми і мистецькі засоби.

прозу аж до теперішнього так зв. «нового роману». Вже з цього навіть видно, що справа тут не в запозиченнях. То була доба шукань і відкрить у всіх літературах світу. В українській літературі цю роль виконав Микола Хвильовий. Він не розумів краще від своїх критиків. Закиди в наслідуванні Хвильовий приймав жартома, а інколи, як у «Вступній новелі» до тритомника «Творів» 1927 року, навіть з насмішкватим сарказмом. В одній з перших своїх яскравих новель «Редактор Карк» Хвильовий писав:

«Мої любі читачі!.. солов'ї не однаково співають, прислухайтесь... Переспівувати — не творити, а мавпувати. І читач творець, не тільки ми — письменники. Я шукаю і ви шукайте. Спершу від новаторів — і я теж — це нічого: від них, щоб далі можна».

Як бачимо, Хвильовий не заперечує, що шукає, що вчиться в новаторів. Але не для того, щоб наслідувати, а щоб придивитись, збагнути секрети, відштовхнутись «щоб далі можна». Б. Пільняк, *опоязівці* взагалі, не були поганою школою. Але вони не були й останнім словом для Хвильового. Вони були майже його сучасники. Та сама доба, ті самі суспільні й психологічні конфлікти творили однакове підсоння й тотожню мистецьку реакцію. Вони шукали і він шукав. Він придивлявся до їх осягів. Дещо брав, випробовував, «клав у своє волосся». Але в його творчій лябораторії, в українській дійсності воно вже «горіло інакше».

З усіх дотеперішніх міркувань ми можемо зробити висновок, що Хвильовий естет слова, новатор, творець і основник майстерно-інструментованої, лірично-орнаментальної прози пореволюційної доби. Цей висновок слушний, але далеко не повний для цілого образу автора «Синіх етюдів». Бо всі ці мистецькі засоби і відкриття були йому потрібні, щоб з одного боку, по-новому, глибоко і хвилююче розповісти, як у садах його «чумацької країни

жевріють зорі: падають на ягоди крізь темну темряву літньої синєблюзої ночі й падають на ставки, щоб прозвучати». («Арабески», стор. 308); щоб описати «як співають наші дівчата біля шведських могил, коли пісня з буряків, як сіроока жура, як геніяльний Леонтович у бур'янах нашого степового краю» (там же, стор. 309), — а з другого, — щоб зафіксувати «як була, як пройшла, як гриміла, як народжувалась молода епоха... м'ятежна епоха» і як «бігли вітри із Сходу — сторожки і тривожні» (там же, стор. 309). Тобто, розкриваючи цю романтичну мову, це означає, що всі ті новаторські мистецькі засоби Хвильового не існували самі для себе. Вони мали, висловлюючись трохи ясніше, творчо-функційне призначення. За їх допомогою, з одного боку, — автор глибше висловлював свою велику любов до України, її звичаїв, пісень, природи, а з другого, — до української людини, її величній, але трагічній історії, включно з революцією 1917 року.

«Подумав, що над Україною завжди був дим, і вся вона — задимилась у повстаннях, у муках, огонь ішов десь у землю, тільки на Дінці спокійно думали й упирались у небо димарі. І був огонь і теж — велика велетенська сила, фатальна, тільки від варязьких гостей вона не йшла».

(«Редактор Карк», стор. 38).

Хвильовий створив невмирушу галерею типів українських революційних інтелігентів, що, повіривши в доктрину Леніна, сподівалися під її прапорами зберегти єдність національно-державної та соціальної свободи українського народу. Багато з них згинули, але й багато пережили буревій революції і вступили з надією у відбудовний період. Зустрівшись в українській дійсності з практикою панівної партії, вони, незабаром, збагнули, що між теорією і практикою партії в національному питанні стоїть глибоке провалля. Їх спроби усунути ці несправедливості наражувались на обвинувачення в націоналізмі і на рішучий опір з

боку партійної більшості, що думала старими категоріями імперії. Це породжувало розчарування, опозиційний настрій і шукання власного шляху. Такий є редактор Карк, що ставить, як на здоровий глузд, парадоксальне питання: «Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну?». Це і старий шкільний сторож Нестор із своїм резолютивним висновком: — «Мабуть, прийшов кінець. З'їли сукини сини революцію» («На глухім шляху», т. I, стор. 101). Це і самовіддана жінка революції Марія, що в розпачі спостерігає, як умирають на туберкульозу герої революції (Вадим), а замість них владно вилазять на поверхню життя всефедеративне міщанство, пристосовники, кар'єристи: «Просто — тоска. Просто — харя непереможеного хама». («Синій листопад», стор. 157). Таким є поет Хлоня, що спопелив своє серце в боротьбі за свою вимріяну епоху добра і людяності. Мрія зникла і Хлоня опинився перед глухою стіною. І він бачить, що це не завоювання революції, а «якийсь всесвітній ідіотизм». Людина втрачає свій образ. Перестає бути собою. «Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машинізованими хижакками, не то хижими машинами», — стверджує Хлоня. Роздумуючи глибше над тим, що сталося, Хлоня приходить до вражаючо пророчої думки:

«Я вже зараз бачу, як мислі мого великого вчителя стогнуть під непосильною вагою бруду й маклерського перекручення. Світова сволоч, що пролізе в святе святих, сховається там за його ім'я і зробить з нього брудне знаряддя, яким одкидатиме людськість назад». («Повість про санаторійну зону», т. II, стор. 243).

Хвильовий створив ряд цікавих образів жіночих. Від жінок революції (тов. Жучок із «Кіт у чоботях», повстанка Стенька з «Легенда», Марія з «Синій листопад»), від скромних, добросердних дівчат глухої провінції, замріяних у

щось вище, гарне і добре (Оксана з «Життя», Вероніка з «Силуети», Варя з «Вариної біографії», Катруся з «Наречений»), через різних авантюриць, пристосовниць, аморальних кар'єристок (Мар'яна з «Заулок», Хая, Яблочкіна з «Свиня», Вівдя з «Кімната ч. 2», Анфиса Павлівна й Павлина Анфисівна з «Колонії, вілли», Майя з «Повість про санаторійну зону») аж до жінок з нахилом до інтелектуальної праці, до філософії, до політичного думання і боротьби (Нуся з «Редактор Карк», сестра Катря з «Повісти про санаторійну зону», Б'янка з «Сантиментальної історії» і, нарешті, Аглая з роману «Вальдшнепи», як модерний образ жінки — політичного мислителя і борця).

Багатоликий виводок негативних типів перших пореволюційних років Хвильовий майстерно зобразив у багатьох своїх оповіданнях: «Колонії, вілли», (Анфиса Павлівна й Павлина Анфисівна), «Синій листопад» (Гофман), «Свиня» (Райський, Карло Іванович, Петушков), «Кімната ч. 2», (Вольський), «Заулок» (проф. Гамбарський, Аркадій Андрійович), «Лілюлі» (голова Пролеткульту тов. Пупишкін та його заступник — Мамочка) і в багатьох інших.

1924 року М. Хвильовий опублікував свою найсильнішу і, одночасно, найкритичніше сприйняту деякими критиками новелю «Я». Своїм романтично піднесеним стилем, з «поламанним» сюжетом, з несподіваними вставками й відступами, з межово напруженим динамізмом образу при глибоко ліричному супроводі ця новеля становить собою те найкраще, що дав Микола Хвильовий в першу добу своєї творчості. У центрі романтично-трагедійного дійства недавніх кривавих революційних років Хвильовий поставив проблему світового звучання. Глибокий потрясаючий конфлікт революціонера-людини і революціонера-фанатика, людини і догми. У гостродраматичній колізії зустрілись: з одного боку, мати, як символ рідного, доброго, людського, а з другого, — фанатизм омертвляючої сили революційної догми, як символ зла і дегенерації людини:

«Але це була дійсність: справжня життєва дійсність — хижа й жорстока, як згряя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть» («Твори», т. II. стор. 29).

В розпачливому конфлікті, при відповідних зовнішніх обставинах (облога міста, гарматна канонада, неминучий відступ), комунар-людина пасує перед комунаром-фанатиком і розстрілює свою рідну матір. З того моменту комунар-людина згинув. Залишився в дії машинізований хижак, сліпий, безвольний раб догми, «главковерх чорного трибуналу комуни». Керована такими асоціальними типами революція повернула в свою протилежність.

1932 року, увівши цю новелю до двотомника вибраних оповідань, що їх мало видати в-во РУХ, М. Хвильовий попередив саме цю новелю своїм коментарем. Він писав:

«Герой новелі «Я» — не революціонер. Це — так би мовити, «революціонізований» індивідуаліст, себто один із тих дрібнобуржуазних інтелігентів, що не позбулися психологічного вантажу «молодої людини XIX сторіччя»... Новелею «Я» автор рішуче повстає проти індивідуалізму. Дегенерата введено не випадково! Навіть кращий із тих, що в них «розколюється я», навіть він іде в супроводі «низенького лоба, розкуйовдженого волосся і приплюснутого носа». Подвійність натури веде до виродження, до дегенерації».

Як бачимо, навіть у цих дуже льюальних, причесаних і пристосованих до тодішньої жорстокої цензури (особливо щодо творів Хвильового) словах, він стверджує, що герой новелі «Я» не революціонер, тобто не борець за крашу долю людства, а раб дегенерата (ідеї-догми), а це «веде до виродження, до дегенерації».

Опублікувавши цю потрясаючу річ 1924 року, М. Хвильовий нею ніби замикав свій перший експериментальний період творчих шукань і знахідок.

Другий період творчості (1925-1930)

... *Моїм арабескам — finis. Але я не тоскую. Я ще раз пізнав силу безсмертного слова, і воно перетворилось у мені. Із океану варіацій я випливаю, м'ятежний і радісний, до нових невідомих берегів.*

М. Хвильовий. «Арабески».

Цими словами, 1924 року, М. Хвильовий ніби декларативно стверджував, що перша доба його творчості скінчилася. Що збагачений досвідом він тепер, сповнений сил, простує «до нових невідомих берегів». Ідея «нових невідомих берегів» — це давня візія М. Хвильового. Його найближчі співробітники і друзі: А. Любченко («Його таємниця», Париж, 1966, стор. 45) і Ю. Смолич («Розповідь про неспокій», Київ, 1968, стор. 33-34) у своїх спогадах розповіли, що М. Хвильовий ще 1923 року, в добу існування і кількісного зростання першого письменницького об'єднання Гарт, створив навколо себе вужчу студійну групу вибраних письменників, надавши групі малозрозумілу для ширшого загалу назву *Урбіно*.*) Чому *Урбіно*? Кілька сторіч тому (1483), в Італії, в місті *Урбіно* народився Рафаель — великий співтворець доби італійського й загальноєвропейського відродження. За візією Хвильового, група українських письменників *Урбіно* повинна стати першою фалангою мистців, що своїми творами започаткують нове велике відродження української літератури. І це відродження зіграє не тільки домашню національну, а й загальнолюдську роллю.

З таким мистецько-ідейним наставленням вступав М. Хвильовий у другий період своєї творчості. Діяльність

*) До *Урбіно* входили: М. Хвильовий, П. Тичина, О. Довженко, І. Дніпровський, О. Досвітній, М. Ялович, а з молодших — А. Любченко, І. Сенченко, Ю. Смолич, П. Іванов, В. Вражливий, О. Копиленко.

його в цей період розгорталась майже рівнобіжно трьома лініями. *Перша* — творення нових організаційних форм в українському літературному процесі. *Друга* — нова мистецька творчість з виразно відмінним стилевим настановленням. *Третя* — полемічна, літературно-критична та публіцистична діяльність, теоретична проблематика літератури й накреслення нових шляхів розвитку української літератури.

Щодо першої лінії діяльності, то коротко справа виглядала так: уже на початку 1925 року М. Хвильовий прийшов до переконання, що існування дотеперішніх масових письменницьких організацій Гарту і Плугу з їхніми провінційними філіями і гуртками не допомагають, а гальмують розвиток справжньої великої літератури. Таланти ростуть не штучно, а згідно з обдаруванням, природно, в пригожій висококультурній атмосфері. Таку атмосферу творять вибрані, дозрілі, але постійно спрагли науки, нових пізнань і відкрить, мистці слова. Звідси у нього зродилася ідея створення Вільної Академії Пролетарської Літератури — ВАПЛІТЕ. Ця ідея знайшла гарячу підтримку з боку найвідоміших тогочасних письменників, зокрема — молоді. Вже восени 1925 року більшість видатних тоді письменників однодумців Хвильового виходять з Гарту і Плугу й на загальній нараді 20-го листопада 1925 року засновують офіційно ВАПЛІТЕ.*) Новостворена організація спочатку видала альманах «Вапліте», потім перший зошит «Вапліте», а після цього почала видавати двомісячник «Вапліте». За 1927 рік вийшло п'ять книжок «Вапліте». Шоста була видрукована, але відразу ж сконфіскована за публікацію другої частини роману М. Хвильового «Вальд-

*) До ВАПЛІТЕ, за весь період її існування, належали: М. Бажан, В. Вразливий, О. Громів, О. Демчук, І. Дніпровський, О. Довженко, О. Досвітній, Г. Епик, П. Іванов, М. Йогансен, Л. Квітко, Г. Коляда, Г. Коцюба, О. Копиленко, М. Куліш, А. Лейтес, А. Любченко, М. Майський, П. Панч, І. Сенченко, О. Слісаренко, Ю. Смолич, В. Сосюра, П. Тичина, Д. Фельдман, М. Хвильовий, Гео Шкурупій, Ю. Яновський, М. Яловий.

шнєпи» і статті Івана Сенченка «Де хвилі...» Із цієї статті в моїй пам'яті збереглась лише віршована кінцівка, яку варто тут занотувати, хоч за точність її аж ніяк не ручусь. Мова в статті йшла про українське море й про великі морські шляхи України у західній світ.

*Україна великою буде!
Вона знайде в собі кремень м'яз,
Щоб урізати у хвилі морей темногрудих
Мільярдний тоннаж!*

Таке було підсоння, такий був ракурс думання ВАПЛІТЕ. Але одночасно це був і кінець її існування. М. Хвильвий був тоді за кордоном (Відень, Берлін, Париж). За «Вальдшнепи» на його відсутню голову посипались найгрізніші обвинувачення. А за ним і на ВАПЛІТЕ в цілому. Під тиском відповідних «органів» ВАПЛІТЕ змушена була 14 січня 1928 року «самоліквідуватись».

На цьому зупинимось переглядати діяльність Хвильового на організаційному відтинку літературного життя. До цього ми ще повернемось у наступному не раз. Тепер звернімо увагу на другу лінію діяльності — літературно-мистецьку.

Безсюжетна, або з навмисне захованим, «розірваним» сюжетом, лірично-орнаментальна проза М. Хвильового, на кінець 1924 року, поволі ставала етапом перейденим. Уже в найбільшій, написаній 1924 року, «Повісти про санаторійну зону», що, як і новеля «Я», замикала перший період творчости, М. Хвильовий проявив виразну тенденцію до конфліктно-сюжетного розгортання дії й психологічно-трагедійного зображення життя. Це особливо виразно поглиблюється й удосконалюється в творах, написаних після 1924 року. Правдоподібно на початку 1925 року М. Хвильовий пише свій перший роман «Іраїда», вступний розділ з якого надрукований був у «Житті й Революції», ч. II, за 1925 рік. Доля цього роману теж оповита таємницею. Він ніколи повністю не був опублікований. З листа М. Хвильового до А. Любченка, датованого з Відня 2. III. 1928, можемо зробити висновок, що доля «Іраїди» подібна до долі «Вальдшнепів».*)

*) «Голубі диліжанси». Листування ваплітян, ОУП «Слово», Нью-Йорк, 1955, стор. 13.

Тобто, роман було знищено. Пізніше, опубліковану в «Житті й революції» першу частину роману М. Хвильовий умістив у третій том своїх «Творів», як самостійну новелю. Текст залишив непорушним, змінивши тільки імена героїв і назву на «Зав'язка».

Спосіб писання, стильові засоби цього нового твору М. Хвильового були виразно відмінні від попередніх патетично-ліричних етюдів. Тут уже панує художня простота, спокійна, але мудра розповідь, сповнена знання складного комплексу сучасного суспільного життя й аналітичного вгляду в душі й характери людей різних суспільних верств. Одне слово, глибокий психологізм зображення й інтригуюча сюжетна розповідь стає виразно новою ознакою творів М. Хвильового другої доби. При цьому треба мати на увазі, що М. Хвильовий не відкинув огульно всіх своїх мистецьких досягнень минулого. І задушевність розповіді, і ліризм, і засіб рефрену, і словесний орнамент, і загравання з читачем і багато інших мистецьких елементів першої доби, у належному майстерному дозуванні, ввійшли цілковито в поезику Хвильового другої доби. Це дуже освіжало й збагачувало активно-романтичний стиль творів тієї доби й творило пригожий ґрунт для нової героїки, трагедії і сатири. У цьому пляні написано і «Сантиментальну історію», і «Варину біографію», і «Мати», і «Наречений», і сатиричні твори: «Іван Іванович», «Ревізор» та інші.

Із сатиричного циклу цієї доби заслуговує на пильнішу увагу оповідання «Іван Іванович». Ця сатира, як і більшість творів М. Хвильового, має багатоплानове спрямування. Вона не тільки висміює розговстілу партійну бюрократію, її самозадоволення, самовпевненість, відірваність від народу, але й її культурну обмеженість та паразитарний спосіб життя. Це переродження окремих членів партії сатира непомітно поширює на цілу партійну організацію, де будь-яка творча, свіжа критична думка бездумно і злобно відкидається як ворожа, опозиційна. Поза цим сатира мала ще одне спрямування — чисто літера-

турно-полемічне. Полемічні статті й памфлети Хвильовому вже писати було неможливо (1929). Тому він, користуючись нагодою, переносить ці питання в сатиру. Ми пізніше докладніше поговоримо про ідею романтики вітаїзму (активного романтизму) як нового стилю доби, що її висунув Хвильовий у своїх памфлетах. Навколо цього зчинилася велика полеміка, і супротивники Хвильового назвали його романтику вітаїзму ідеалістичною, антимарксистською і протиставили їй нібито матеріалістичну ідею стилю життєрадісного, оптимістичного «монументального пролетарського реалізму». М. Хвильовий у сатирі «Іван Іванович» цю претенсійну теорію взяв на гострі кпини. Його герой «Іван Іванович прокидається з почуттям задоволення і з мажорним, цілком монументально-реалістичним настроєм» («Твори», т. III, стор. 42). Він усміхається «мажорно-витриманою усмішкою». У нього навіть «ідеологічно-витримане меню». Героїня, Марфа Галактіонівна, після смачного обіду, наказавши служниці («товарищі Явдосі») мити гору посуду, сама «сідає проти вікна... дивиться туди, де... починаються тихі поля,... де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривоگوю, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм справжнього мажорного реалізму». (Підкреслення скрізь мої — Г. К.). «Побутово-сатиричних картин» наш герой особливо не любить. Він переконаний, що «в нашому суспільстві сатира не має свого місця».

І хоч розв'язка сатири була лояльною і негативні типи були покарані рукою «партії», але гостре, багатострільне спрямування її в цілому викликали незадоволення ба, навіть, донос у формі офіційної партійної критики (Див. М. Новицький. «На ярмарку», В-во «Гарт», Харків, 1930). В українській літературі 20-их років, а зокрема в ділянці сатиричного жанру, «Іван Іванович» посідає особливо вагомe місце. Більше того, в ряді світової сатирично-гротекснoї літератури «Іван Іванович» іде в тому самому ру-

слі, що й «Ніс» М. Гоголя, «Історія одного міста» М. Салтикова-Щедріна, «Хуліо-Хуреніто» І. Еренбурга і може, навіть, «Острів пінгвінів» А. Франса. У цих творах, як і в «Іван Іванович», всю сюжетну основу проймає сатирично-гротескний струм, що потужно впливає на ідейно-викривальне спрямування твору. Але своєрідність оповідання «Іван Іванович», як і інших сатиричних творів М. Хвильового полягає в тому, що сатирично-гротескний струм у них крім цього виступає як складова органічна частина, пропагованого тоді М. Хвильовим та його однодумцями, нового стилю доби — романтики вітаїзму.

***

У вступній новелі до першого тому своїх творів, що вийшов у виданні ДВУ 1927 року, М. Хвильовий писав:

«Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи (мій сюжетний, любовний роман «Вальдшнепи» буде в третьому томі)».

Це інтригуюче авторове повідомлення появилось далеко перед тим, як вийшло з друку 5 число журналу «Вапліте», де була опублікована перша частина цього нового роману М. Хвильового. Пускаючи в світ цю новинку, М. Хвильовий, очевидно, тоді ще собі не уявляв, що цей його «сюжетний любовний роман» ніколи повністю світу не побачить, більше того, — що він стане початком його великої творчої трагедії.

Як і чому це сталося? Що нове вніс цей роман у тогочасну молоду українську романістику? «Вальдшнепи» М. Хвильовий написав саме в рік найбільшого розпаду літературної дискусії, що висунула на порядок денний вже ряд актуальних політичних і економічних питань, у рік, коли він написав свій найдразливіший політичний памфлет «Украї-

на чи Малоросія?). Ця розпечена й розбурхана по-
літична атмосфера й зумовила ідейно мистецьку суть цього
нового роману М. Хвильового. В основі роману лежить
ідея — бути чи не бути Україні незалежною державою?
Ступить чи неступить Україна на шлях великого націо-
нального і культурного відродження, що їй уготовано ло-
гікою історії? Все залежить від того, як буде виявлена во-
ля нації, яке покоління відважних і готових до дії прийде до
голосу і як складуться взаємини з нашим північним сусі-
дом. Уся сюжетна тканина і любовна інтрига роману зо-
середжені навколо цих проблем з одночасною гострою
критикою централістичної русифікаторської політики ко-
муністичної партії, як експозитури Москви. Це, так би ска-
зати, оголена від мистецького оформлення ідейна суть ро-
ману, як вона видається мені.

Роман «Вальдшнепи» зустрівся з дуже різнобачною
критикою і читацькою масою. Від беззастережного захо-
плення (особливо студентської, робітничо-селянської та
інтелігентської молоді), через доброзичливу, але критичну,
оцінку, до офіційно-ворожої й категорично знищувальної
критики. Наприклад, Євген Маланюк, з виразно доброзич-
ливих позицій, вбачав, що «Вальдшнепи» «з строго літе-
ратурної точки погляду — явна невдача». («Книга спосте-
режень», стор. 264). Офіційний речник комуністичної пар-
тії А. Хвиля, гостро розправившись з романом з позиції
партійного наглядча за літературою, стверджував у ви-
сновку, що це жодний художній твір. «Це публіцистична
робота, одягнена в певні художні твори». (А. Хвиля. «Від
ухилу — у прірву», Харків, ДВУ, 1928, стор. 37). Як і Є.
Маланюк, з одного боку, так і Хвиля з протилежного, —
без сумніву помилялись. Справа в тому, що «Вальдшнепи»
не був собі звичайний, соціально-конфліктний, психоло-
гічно-любовний роман у сенсі якогосьбудь клясичного зра-
зка. Це була чи не перша спроба в 20-ті роки дати новий
жанр так званого «заангажованого роману», роману полі-
тичних ідей, роману соціальної тези чи, може, ще ясніше
«роману-памфлету». І треба сказати, що саме ця новація

надала йому найбільшого чару й почитности. Якщо ж до цього додати, що сюжет «Вальдшнепів» розгортався легко, діалог — прозорий, гострий і динамічний, дієві особи — кольоритні в окресленнях, не конвенційні, а інколи — парадоксальні в думках, ідеях і висловах, органічно вирости з пореволюційної української дійсности, а тому — живі, відчутні, хвилюючі, — то, безумовно, це була подія в українській літературі. Але, на жаль, подія гостро драматична. Офіційна партійна критика в особі завідувача відділом літератури і мистецтв при ЦК КП(б)У Андрія Хвилі визначила цей роман як антипартійний, націоналістичний і ворожий радянській системі. Шосте число «Вапліте», де була надрукована друга частина роману «Вальдшнепи», було конфісковано в друкарні й повністю знищено.

Хвильовий — полеміст і організатор

Щоб збагнути краще причину трагедійної ситуації, що в зв'язку з цим заіснувала, розгляньмо тепер коротко третю лінію діяльності М. Хвильового — полемічну та літературно-критичну. Цю ділянку його діяльності виповнюють цикли памфлетів: «Камо грядеши» — перший цикл (Книгоспілка, 1925); «Думки проти течії» — другий цикл (Харків, ДВУ, 1926); «Апологети писаризму» — третій цикл. Цей цикл також був опублікований у додатку до газети «Вісті» ВУЦВК «Культура і побут» за 28. II., 7. III., 14. III., 21. III. і 28. III. 1926 р., але не був, як попередні два цикли, зібраний та виданий окремою книжкою. Цією трьома циклами М. Хвильовий написав ще ряд памфлетів, літературно-критичних статей і публіцистичних трактатів, що були друковані (а то й недруковані, бо заборонені, як «Україна чи Малоросія?», але поширювані у машинописах тодішнім самвидавцем) у різних тогочасних журналах: «Вапліте», «Нове мистецтво», «Літературний ярмарок», «Червоний шлях», «Пролітфронт». Усі ці твори М. Хвильового були основним рушійним словом у великій літературній і політичній дискусії, що з різною вибуховою си-

лою тривала цілих шість років: 1925-1930.

Дискусія спочатку таки була чисто літературна. Почалась, здавалось би, з дрібного факту: десятирядний тогочасний прозаїк, член Плуга, Г. Яковенко опублікував маловартісну статтю «Про критиків і критику в літературі» («Вісті» ВУЦВКа, додаток «Культура і побут», ч. 17, 30. IV. 1925). Ображений, що на літературному конкурсі його повість «Нечаївська комуна» була забракована (рецензія проф. О. Дорошкевича), він скаржився на «сивих дідусів» і «олімпійців» від літератури, які мовляв, позасідали в редакціях і видавництвах та не пускають молодих робітничо-селянських письменників у літературу. Він радив посадити при видавництвах і журналах «ідеологічно-витриманих» комісарів, які б контролювали рецензії «сивих дідусів» та «олімпійців» і знешкоджували б їх тенденційні рішення. Тут же він зачепив негативно твір «олімпійця» М. Хвильового «Я». «Невже селяни чи робітники повірять Хвильовому, що у революціонерів (дійсних) щохвилини кололось «Я»? — писав він. Це й була іскра, що дала велике полум'я.

У тому ж числі «Культури і побуту» появилася велика стаття М. Хвильового, що мала незвичну для української журналістики форму памфлета. «Про 'сатану в бочці' або про графоманів, спекулянтів та інших 'просвітян' (Перший лист до літературної молоді)», — така була назва цього першого памфлета. Його підзаголовок свідчив, що це лише початок, що за цим прийдуть нові листи. Вони й появилися плянково в наступних числах «К. і П.». ч. 20, 31. V., ч. 23, 21. VI. 1925 і незабаром, як знаємо, вийшли окремою відбиткою під загальною назвою «Камо грядеши». Вже ці перші статті М. Хвильового не були властиво відповіддю тільки Яковенкові. Останній був тільки випадковою зачіпкою. З Яковенка Хвильовий зробив собі лише дотепний, насмішкуватий образ примітивізму й назадництва, що тоді побутували в українській радянській літературі, назвавши його «енком». Цей образ, поруч з безсмертним Винниченковим Гаркуном-Задунайським, залишився жити в українській літературі назавжди. У цьому першому циклі

памфлетів М. Хвильовий порушив ряд загальних болючих організаційних та ідейно-творчих питань, які давно і глибоко нуртували серед української культурної спільноти, але про які ніхто не відважувався заговорити відкрито. В цьому була велика збуджуюча сила статей Хвильового. Навколо них зав'язалась дискусія, в яку втягнулись спочатку майже всі видатні літератори, а згодом, коли дискусія перейшла в гостро політичну проблематику, до слова прийшли історики, економісти, філософи і нарешті провідні партійні діячі України та СРСР включно із Сталіном.*)

Це був уже тривожний і небезпечний сигнал. Але невгамовного Хвильового це не тільки не злякало, а ніби надало ще більшої відваги. З під його пера виходить цілий ряд нових памфлетів, про які ми загально вже згадували, і які тиху заводь української провінції збурили були до основ.

---

*) Досить переглянути біо-бібліографічний показник А. Лейтеса і М. Яшека (том 2, стор. 323-356), щоб зауважити, що в дискусії активно брали участь такі партійні провідні діячі: нарком освіти УРСР О. Шумський, після його висилки — його наступник М. О. Скрипник, голова ради народних комісарів УРСР Улас Чубар, генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович, зав. відділом преси ЦК КП(б)У А. Хвиля, заступник наркома освіти Є. Гірчак, члени ЦК: В. Затонський, П. Любченко, Г. Гринько, голова ВУЦВК Г. Петровський та ряд дрібніших діячів і публіцистів. З Москви свій голос подали: А. Зонін, А. Селівановський, В. Ваганян, Ю. Ларін і якимось боком — М. Горький (лист до О. Слісаренка). З високих політиків Г. Зінов'єв, Б. Каменєв і нарешті сам Й. Сталін. 26 квітня 1926 року Сталін надіслав великого і тривожного листа «До тов. Кагановича та інших членів ЦК КП(б)У». Його найбільше занепокоїла західноєвропейська орієнтація Хвильового.

«У той час, як західноєвропейські пролетарські класи та їхні комуністичні партії, — писав він, — повні симпатії до «Москви», до цієї цитаделі міжнародного революційного руху та лєнінізму, в той час, коли західноєвропейський пролетаріят із захопленням дивиться на прапор, що повіває над Москвою, український комуніст Хвильовий не має нічого сказати на користь «Москви», як тільки закликати українських діячів тікати якомога швидше геть від Москви». (Й. Сталін. «Сочинения», т. 8, 1948, стор. 149-54).

Які ж проблеми і які ідеї поставив Хвильовий перед українською спільнотою? Спробуємо коротко зформулювати найістотніші. Їх можна вкласти в такі пункти:

Пункт перший. М. Хвильовий завжди і всюди в своїх памфлетах виступав з позиції українського державника. Увесь свій полемічний арсенал він розбудовував, виходячи із специфічних умов української господарчої системи як державної основи.

У памфлеті «Апологети писаризму» він писав:

«Українська економіка — не російська економіка і не може бути такою, хоч би тому, що оскільки українська культура, виростаючи з своєї економіки, зворотно впливає на останню, остільки і наша економіка набирає специфічних форм і характеру. Словом, Союз все таки залишається Союзом, і Україна є самостійна одиниця.*)

У трактаті «Україна чи Малоросія?» М. Хвильовий висловився ще ясніше:

«Ми є дійсно незалежною державою, котра входить своїм республіканським організмом в Радянський Союз. І незалежна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна і непереможна воля історичних законів... Якщо яканебудь нація... проявляє свою волю протягом сторіч, щоб виявити себе, свій організм, як державну одиницю, тоді всякі спроби затримати цей природний процес ... вносять елементи хаосу в світовий загальноісторичний процес.**)

---

*) «Апологети писаризму», розділ XIII, Московські задрипанки. «Культура і побут», ч. 13, 28 березня 1926.

***) Е. Ф. Гирчак. «На два фронти в боротьбі з націоналізмом», ГИЗ, Москва, 1930, стор. 63.

При вивченні, ба, навіть, при читанні памфлетів і творів М. Хвильового ми не повинні забувати цієї основної його тези.

Пункт другий. Українська пореволюційна література повинна перейти на новий організаційний шлях. Практикований досі найбільшими письменницькими організаціями Плугом і Гартом масовий літературний рух повинен перейти до компетенції культурно-виховних відділів профспілок. Справжні творчі одиниці, що за останнє п'ятиріччя виявили свою мистецьку дозрілість, мусять увійти до кваліфікованої, суто творчої організації, зразком якої вже є щойно постала (20 листопада 1925 р.) Вільна академія пролетарської літератури — ВАПЛІТЕ.

Пункт третій. Перед українською літературою невідклично стоїть по-новому альтернатива: Європа чи Просвіта? Тобто, чи ми, як література молодій державній нації, зуміємо засвоїти всю суму знань, що її створило цивілізоване людство, і засвоївши — піти власним шляхом вперед, чи залишимося і надалі на обмежених, провінційних, етнографічно-побутових наших традиційних позиціях?

Пункт четвертий. Поставивши питання орієнтації на Європу, Хвильовий відразу з'ясував, що він розуміє під поняттям Європа. Це не Європа в її конкретному тогочасному культурно-господарському і політичному комплексі, як намагались примітивно і тенденційно інтерпретувати його опоненти.

«Європа, — писав Хвильовий, — це досвід багатьох віків. Це не та Європа, що її Шпенглер оголосив «на закаті», це не та, що гниє, до якої вся наша ненависть. Це — Європа грандіозної цивілізації, Європа — Гете, Дарвіна, Ньютона, Маркса і т. д. і т. п. («Камо грядеши», стор. 42).

Отже, вже з цього видно, що Хвильовий під поняттям

Європа розумів суму знань, що їх створили найбільші інтелекти протягом віків, ту суму знань, що стала категорією вічною, як власність усіх народів і кляс.

«Це, коли хочете, — писав Хвильовий в іншому місці, — знайомий нам чорнокнижник із Вюртембергу, що показав нам грандіозну цивілізацію і відкрив перед нами безмежні перспективи. Це — доктор Фавст, коли розуміти його, як допитливий людський дух» («Думки проти течії», стор. 45).

Пункт п'ятий. Усі памфлети М. Хвильового були пройняті ідеєю, яку, здавалося, він хотів утовкмачити в свідомість кожного українця, а саме: коли тепер Україна виходить на широкий державний і культурний шлях відродження, то перед нами стоїть найперше завдання: змобілізувати всі наші сили на рішучу й безкомпромісову боротьбу з залишками вікової національної неволі — з культурним епігонізмом і рабською психологією в душах української людини взагалі та її інтелігенції зокрема. Наша основна вимога — уміти вільно думати і почувати.

«Від Котляревського, Гулака, Метлинського, через «братчиків» до нашого часу включно, — писав Хвильовий, — українська інтелігенція, за винятком кількох бунтарів, страждала і страждає на культурне позадництво. Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться — дерзати!» («Думки проти течії», стор. 50-51).

Пункт шостий. У боротьбі з рабською психологією й культурним епігонізмом виключну роль може відіграти ми-

стецька література. Зважаючи на те, що після революції наша література стає нарешті на свій власний шлях розвитку, то перед нею тепер постає історичної ваги питання: на яку з світових літератур вона повинна орієнтуватися?

«У всякому разі не на російську, — відповідає Хвильовий. — Це рішуче і без усяких застережень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи б не дали Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мистецтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами у віках, як господар становища, який привчає нашу психіку до рабського наслідування. Отже вигодувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримувати його розвиток». («Апологети писаризму», розділ XIII, «Московські задрипанки», «К. і П.», ч. 13, 28 березня 1926).

Пункт сьомий. Як же розумів М. Хвильовий це своє гасло орієнтації на західноєвропейську літературу? Він ясно і недвозначно стверджував:

«Наша орієнтація на західноєвропейське мистецтво, на його стилі, на його прийоми»... Але «коли ми беремо курс на західноєвропейське письменство, то не з метою припрягти своє мистецтво до якогось нового заднього воза, а з метою освіжити його від задушливої атмосфери позадняцтва. В Європу ми поїдемо учитись, але з затасною думкою — за кілька років горіти надзвичайним світлом» (Там же).

Вже з цього уступу ясно, що гасло Хвильового орієнтуватися на західноєвропейське мистецтво треба розуміти в тому ж пляні, що й гасло спрямоване проти російської лі-

тератури. Ясніше кажучи, його гасло орієнтації на західноєвропейську літературу рішуче не означало стати поплентачем і наслідувачем її модних стилів і форм, так само й гасло «яко мога швидше» тікати від російської літератури не означало, що ми повинні відгородити себе від російської літератури «залізною заслоною». В одних памфлетах Хвильового маємо силу думок, які свідчать, що сам Хвильовий все значуще і загальнолюдське в російській літературі не тільки знав, але й любив і високо цинив. Його інколи підкреслену негачію російської літератури, як і гасло орієнтації на західноєвропейську, треба розглядати тільки в аспекті психологічно-полемічної стратегії. Її головним завданням було: якнайширше відчинити двері для нового українського відродження; створити якнайдогідніші умови для зросту й утвердження великого українського мистецтва і вивести його на широкий світовий тракт. «За всяку ціну ми мусимо вивести нашу літературу на широку європейську арену», — писав Хвильовий у листі до Аркадія Любченка вже після ліквідації ВАПЛІТЕ.*)

Пункт восьмий. На думку Хвильового, українська революційна література повинна виробити свої власні закони бачення, розуміння й зображення світу, свій напрям, свій стиль. Це буде стиль великого відродження українського народу, стиль боротьби і перемоги. Він називав цей стиль «романтикою вітаїзму» (vita - життя). «Вона, — пише Хвильовий, — як і всяке мистецтво, для розвинених інтелектів. Це сума нового споглядання, нового світовідчужання, нових складних вібрацій. Це мистецтво першого періоду азійського ренесансу». («Камо грядеши», стор. 37).

Пункт дев'ятий. Хвильовий створив велику візію майбутнього відродження мистецтва, назвавши його азійським ренесансом. На жаль, він не мав ні умов, ні часу, щоб цю візію глибше аргументувати й опублікувати. Він подав цю ідею лише в загальних окресленнях у четвертому розділі свого другого памфлету «Про Коперника з Фрауен-

*) Юрій Луцький. «Валітянський збірник», стор. 210.

бургу...», назвавши ці нотатки «Абеткою азійського ренесансу в мистецтві». У своєму листі до редакції «К. і П.» за 7 лютого 1926 р. М. Хвильовий писав:

«... хоч теорія мистецької школи, яка йде під прапором «азійського ренесансу» вже й існує, але її, на жаль, ще не опубліковано, коли ж не рахувати IV патетичного розділу другої статті в «Камо грядеши», який звертався головним чином до емоцій і нічого конкретного не дав... Та зараз, поки не намічено основних шляхів нашого культурного розвитку, коли ми майже не бачимо людей, які б добре розбиралися в складній ситуації щодо українських культурних проблем, — зараз я не нахожу часу говорити про свій художній напрямок і тільки міцно тримаю в руці перо звичайного публіциста. Про азійський ренесанс ще поговоримо, і сподіваюся, що цей час не за горами». («Валітянський збірник», стор. 46).

Коли Хвильовий писав ці слова, то він правдоподібно думав тоді про свій великий політичний трактат «Україна чи Малоросія?», над яким уже, можливо, й працював, і в якому цілий розділ було приділено ідеї «Азійського ренесансу в мистецтві». Але, на жаль, цей трактат був, як знаємо, заборонений, і за винятком невеликого кола самвидавних читачів, залишився невідомим і по наш день.

У загальному, цю ідею-візію М. Хвильового можна сформулювати так: з причин залізної логіки історії гряде нове велике — четверте — відродження людства. У передових лавах його йтимуть тепер поневолені народи Азії. Мистецтво цих народів, акумульоване віками неволі, вибухне з нечуваною силою і, поєднавшись з великим і вічним із культур греко-римської, а пізніше — європейської, дасть у висліді новий — четвертий — тип культури. Це і буде доба азійського ренесансу в мистецтві. Україна,

що лежить на межі між Європою і Азією, і яка, з одного боку, довгі віки неволі ділила долю азійських народів, а з другого, — була все ж таки причетною до культури Заходу, в особах своїх активно-романтичних мистців, відіграє в добу азійського ренесансу в мистецтві провідну авангардну роль.

Пункт десятий. Трагедія української літератури в тому, що вона історично позбавлена нормального взаємозв'язку з читачем. Міське населення, значну частину робітничої класи з причин вікової неволі — зрусифіковано, і українська культура для них — не хвилююче явище. Такий аномальний стан мусить бути зліквідований. Читачем української літератури мусить бути не тільки селянство, а й усе робітництво, міське населення, інтелігенція всіх профілів культури та політично-господарчі керівники республіки. Тобто, Україна мусить бути нормальним, національно-культурним державним організмом.

«Отже, — писав М. Хвильовий, — розв'язуючи проблему ідеологічної організації літературних сил, ми знову і знову викидаємо бойове гасло: «Дайош» пролетаріят!. Ми в цьому питанні безкомпромісні. Ми *«требуєм»* (по-українському — вимагаємо!) *серйозно поставитись кому це слід до українізації пролетаріяту»*. («Апологети писаризму», «К. і П.». ч. 13, 28. III. 1929).

Пункт одинадцятий. «І ще «дайош» інтелігенцію!». Українська нація, коли вона ступила на шлях державного розвитку, мусить мати до своїх послуг інтелігенцію всіх фахів. Залишки російсько-імперського панування мусять бути зліквідовані. Україна, як держава, не може терпіти, щоб існувало дві категорії інтелігенції. Одна, що зв'язана з селом і українською культурою, і друга, багато численніша, висококваліфікована, технічна, фахово-адміністративна аж до державних і партійних керівників включно, — поспіль російсько-мовна. Цю аномальність, що неминуче веде до антагонізму, треба рішуче і негайно усунути. Найвищі технічні, медичні та інші школи повинні бути так організовані, щоб з них виходила мовно і культурно українська інтелігенція в найширшому розумінні цього слова.

Це, на мою думку, найголовніше, що поставив М. Хвильовий у своїх памфлетах 1925-1927 років. Я залишаю поза увагою цілий ряд питань, порушених у дискусії з головою спілки селянських письменників Плуг Сергієм Пилипенком. І роблю це тому, бо вважаю, що з одного боку, то був удар двох різнотемпераментних українських патріотів, які часто хоч і в гострій формі, змагалися за одну і ту ж, дорогу їм обом, справу, а з другого, — тому, що в світлі генеральних ідей, які поставив М. Хвильовий перед українським літературним і політичним світом взагалі, його суперечка з С. Пилипенком має побічне, чисто хатне, родинне значення. Це не значить, що цій суперечці не варто присвятити окремого дослідження. Я сподіваюся, що тепер це буде уможливлено.

***

Уже навіть з тієї суми ідей, що їх ми свідомо стиснули у зформованих вище одинадцяти пунктах, читач побачить, що М. Хвильовий, розпочавши літературну дискусію в квітні 1925 року, вже через рік, у третьому циклі своїх памфлетів, вийшов далеко поза чисто літературні межі. Здавалося, випадково поряд з літературно-мистецькими питаннями поставили питання національної політики, економіки, державного будівництва і державного статусу України в Союзі Радянських Республік. І ці питання, поставлені в гострій і дразливій формі, дуже швидко перейшли з літературних середовищ до загальносуспільних, партійних і державно-керівних. Досить познайомитися з деякими стенографічними звітами з тогочасних засідань ЦК КП(б)У та Політбюро його, щоб побачити, як памфлети М. Хвильового поставили дибки цілий цей всемогутній партійний центр України. *)

Влітку 1927 року М. Хвильовий зазнає першого дошкільного удару від певних партійних органів. Написаний правдоподібно весною 1927 року, найсильніший його памфлет «Україна чи Малоросія?» був заборонений до друку. Але це його ані розчарувало, ані не налякало. Пустивши заборонений памфлет у тодішній обмежений «самвидав», опублікувавши

*) «Будівництво Радянської України». Збірник, випуск 1, ДВУ, Харків, 1928 (?).

першу частину «Вальдшнепів» і здавши до друку другу, М. Хвильовий десь наприкінці листопада чи на початку грудня виїхав у подорож за кордон. Понад три місяці він прожив у Німеччині, Австрії і за деякими даними — у Парижі.

За час цієї його закордонної мандрівки в Харкові сталися події, які різко заважили на дальшій долі не тільки Хвильового, але й його однодумців із ВАПЛІТЕ. Як ми вже перед цим згадували, за публікацію в 6 числі «Вапліте» другої частини роману «Вальдшнепи». Це число було сконфісковане і знищене, дальшу публікацію журналу припинено, а саму організацію 14 січня 1928 р. ліквідовано. Про роман Хвильового «Вальдшнепи», де також згадувалась і «Україна чи Малоросія?», появилася, як ми вже писали, знищувальна стаття А. Хвилі під назвою «Від ухилу у прірву». Ці твори Хвильового кваліфікувались як націоналістичні й контрреволюційні. Як на це обвинувачення реагував М. Хвильовий, ми можемо тільки догадуватися. На жаль, період перебування Хвильового за кордоном зовсім не вивчений і ми не маємо жодних документів, які б докладно цю добу висвітлювали. З листів з Берліну і Відня до Аркадія Любченка*) видно, що Хвильовий не був вчасно поінформований про все те, що сталося в Харкові під час його мандрівки за кордон. Про статтю Андрія Хвилі й про заборону та конфіскацію 6-го ч. «Вапліте» він довідався тільки після 10 лютого. А про заборону видавати далі журнал і про «самоліквідацію» ВАПЛІТЕ довідався ще пізніше. Хвильовий добре знав, що це практично означало і для нього і для всіх його послідовників. Перед ним неминуче стало питання: що робити? Порвати з Радянською Україною й комуністичною партією, чи вертатись і капітулювати? Роман Роздольський,**) що був чичероне і перекладачем Хвильового у Відні, розповідав уже по другій світовій вій-

---

* «Голубі диліжанси». Листування ваплітян. ОУП «Слово», Нью-Йорк, 1955, стор. 11-13.

** Р. Роздольський, тоді студент віденського університету, член КПЗУ тієї більшості, що була пішла за Шумським і Хвильовим. Помер в Чикаго у 50-их роках. Про Хвильового розповідав Всеволодові Голубничому, від якого я й занотував цю інформацію.

ні, що це питання дуже мучило Хвильового. Можливо стосується цієї справи і його таємна поїздка до Парижу, його перебування там у Ілька Борщака і довга розмова з ним.*) У Відні мав він довгу зустріч з Андрієм Жуком, у якого випозичав для читання різні еміграційні видання.***) Доповнює його тодішній настрій віршована строфа, дописана червоним олівцем у листівці до А. Любченка за лютий 1928:

*Сьогодні дощ нудний, такий у нас буває,
Туман ховає даль і Відень посірів.
Але тепер ніхто мене вже не спитає:
Чому зійшлись кінці моїх нервових брів?*

Все це лише окремі фрагменти. І робити з них якісь певні висновки ми не можемо. Але одне ясно: яку б унутрішню боротьбу не пережив Хвильовий у Відні, але остаточно рішення його було тверде і виразне: написати покаянного листа і негайно вернутись на батьківщину — до народу, до друзів, до літератури. Листа до центрального органу партії «Комуніст» він написав і вислав з Відня 22 лютого 1928 року. Він визнав усі «гріхи» в романі «Вальдшнепи», які йому закидали, заявивши, що останню частину роману спалив і віддає себе на суд ЦК КП(б)У. В середині березня 1928 року він вернувся з закордону.

З цього моменту починається новий, із зміненою тактикою, етап у діяльності М. Хвильового. В листі до ред. «Комуніст» він відмовився від гасла «геть від Москви», від беззастережної орієнтації на західню Європу, від теорії боротьби двох культур, від кличів: «дайош пролетаріят!» і «дайош інтелігенцію!», бо це, мовляв, само собою зрозуміле. Але він не відмовлявся від ідеї відродження, від ідеї удосконалення і виходу української літератури на світову арену, від ідеї нового стилю активного романтизму (романтики вітаїзму), від боротьби з вульгаризацією і спрощенням літератури і т. ін. Все це продовжувало нуртувати

*) «Валлітянський збірник», стор. 93. 2.

***) Там же.

серед колишніх ваплітян, а тепер «позагрупових» письменників з їх визнаним провідником — Миколою Хвильовим на чолі. В цьому середовищі, при активній ініціативі Хвильового, народжується швидко ідея видання позагрупового альманаха-місячника «Літературного ярмарку». Ю. Смолич у своїх спогадах твердить, що ідея технічного оформлення цього оригінального місячника належала Майковій Йогансеніві. Не заперчуємо, що винахідливий на дотепні вигадки розум Йогансена тут багато прислужився, але нема сумніву, що основна ідея позагрупового альманаха-місячника, з інтермедіями і окремими редакторами кожного місячника — належала М. Хвильовому. Не випадково його тон, його рука, його стиль позначились на всіх дванадцяти томах альманаху «Літературного ярмарку».

Доба «Літературного ярмарку»

Уже в грудні 1928 року вийшла перша книга «Літературного ярмарку». Це була справді нова й оригінальна поява на літературно-журнальному обрії. Вабила очі багатокольорова обгортка, панно із «Сорочинського ярмарку» і каруселя роботи мистця Анатолія Петрицького. Подібних видань українська література не мала ні до того, ні після того, включно з найновішими часами. Кожна книжка мала іншого редактора-автора інтермедій, що в дотепній формі в'язали різноманітний матеріал в єдине ціле. Через вступні слова, епілоги, інтермедії, листування, ніби обіжники Ярмаркому, жартівливі диспути письменників при активній участі Півника, Цигана, Оселедця, Зеленої Кобили, Чортика Зануди та інших дієвих персонажів з української мітологічно-побутової спадщини, — широким струмом ішла критика сучасного культурного і суспільного життя, критика його недоліків і похвала досягнень. Звідси ж іншим струмом проривались нові теоретичні роздуми про сучасну літературу, її жанри, форми, стилі. Звідси звучав патос Великого відродження і похвала ідеї Великої Соборної Радянської України. Тут були скорбні слова про «много-

страждальні від шляхетського та боярського батога Галичину й Буковину». Не забуто й українське Закарпаття: «Себто, ми також маємо на увазі і пана Масарика». («Л. Я.», книга перша, епілог, стор. 239). Цим же шляхом давалась відсіч ВУСПівським критикам з журналу «Гарт» і вульгаризаторам із київської «Літературної газети». Тут же висміювалась пропагована ВУСПом ідея єдиного стилю пролетарської літератури («монументального, критичного реалізму»), як «моментального непорозуміння», як безкрилого натуралізму. І одночасно висувалась як прапор, як творчий орієнтир, давня ідея Хвильового — нового стилю доби — активного романтизму чи романтики вітаїзму.

У пролозі до 9-ої книжки читаємо, що саме тепер читач «Літературного ярмарку» є присутній при народженні нового стилю, «де глибина думки поєднана із витонченим словом, калямбур з оригінальністю, сльозина із теплою пародією на саму себе і велика та глибока радість із тією журбою, що так прикрашує чоло мислителя». Література цього стилю підноситься «на найвищі філософські висоти». Вона одухотворена «вічним і ненаситним прагненням нового в змісті чарівного і привабливого у формі».

«Вперше за всю нашу многостраждальну історію од поезії безпосереднього чуття ми переходимо до поезії систем, опрацьованих точністю теоретичної думки».

Автор спільно з читачем переконаний, що саме так формується і творчо стверджується стиль *активного-романтизму (романтики вітаїзму)*, який протистоїть офіційно-панівному «монументальному реалізму». Цей останній може лише збирати й віддзеркалювати сирий побутовий матеріал, окремі факти. Але це далеко не те, чого вимагає від літератури наш час. Це лише мертві окремі побутові факти. «Живе ж тільки комплексна система фактів, втілена в поетичний образ, як невмирущий символ жадань, турбот, поразок і перемог кляси та її епохи». Тому без сумніву «на зміну натуралістичній літературі, як мистецтву віддзеркалення окремих фактів, не зв'язаних між собою, — конче і швидко мусить прийти активний романтизм. Виросте він із

кривих руху так званих великих чисел, із цілого колективного психологічного комплексу людей епохи змагання за соціалізм»... «Активний романтизм і тільки він має і мусить вловити і передати в образах засобами свого поетичного майстерства оту покищо невловлену «музику мільйонів». (Всі цитати взято з «Л. Я.», кн. 9, стор. 2-6).

Я навмисне процитував ряд думок з одного лише прологу до кн. 9-ої, щоб цим ще раз підтвердити, що літературна дискусія, зокрема щодо стилю доби, не припинилася на початку 1928 року, що бої продовжувались, що ідея М. Хвильового активного романтизму, поставлена до дискусії ще 1925 року, в добу «Літературного ярмарку» 1929 року постала по-новому і з глибшою аргументацією.

Доба Пролітфронту

Доба «Літературного ярмарку» була ще до певної міри виповнена духом і настроями доби ВАПЛІТЕ. М. Хвильовий та його однодумці ще жили в якійсь мірі вірою, що буде збережено свободу як особисто письменницької творчості, так і національно-державної незалежності. Але вже з квітня 1929 року, коли Сталін, опершись на сконсолідовані (після довгої внутрішньої боротьби) традиційні російсько-імперські націоналістичні сили в ВКП(б), вчинив на XVI-ій партійній конференції фактично державний переворот, скупчивши в своїх руках неподільну владу диктатора-вождя, ситуація різко змінилася. Про свободу й ліберальні ідеї «позагрупових» письменників годі було вже думати. Потрібно було по-новому перешиковувати сили, міняти тактику й пристосовуватися до нових лютих обставин. Як завжди, так і тепер, Хвильовий перший збагнув і відчув нові суворі повіви. Він зрозумів, що в «нових умовах» «позагруповим» письменникам місця нема. На частих товариських гутірках із своїми однодумцями він почав висловлювати думку про актуальність створення нової письменницької організації, яка б охопила всіх тих, що досі є позагруповими. Думка ця знайшла живий відгук серед майже всіх

колишніх ваплітян. Уже вліті 1929 року почалося колективне обдумування основних декларативних принципів і назви організації. Хтось підкинув — ПРОЛІТЕН. Як це розшифрувати? Може — Пролетарський літературний наступ. Не знаю. Із дальших дискусій над характером організації стає ясным, що вона мусить бути: за ідеологією — пролетарською, а за діяльністю — масовою. М. Хвильовий, очевидно, зрозумів, що в нових умовах колишня його ідея елітарної організації стала анахронізмом. У нових умовах проблема масовості і партійності є основою існування. З цим мовчки погоджувалися майже всі. Дискусій не було. Для всіх було ясно: якщо вже виходу нема і доля письменника тепер неминуче мусить бути наскрізь сполітизована, то принаймні треба ступити на цей шлях цілою групою однодумців. Так вкорінялася ідея нової організації. Не погодилися на цей шлях тільки три ветерани ваплітянського руху: Майк Йогансен, Олекса Слісаренко і Юрій Смолич. Вони створили свою маленьку «Техномистецьку групу «А». За карколомною фантастикою, пригодами й новими технічно-мистецькими витівками вони сподівалися сховатися від епохи тотальної політизації.

Несподівано ідея нової організації набрала широкої популярності. До неї почали зголошуватися не тільки ті літератори, що не належали до жодної організації (О. Вишня, Ю. Шовкопляс та інші), але й ряд письменників, що входили в ту чи іншу організацію. Зокрема зголосила свій вступ до нової організації майже вся харківська група «Молодняк»: О. Кундзіч, Т. Масенко, О. Донченко, Ю. Вухналь, Іван Момот, І. Багмут, Д. Гордієнко. Це відразу активізувало новий рух. З вересня 1929 року в будинку ім. Блакитного щотижнево, а то й при потребі — двічі, почали збиратися всі адепти нової організації. Ініціатива і керівництво було постійно в руках М. Хвильового, М. Куліша, О. Досвітнього. На першому засіданні Хвильовий інформував, що має згоду з «вищих сфер» про творення нової організації й обіцянку фінансового забезпечення видання місячника. Після довгих, кількавечорних дискусій усі

погодилися, що основні принципи декларації мають бути суґубо льяольні й партійні. Основне завдання організації — висока мистецька та ідейна якість творів, марксистська ідеологія і боротьба проти всіх буржуазних і націоналістичних ухилів, у тому й — хвильовізму. Діяльність письменника — це «служба сьгоднішньому дневі». Письменник повинен бути в колгоспі, на фабриці, на заводі. Там він влучається в працю, відкриває молоді робітничі таланти, залучає їх до літературно-мистецьких студій і організацій. Отже, зневажений колись М. Хвильовим масовізм стає тепер бойовим завданням ним же створеної організації. Така суперечлива діалектика часу. Всі це розуміють і мовчки приймають. На одному з засідань Юрій Яновський пропонує новий проєкт назви організації ПРОЛІТФРОНТ — Пролетарський літературний фронт. Хвильовий захоплений. Усі підтримують. Назву організації знайдено й затверджено.

Правдоподібно в листопаді 1929 року в періодичній пресі появилася декларація нової організації, що мала назву ПРОЛІТФРОНТ — об'єднання студій пролетарського літературного фронту. Її підписало понад тридцять членів основоположників на чолі з М. Хвильовим, М. Кулішем, П. Тичиною та О. Досвітнім. У грудні 1929 року вийшла остання, 12-та книга «Літературного ярмарку». Цим кінчалася легкояскрава, романтична, гостро сатирична, а інколи й езопівська доба, репрезентована «Літературним ярмарком», і надходила невідома в своїх перспективах, але логікою суворого життя зумовлена, ідейно-змобілізована доба ПРОЛІТФРОНТу. На початку 1930 року, за редакцією М. Куліша, І. Сенченка, І. Момота, Т. Масенка, Ю. Яновського, А. Любченка, П. Панча, а з третього числа — тільки М. Хвильового, А. Любченка й І. Момота, — почав виходити місячник за тією ж назвою. Тут уже не зустрінемо ні абстрактних гасел про Велике відродження, ні про соборність українських земель, ні критичної іронії, що ми й досі плентаємося в хвості історії й не маємо ні української енциклопедії, ні потрібних словників чужих мов, ні

навіть українського тлумачного словника тощо. Із давніших полемічних проблем залишилась тільки проблема стилю, напрямку літератури й мистецтва. Цим питанням у «Пролітфронті» було приділено ще деяку увагу. Немає вже систематичної боротьби з ВУСППом, як організацією, лише де-не-де гостра реакція на необ'єктивну вуспівську критику творів чи діяльності пролітфронтівців. Убивчу своїми аргументами статтю Нахтенборенга (чергове псевдо К. Буревія), що, здається, звалась «Диктатура» І. Микитенка в чотирьох театрах», редакція так і не наважилась помістити, хоч і була анонсована в попередньому числі.

М. Хвильовий за доби ПРОЛІТФРОНТУ не опублікував ні одного свого нового оповідання. Він напевне добре розумів, що часи «Івана Івановича», «Сантиментальної історії», чи, навіть, мисливських нарисів — минули. Настала доба безконфліктних, ура-оптимістичних, партійно-вириманих творів, тобто, войовничої партійної публіцистики в образах на теми поточної політики партії і соцбудівництва. Психологічно до такого роду творів він ще не був готовий. Тому всю свою творчу снагу, всю полемічну пристрасть він зосередив на літературній публіцистиці. Вона була спрямована головно проти «Нової генерації». Цій організації українських футуристів, а зокрема її членові, критикові О. Полторацькому, він присвятив три великі гостро викривальні статті.*) Крім того, у «Пролітфронті» було вміщено статті І. Момота під псевдонімом О. Мак,**) І. Сенченка «У парках зблідлих фантазій***) та Варвари Жукової (Костя Буревія) — «Фашизм і футуризм,****), спрямовані також проти «Нової генерації».

Чим пояснити таку «увагу» «Пролітфронту» до «Нової

---

*) *Кричуще божество*, «Пролітфронт», 1930, ч. 1, стор. 247-252. Чим причарувала «Нова генерація» тов. Сушино-Хоменка? «Пролітфронт», 1930, 3, стор. 229-270. *Остан Вишня в світлі «лівої» балабайки*. «Пролітфронт», 1930, ч. 4, стор. 254-310.

**) *З бльокноту читача*, там же, чч. 1, 3, 4.

***) Там же, ч. 2, стор. 177-210.

****) Там же, ч. 3, стор. 205-228.

генерації)? Не було це якоюсь примхою «Пролітфронту» взагалі, а Хвильового зокрема. Викликана ця гостра постава двома моментами: 1. гостро-негативним ставленням «Нової генерації» до ПРОЛІТФРОНТУ як організації та постійне, з числа в число, шельмування його і 2. провокативна стаття О. Полторацького про творчість Остапа Вишні, яка зіграла фатальну роль в дальшій долі Остапа Вишні. Ось основні дві причини тотальної війни Хвильового проти «Нової генерації.*). Особливість цих памфлетів Хви-

---

*) Досить проглянути комплект «Нової генерації» за 1927-1930, щоб переконатися, як систематично, настирливо, з числа в число там містилися різні злісно-насмішливі, злобно-сатиричні вигадки, памфлети, дошкульні провокації, а то й звичайні політичні доноси на М. Хвильового та його однодумців. Найактивнішим автором такої «літератури» в «Новій генерації» був молодий критик О. Полторацький. А його довгий (у кількох числах журналу) політичний донос на Остапа Вишню обурило не тільки численних читачів О. Вишні, але й увесь близький до ПРОЛІТФРОНТУ літературний світ. Не завадить тут пригадати: коли О. Вишню арештували і «засудили» на смертну кару, а потім розстріл замінили на 10 років концтрайційного табору, то О. Полторацький з гордістю ката писав:

«... основного мені пошастило досягти — визначити в українській радянській критиці антипролетарськість, бездарність і куркульську ідеологію «творчості» цього суб'єкта... «Тепер я щасливий відзначити, що подібне уже сталося й що моя стаття стає епітафією на смітникові, де похована творчість О. Вишні».

Сучасний читач також мусить знати, що О. Полторацький (Полторадурацький, як його часом називав Хвильовий), переживши доноси сталинський терор 30-их років, що свою брудну діяльність спокійно продовжував навіть після смерті Сталіна. Так наприкінці 60-их років, коли почався погром шестидесятників, він знову виступає з пашквілями проти молодих українських патріотів. Одна з найпідліших статей-доносів того часу під назвою «Ким опікуються деякі гуманісти», опублікована в «Літературній Україні», спрямована була проти В. Чорновола і С. Караванського. Стаття повна брехні, наклепів і провокацій. Вона викликала хвилю обурення серед усіх чесних людей України. Про це свідчить протест, написаний у формі «Відкритого листа до президії спілки письменників України», відомого тепер поета, публіциста і політ'в'язня Василя Стуса. (Див. «Сучасність», ч. 4, 1969, стор. 76-81).

Ось такі духово нечисті, аморальні типи задавали тон у «Новій генерації» в її наступі на ПРОЛІТФРОНТ. Вони остаточно вибили М. Хвильового з рівноваги і стали одною з основних причин тотальної контратаки М. Хвильового й цілого ПРОЛІТФРОНТУ проти «Нової генерації». Цих конфліктних ситуацій ніхто із дослідників не повинен забувати.

льового така, що, з одного боку, вони позначені полемічно-сатиричним талантом автора «Камо грядеши», а з другого, що їх уже наскрізь проймає панівна тоді безоглядна, прокурорсько-викривальна форма критики. З позицій генеральної лінії партії він прискіпливо, не завжди справедливо, дошукувався у своїх опонентів не мистецьких хиб, а політичних, ідеологічних диверсій включно з буржуазним націоналізмом і... хвильовізмом. Це вже був стан, сказати б, межового нервового напруження у Хвильового. І це позначилось на його статтях.

ПРОЛІТФРОНТ відразу розгорнув активну культурно-виховну працю на харківських заводах (ХПЗ, ДЕЗ, Вело-завод). Як наслідок цієї праці до ПРОЛІТФРОНТУ з заводських літгуртків прийшло понад десяток молодих робітників-літераторів, серед яких були такі справжні таланти як Іван Каляник, Микола Нагнибіда та Сергій Борзенко. Потяглася до ПРОЛІТФРОНТУ й університетська молодь: Іван Нехода, Валентин Бичко, Дмитро Ніценко, Марко Резніков, Євген М'якота. З Інституту марксизму прийшли: М. Кириченко, І. Редькина, П. Демчук. З Плугу перейшов О. Сорока, а з Авангарду — Леонід Чернов. До складу ПРОЛІТФРОНТУ ввійшла також ціла група єврейських письменників: Д. Фельдман, Л. Квітко, Е. Козакевич, Діамант, Т. Ген, Г. Добін, Б. Міллер, О. Фінкель.

Ухвалено було видавати, крім місячника «Пролітфронт», ще популярно-теоретичний двомісячник «Літературний цех,*) спеціально призначений для робітничих літературних студій і початкуючої студентської молоді. Нова організація взяла активну участь у творенні Федерації українських революційних радянських письменників. До Ради Федерації делеговано було: М. Хвильового, А. Любченка і І. Момота. ПРОЛІТФРОНТ брав діяльну участь у місячнику української культури, що тоді по всій Україні організувала ВУРПС — Всеукраїнська Рада Професійних

---

*) Редколегія «Л. Ц.» була: Д. Фельдман, А. Лейтес, Г. Костюк, Д. Гордієнко, І. Шутков.

Спілок. Для участі в місячнику визначено було групу письменників.*) Одне слово, зовні ніби все виглядало на нормальний, як на ті часи, стан діяльності організації. Але поза тим, на життєвому горизонті збирались і вже розростались чорні хмари початку 30-их років. Десь у високих апартаментах керівних державних центрів визривала вже ідея цілковитої уніфікації літературного життя. Перший етап цього пляну мав на увазі об'єднання всіх діючих письменницьких організацій з ВУСППом, — з цією тоді вже визнаною вищими інстанціями за єдину провідну пролетарську організацію. Цю гвалтовну операцію вирішено було почати з найсильнішої й найавторитетнішої тоді організації — ПРОЛІТФРОНТу. Провідних осіб його було викликано у відповідні високі установи і заявлено їм, що над їх організацією тяжать непоправні гріхи ВАПЛІТЕ й «Літературного ярмарку», гріхи «Народного Малахія» М. Куліша, «Записок холоуя» й націоналістичний маринізм Івана Сенченка, «Майстра корабля» й «Чотирьох шабель» Ю. Яновського, помилок О. Копиленка в «Твердому матеріалі» й «Визволенні», націоналістичних і троцькістських тенденцій в поемі Масенка «Лобне місто» та в листуванні, друкованому в «Л. Я.», зокрема в листах Ю. Яновського до М. Хвильового, Т. Масенка до І. Сенченка, О. Досвітнього до М. Куліша та ін. ПРОЛІТФРОНТ не відмежувався від хибних позицій Д. Фельдмана в його передмові до «Українська проза в єврейських перекладах» і багато інших гріхів. Одне слово, мовляв Катон Старший, «Картагена мусить бути зруйнована» — ПРОЛІТФРОНТ мусить бути зліквідований.

Загально похмура ситуація початку 30-их років владно цього вимагала. Це відчули і зрозуміли при цій історичній розмові в ЦК М. Хвильовий, М. Куліш і О. Досвітній. Протиставитись цьому вони вже не бачили змоги. 19 січня 1931 року було скликано загальну нараду членів ПРОЛІТ-

*) О. Копиленко, О. Донченко, Ю. Вухналь, Остап Вишня, Г. Костюк, І. Момот, Г. Коцюба, В. Мисик, І. Багмут, Д. Фельдман, О. Кундзіч.

ФРОНТУ, на якій було «ухвалено» самоліквідуватись і вступити у ВУСПП.

Закінчився останній організаційний етап творчої діяльності М. Хвильового та його однодумців. Замкнулася доба літературної дискусії і відносно ліберальних часів 20-их років.*)

Третій період творчості (1931-1933)

Вероніка сказала:

— Демо! Ти мистець революції, а от «сьогодні» ти їй не напишеш, тому що «сьогодні» є зовсім не те, що каже Стефан. Не героїчні будні, а героїчне терпіння.

М. Хвильовий. «Силуети».

Наближалось щось гірше ніж героїчне терпіння. Це був уже шлях на Голготу. Не знаю, чи М. Хвильовий у час ліквідації ПРОЛІТФРОНТУ ясно усвідомлював уже, куди котиться його особиста зоря. Але доля його однодумців, доля більших і менших талантів, що їх об'єднував ПРО-

---

*) Варто для історії зафіксувати повний склад ПРОЛІТФРОНТУ на час його ліквідації. Як мені здається, це є перша спроба такого переліку. Тому за вичерпність списку не можу ручитися. Список складено на підставі восьми книжок «Пролітфронту», спогадів Ю. Смолича, Т. Масенка («Роман пам'яті», Радянський письменник, Київ, 1970) і власної пам'яті. До ПРОЛІТФРОНТУ належали (за абеткою): Іван Багмут, Валентин Бичко, Сергій Борзенко, Остап Вишня, Юрій Вухналь, Т. Ген, Дмитро Гордієнко, Леон Деменко, Діамант, Іван Дніпровський, Г. Добін, Олесь Донченко, Олесь Досвітній, Петро Демчук, Григорій Епик, Валер Іванов (Лерик), Іван Каляник, Лейб Квітко, Емануель Козакевич, Михайло Кириченко, Григорій Костюк, Гордій Коцюба, Микола Куліш, Олекса Кундзіч, Олександр Копиленко, Т. Ландирев, А. Лейтес, Аркадій Любченко, Терень Масенко, Василь Мисик, Б. Міллер, Тіграм Мелікседов, Євген М'якота, Микола Нагнибіда, Іван Нехода, Дмитро Ніценко, Лесь Несміян, Петро Панч, І. Редькіна, Марко Резніков, Сергій Роговик, Іван Сенченко, Олександр Сорока, Павло Тичина, Давид Фельдман, О. Фінкель, Микола Хвильовий, Леонід Чернов, Іван Шутов, Володимир Юризанський, Юрій Яновський, Михайло Яловий.

ЛІТФРОНТ, його доглибинно хвилювала. Як і в критичний момент ліквідації ВАПЛІТЕ, коли він негайно покинув Відень і приїхав до Харкова, щоб бути серед своїх друзів-однодумців, щоб вони не розгубились, не розпорошились, не втратили надії, так і тепер, у набагато критичнішій ситуації, коли його організації наказали не просто ліквідуватись, а ввійти в організацію, з якою він довгі роки вів завзяту боротьбу, — Хвильовий, зціпивши зуби, очолив цей ліквідаційний процес і доклав всіх зусиль, щоб з гідністю впровадити всіх членів ПРОЛІТФРОНТУ до ВУСППУ. Коли ж секретаріат ВУСППУ підійшов до справи пролітфронтовців селективно (напр., не було спочатку прийнято до ВУСППУ М. Куліша, О. Вишню, Ю. Яновського та ще декого), то Хвильовий на перших спільних зборах з ВУСППом 24 лютого 1931 року виголосив знамениту дипломатичну промову, яка зовні скидалася на дуже партійно витриману й самокритичну, а насправді, своєю тенденцією, своїм підтекстом була обороною чести ПРОЛІТФРОНТУ й ультимативною вимогою, щоб усіх пролітфронтовців було прийнято до ВУСППУ. «Певний я, — кінчав він свою промову, — що за короткий термін поза ВУСППом не залишиться жодного з колишніх пролітфронтовців. Не в інтересах пролетарської літератури... відштовхувати від себе творців, які хочуть цю ж таки пролетарську літературу творити».*)

Це мало свій вплив. Унезбарі справді всіх пролітфронтовців (за винятком тих, що самі не побажали вступити) було прийнято до ВУСППУ. Хвильовий розумів, що в тих умовах письменникові залишитися поза організацією означало приректи себе на творчу смерть. Тому він так боровся за, здавалось би, таке елементарне право для всіх своїх послідовників. Йому однаково боліло як за всесоюзно відомого драматурга М. Куліша, так і за нікому ще не відомого, але талановитого початкуючого

*) «Літературна газета». 30 березня 1931, ч. 10. Скорочений стенографічний звіт загальних зборів Харківської організації ВУСПП, 24. II. 1931. Промова тов. М. Хвильового.

поета-робітника Івана Калянника. І це право він обстоював. На більше вже не мав ні сили, ні колишнього авторитету. Двері у вищі політичні сфери відтепер були вже для нього замкнені.

Він відчував процес штучної ізоляції, яку навколо його особи і його творів поступово створювали. Він пробував це розвіяти своєю творчою активністю. Як Тичина в поезії («Чернігів», 1931), так він у прозі намагався свій талант і досвід поставити на службу сьогодення, на службу спрощених сучасних літературних вимог. Він пробував створити ілюзорне примирення з жорстокою дійсністю через творчість, і цим шляхом виграти час. Він пише цикл нових оповідань на дуже сучасну «виробничу» тему: «Майбутні шахтарі», «Останній день», «Про любов», «Щасливий секретар» тощо. Він їде на села Полтавщини й Харківщини. Приглядається до життя. Пише пропагандивні нариси «По барвінківському районі», «Бригадир шостої» тощо. Ці речі друкують, але погідних умов навколо нього не створюють. Хмари над його головою все густішають. Давнішу його творчість ігнорують. Це він сприймав особливо боляче. І він вирішив тут опонувати фактами. Зібрав і по-новому упорядкував два томи своїх новель і запропонував до видання в ДВУ. Але тут «нову лінію» вже добре знали. Перевидавати старі твори відмовились. Ситуацію врятувало кооперативне видавництво РУХ, яке ще не було опановане микитенківцями. Воно приймає до видання обидва томи.

На початку 1932 року виходить перший том вибраних творів М. Хвильового, в мистецькому оформленні Анатолія Петрицького й за редакцією самого директора РУХу А. Березинського. Поява цієї збірки була для М. Хвильового не тільки своєрідною формою протесту проти ігнорантів, але й одночасно його єдиною тоді трибуною. Тому він сам написав передмову до цієї збірки, а до кожного оповідання — короткий, а інколи, навіть, полемічний, коментар. З гідністю, стримано, але з помітним внутрішнім обуренням він обвинувачує «не в міру дбайливих критиків», що в

останні роки закреслюють «мало не весь мій попередній... творчий шлях пролетарського письменника». Він висміює тих критиків, що пробують писати про його сучасні твори як про «пролетарського початківця, який допіру повернувся з ваплітівської еміграції». Він цитує слова німецького критика на том вибраних його оповідань, що 1931 року вийшли німецькою мовою. Німецький критик («Бюлетень експресних інформацій», ч. 4, 1932, Інсбрук) прихильно писав, що це дуже рідкісне явище серед письменницьких талантів, коли всі десять оповідань, як у збірці Хвильового, не подібні одне на одне. Він зауважив також, що на «розкішній сатирі Хвильового» помітний вплив англійських гумористів (Свіфт). «Навіть у перекладі, який, коли судити з передмови, значно послаблює вартості українського автора, кожне поодиноке оповідання становить маленький шедевр (Meisterwerk), якому з письменницького боку мало що можна закинути». (Всі цитати взято з: М. Хвильовий. «Вибрані твори», т. I-ий, РУХ, 1932, передмова, стор. 5, 6). Нарешті Хвильовий, навмисне процитувавши висновки німецького критика, що хоч книжка високомистецька, але для загальних бібліотек не надасться, бо, «комуністична», запитує: хто ж має рацію? Чи буржуазний рецензент, чи ті радянські критики, що заперечують його давніші твори? У коментарях до окремих своїх новель він при кожній нагоді ущіпливо реагує на примітивізм тогочасних «критичних бригад», що так безславно діяли в ті роки. Він систематично брав їх на сміх, цитуючи іронічний вислів Майка Йогансена : «Не знаю точно, чого хотіли від мене рецензенти— очевидно, вони мали рацію, раз їм доручили писати — але дуже хочу виправити свою лінію — очевидно, неправильну, раз на неї напались рецензенти, бо їм же доручили писати рецензію» (Там же. Коментар до оповідання «Щасливий секретар», стор. 289). У цих стриманих обронних, а інколи й наступальних нотатках вчувалося ще де-не-де відлуння колишнього Хвильового-полеміста. Але тільки далеке відлуння. Крикнути на повний голос він уже не міг. Його каяття й відмовлення від поглядів доби ВА-

ПЛІТЕ не принесло йому ні широкого признання, ні довір'я з боку партії, до якої він ще належав. Це вело до трагічного внутрішньосуперечливого конфлікту. Правдоподібно, він опинився на тому «діотському роздоріжжі», яке колись він так проникливо вгледів у свого героя-опозиціонера Карамазова («Вальдшнепи», стор. 66). Одне слово, стан облоги й трагічного безвихіддя поглиблювався з кожним днем. Злочинний плян колективізації, що його закривувала партія від початку 1930 року, і нечуваний грабунок села під гаслами хлібозаготівель — дали вже свої жахливі наслідки 1932, а особливо — на початку 1933 року. Це ще більшою мірою поглибило в свідомості М. Хвильового стан глухого кута, безвихіддя. Приїзд у січні 1933 року з Москви П. Постишева із спеціальним завданням і необмеженими правами диктатора знаменував собою нову фазу політики партії. Пропагандивна машина його віщувала нову хвилю терору на господарчому й особливо на культурному відтинку. Тоді чи не вперше було кинено в маси міт, що досьогочасні невдачі в колективізації, які довели села до голоду, це наслідки шаленого опору куркуля, підкуркульника, їх спільників з «бухаринсько-троцькістської агентури» та «прихованих контрреволюціонерів-націоналістів з партійними квитками в кишені». Це вже було щось зовсім нове. Воно означало, що меч терору піднесено вже над головами тих членів партії, які ще не втратили почуття відповідальності перед народом і не перетворились у «машинізованих хижаків». Смертельною загрозою нависло це насамперед над М. Хвильовим та його найближчими партійними однодумцями.

Проте особиста доля його вже й не так хвилювала. Його мучив загальний стан народу нашого, що з кожним днем ставав нестерпним. Він уже не міг писати нічого, хоч від нього вимагали. Григорій Епик, що сам переживав подібну психологічну й ідейну колізію, як молодший віком пробував розрадити свого вчителя й старшого друга. Він сів писати роман і якоесь жартома, заохочуючи Хвильового, сказав, що викликає його на соцзмагання. Присутні

журналісти підхопили це серйозно і на другий день преса повідомила світ про історичне змагання М. Хвильового і Г. Епіка. У Хвильового справді тоді було виринуло бажання сісти й написати щось значуще, ваговите. І він, як ходили чутки в літературних колах і дещо подавала преса, почав був писати. Супроти Епікової назви роману «Петро Ромен», що мав зобразити позитивного героя сучасності, Хвильовий волів дати героїчний образ жінки того несамовитого часу. Назва плянованого роману, нібито, мала бути «Сва». Але з задуму нічого не вийшло. Шаленство подій дуже швидко його роззбріло. Тисячі голодних селян і тисячі трупів мужчин, жінок, дітей на вулицях Харкова викликали розпачливий стан в душі письменника. У чому справа? Де причина? Хто винен? — тривожно роїлись у нього думки. Він вже не міг писати, спокійно жити й байду дуже дивитись на все, що творилось навколо. Він вирішує ще раз глянути в корінь. У квітні 1933 він разом з А. Любченком виїжджає в Лохвицький район на Полтавщині. Цю поїздку описав А. Любченко в своїх спогадах «Його тасмания», звідки ми запозичуємо деякі факти. Перша їх зупинка в директора великої модерної, розбудованої чеськими інженерами цукроварні. Прізвище директора було Бичок. За свідченням А. Любченка, це був «старий робітник цукроварник, колишній матрос Чорноморської фльоти, людина з міцним здоров'ям, ясним розумом і організаторським хистом». Хвильовий його знав давніше. Відразу ж прибув туди і секретар Лохвицького райкому партії Васильківський. Він був близький однодумець Хвильового ще з Харкова, бувши 1930 року секретарем парторганізації ХПЗ. І ось ці два високі партійні провідники «великого перетворення» в районі інформують своїх харківських друзів про життя і стан їхнього району. То була розмова дуже довірочна. Розмова друзів, що вірили один одному, що широко шукали виходу з того смертельного глухого кута, куди зайшли вони, виконуючи «директиви з центру». Їх довгу й розпачливу розповідь можна стисло передати такими словами: куркулів, якими спекулює пропаганда, вже давно нема. Залишився

переважно бідняцький люд. Ограбований, доведений до розпачу, він почав братися за сокиру й рубати з відчаю «партуповноважених». Стихійно вибухають повстання. Їх жорстоко придушують спеціальні військові частини. Голод охопив цілі села й райони. Чимало випадків людоїдства. Масові втечі з сіл світ-заочі. Часті випадки самогубства цілих родин. Загально кажучи — безнадія, відчай, жах. Панує безладдя. Влада розгублюється і від того ще більше сатаніє.

«Просто віри не йметься, а проте виглядає все так, ніби чомусь спеціально треба збурити населення, конче зрушити його з місця, відірвати від свого пня, геть розколошкати, розкидати, знесилити, знівечити».

«Охопивши голову руками, Хвильовий напружено слухав. Іноді коротким легким покивом стверджував почуте, так наче сам про це колись вже говорив».

Далі йшла мова про причини, і хто винен, що створилася така трагічна ситуація? Господарі, навперейми, обхідними шляхами пробують пояснити і гостям і... собі, хто винен. Їх висновок звучить хоч плутано, але зрозуміло: «Поza тим і другим все одно лишається основне спрямування, генеральна лінія. І ця генеральна лінія, хоч-не-хоч, викликає серйозні сумніви».

Хвильовий зривався на ноги і починав прискорено ходити.

— Товариші! — раптово затримував він крок, наче готовий був зробити стрибок із цих чотирьох тісних для нього стін. — Товариші, я знову гайну проти течії. Я ще раз скажу одну «ересь» і прошу в неї повірити. Голод — явище свідомо організоване. Голод і розруха — хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою. Зрозумійте мене, будьте на хвилину «сретиками». Колізія тільки починається. Ця сталінська п'ятирічка — тільки третій акт нашої драми. Два маємо ще попереду. Але чи вистачить на них навіть нашого залізного терпіння? Хтось напевне знайдеться відважний, хтось перший крикне: «Годі! Завісу!».

Такий спогад залишив нам Аркадій Любченко. Хоч він дуже добре знав Хвильового, бо повних десять років пройшов з ним рука в руку нерозлучно, але, можливо, не все тут занотоване відповідає точно висловам Хвильового. Елементи суб'єктивної мови й розуміння явищ самим Любченком наявні. Але основний тон, основна реакція на дійсність без сумніву Хвильового. І в цьому цінність цього спогаду.

Враження, яке дістав Хвильовий від довірочних розмов з друзями, він підсилив ще своїм кількадечним перебуванням на селах. А. Любченко згадує момент з подорожі до села Гамаліївки:

«Ліворуч неподалець видно ще якесь село, а на ланах, прилеглих до нього, згинці бродили людські постаті, порпались у масній квітневій грязюці. Візниця пояснив, що то голодні люди вибирають торішнє зерно, — хай, мовляв, погниле, гірке, аби зерно».

— Весна! Крестьянин торжествує, — з гіркою іронією перефразував Хвильовий рядок із Пушкінського вірша і цим найглибше підкреслив трагізм ситуації.

Йому було досить. У зв'язку з хворобою Любченка він покидає Лохвицький район і вертається до Харкова. Можливо, він твердо рішив таки справді «ще раз гайнути проти течії».

Що ж він застав у Харкові? Насамперед радикальну перетруску Ради народних комісарів України. Улас Чубар висів на волосинці. Йому в перші заступники дали П. П. Любченка. М. О. Скрипника вже усунули з становища народного комісара освіти. На його місце призначили В. П. Затонського, а його першим заступником Андрія Хвилью. Вже це Хвильового приголомшило. Він зрозумів це як перший удар по керівній голівці тих українців-комуністів, що ще мали якийсь «національний хребет». Розправа з М. О. Скрипником означала початок розгрому українського культурно-наукового фронту.

Другою симптоматично-тривожною подією того часу було повідомлення ОГПУ про розкриття і розстріл нібито

контрреволюційної організації, що діяла головним чином в Україні, на чолі якої стояв заступник наркома земельних справ СРСР по відділу механізації сільського господарства — Федір Михайлович Конар (Палашук), українець, походив з Галичини і був тісно пов'язаний з українським культурно-політичним життям.

Третьою потрясаючою подією була вістка, яку Хвильовий дістав довірочно, про арешт у «вільному засланні» О. Шумського, К. Максимовича, акад. М. Яворського, Сологуба та інших, колись активних однодумців Хвильового.

Четвертою найбільючішою подією, що «привітала» Хвильового в Харкові, був арешт Михайла Ялового — одного з найближчих однодумців і друзів його. Сталося це правдоподібно наприкінці квітня 1933 року. *) Це був вже безпосередній тяжкий удар по середовищу Хвильового. Він з Досвітнім і М. Кулішем кинулись відразу в ЦК і в ОГПУ з вимогою пояснити причину арешту Ялового. Як і що їм там «роз'яснили», залишається й досі таємницею історії. В усякому разі М. Хвильовий після розмови в ЦК КП(б)У і в ГПУ в справі арешту М. Ялового збагнув доглибинно, що з цим арештом уже пов'язаний диявольський плян великої провокації проти діячів української літератури. Що про творчість уже не може бути мови. Від природи обдарований талантом мистця й характером активного діяча, він і в тих умовах почав шукати виходу. «Гайнути ще раз проти течії» й вигукнути на весь світ «Годі» він уже не міг. Він був ізольований від преси, видавництва, друкарень. Його руки були зв'язані, а на устах — кляп. Що ж роби-

---

*) У багатьох статтях українського закордоння, в тому чи не насамперед у статтях, ба навіть в англійській книжці автора цих рядків *Stalinist Rule in the Ukraine*, (Frederick A. Praeger Publishers, New York, 1960, стор. 48), була вкорінилась думка, що М. Ялового арештували 12 травня 1933 року. Ряд нових свідчень (О. Ган. «Трагедія Миколи Хвильового», Анатоль Гак. «Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку», а також листове свідчення дружини С. Пилипенка — Тетяни Михайлівни Кардиналовської переконають мене змінити попереднє твердження і дату арешту М. Ялового перенести на пару тижнів назад.

ти? Піти в ЦК партії й кинути їм на стіл партійний квиток з відповідною заявою? А що це дасть? Про це ніхто й не почує. Він може з будинку ЦК після того ніколи не вийти й зникнути безслідно. Ні, це не те. Він, той «непогамовний, м'ятежний Микола», в якому, як свідчить А. Любченко, сучасники «завжди вбачали кришталне, але розп'яте жорстокою дійсністю українське сумління», гостро відчув, що з партією, яка перетворилась на вбивників і тюремників його народу, мусить розірвати. Але розірвати так, щоб луна пішла у віки. Це була проблема життя і смерті. Він гарячково шукав розв'язки. І знайшов. Нікому її не розкривав. Це була «його таємниця».

«Останнє слово»

*За життя розплата тільки кров'ю,
Тільки смертю переможеш смерть.*

Василь Еллан.

13 травня 1933 року, зранку, М. Хвильвий телефоном запросив до себе найближчих своїх друзів: М. Куліша, О. Досвітнього, Г. Епіка, І. Дніпровського, М. Йогансена, І. Сенченка. Можливо, був ще хтось. За розповіддю М. Куліша, що її переказала нам його дружина Антоніна Іллівна Куліш у своїх «Спогадах про М. Куліша»,*) довідуємось, що «Хвильовий почав частувати всіх чаєм, настрої мав збуджений, піднесений і вдавано-веселий. Нікому це не здалося підозрілим. Арешт Ялового подіяв на всіх приголомшуюче. І чи не найсильніше на Хвильового». Далі я опираюся на розповідь Г. Епіка, як вона залишилась у моїй пам'яті. Гуторили. Пили чай. Хвильовий узяв гітару й почав наспівувати, чи точніше мелодеклямувати «Беси» Пушкіна.

*Хоть убей, следа не видно;
Сбились мы. Что делать нам?
В поле бес нас водит, видно,
Да кружит по сторонам.*

*) Микола Куліш. «Твори», 1955, Нью-Йорк, УВАН, стор. 365-433.

І було в цій старомодній мелодеклямації щось трагічно-сучасне. Якесь темне безвихіддя, якась диявольська фатальність і прихований крик душі письменника: що робити? («Что делать нам?»). Запанувала дивна тиша. У дверях, між кухнею і їдальнею, стояла сумно усміхнена дружина Хвильового — Юлія Григорівна. Хвильовий зупинився, кинув гітару, встав. Куліш, щоб розвіяти незручний настрій, мовив: — А тепер — по чарці нам!

Налили. Випили. Настрій кращав. Хвильовий розповів якусь анекдоту, натякнув щось про любов до життя. Ініціативу перехопив Куліш. Зчинився загальний дружній гамір.

Мабуть, ніхто не звернув уваги, що в кутку, коло шафи з книжками, сидів Пом, улюблений пес Хвильового, його незрадливий друг на всіх полюваннях. Він, мабуть, довго сидів, розумними своїми очима спостерігав таке знайоме рухливе товариство і в момент найбільшого гамору й собі дружньо гавкнув. Не зло, а таким специфічно собачим голосом радості. Всі засміялись, а Хвильовий в мить підхопився, підбіг до пса, вхопив його дружньо за вуха і мовив: — Ех, Пом, і ти тут!? — Пом весело крутнувся, ніжно заскавучав, став на задні лапи й передніми обхопив свого господаря. Хвильовий усміхнувся, погладив пса по голові, розняв його лапи і мовив: — Ну, годі! годі! Поїдем, поїдем. — Друзі жартували. Хвильовий, ніби збентежений, пояснив: — Це так завжди перед полюванням, — і вийшов до своєї робочої кімнати. За кілька хвилин звідти почувся постріл. Гості стенулися. — Ти, що, здурів?! — гукнув Куліш і кинувся до кімнати. Хвильовий сидів у кріслі за своїм робочим столом. Голова — ледь похилена. З правої скроні струміла кров. Права рука — безсило опущена. На підлозі лежав револьвер. Це було його останнє слово.

— Лікаря! — гістично крикнула Юлія Григорівна. Негайно викликали лікаря. Тут же попросили дружину В. Гжицького (медична сестра), щоб дала застрик для стимуляції серця. Приїхав лікар і... констатував смерть.

«Годі! Завісуй!» *Finita la commedia!* Замкнулась велика доба української літератури 20-их років. Її фінал окроплено кров'ю найбільшого її організатора і творця.

Похорон

Треба було негайно повідомити ЦК КП(б)У. Присутні друзі тут же створили комісію для похорону М. Хвильового. Покійника лишили непорушно в кріслі. Нікого до його кімнати не пускали. Мабуть, найбільшу опанованість проявили наймолодші з гостей: Г. Епик і І. Сенченко. На робочому столі Хвильового вони знайшли й уважно перечитали два листи, писані рукою Хвильового. Один — до ЦК КП(б)У, а другий — до дружини і доньки. Авторів цих рядків Г. Епик в той вечір переповідав докладно зміст цих листів. Довгі й несамовиті роки стерли багато деталей з тієї розповіді. У пам'яті залишилась лише загальна, але, можливо, і найважливіша її суть.

Листи були не заклесні, тому їх легко можна було перечитати. Але, на жаль, не вистачило часу, щоб зробити копії. У коротенькому листі до дружини й доньки він просив дарувати йому, що приніс їм більше страждання ніж радостей. Доньку в листі, у звичайному для нього ліричному відступі, він називав «барвінковим цвітом». Лист до ЦК партії був довший і нагадував своїм стилем його памфлети. У вступній частині він намалював страшну, реальну картину стану сучасного села — голод і масове нищення селянства. Відповідальність за ці злочини він поклав на ЦК партії. Далі кинув гостре обвинувачення провідові партії в зраді ідей революції, в переродженні, в потуранні російському націоналізмові й нищенні елементарних культурних і господарчих прав українського народу. Арешт М. Ялового він оцінював, як початок терору термідоріанців проти революційного покоління взагалі, а українських письменни-

ків зокрема. За великі ідеали революції 1917 року і за діяльність свого покоління він (Хвильовий) несе відповідальність. Тому протестує як проти народобивчої політики на селі, так і проти репресій і терору, що їх спрямовано проти української інтелігенції. А як всі засоби протесту від нього відібрали, то він протестує останнім, що є в його розпорядженні — своїм життям.

За якусь годину явились агенти ГПУ, закрили кімнату з тілом Хвильового, заборонили всім, навіть членам комісії похорону, заходити до неї. Звільнили кімнату через кілька годин, коли проробили потрібну їм ревізію бібліотеки й рукописних матеріалів Хвильового. Спакували і вивезли весь архів покійного.

Комісія для похорону, поповнившись представниками від Спілки письменників та інших організацій, дістала з відповідних органів розпорядження, щоб тіло Хвильового завтра, перед полуднем, відвезли до будинку Блакитного і після короткої громадської панахиди, завтра ж, 14 травня, о 1-ій годині дня, поховали на міському кладовищі. Перевезти тіло М. Хвильового з будинку «Слово» до будинку ім. Блакитного (Каплунівська 4) доручили були Іванові Дніпровському й Петрові Панчу. Пригадую, П. Й. Панч уживав заходів, щоб зробити маску Хвильового. Але хтось чи щось стало на перешкоді й маски не зробили. Це дуже огірчило П. Панча. «Невже вони думають, що не доведеться ставити йому пам'ятника?» — з нотою досади казав він упівголоса до кількох літераторів, що на подвір'ї «Слова» вкладали труну на плятформу авта. З малим запізненням, труну з тілом Хвильового привезли до будинку Блакитного і по 11-ій год. ранку виставили в малій передній залі.

Про останнє прощання з Хвильовим тогочасна преса не написала ні слова. Принаймні, переглядаючи тепер «Вісті» ВУЦВКа і «Літературну газету», я не знайшов нічого, крім офіційно-урядових матеріалів похорону. Моя пам'ять зберегла таке: було дві промови — Іван Кириленко говорив від партійної організації спілки письменників, а Наум Калюжний, здається, від спілки друкарів. Почесна варта три-

вала понад годину. Спогади про це розбігаються. Йосип Гірняк, у розмові зі мною, свідчив, що почесну варту незмінно тримали Лесь Курбас і Павло Тичина. Це «терпіння» завдав їм нібито навмисне М. Куліш, щоб цим способом не допустити до труни духових убивців Хвильового Щупака, Кулика, Микитенка та інших їх поплентачів. Антоніна Куліш у згадуваних уже спогадах пише, що «почесну варту, яка змijenалася що п'ять хвилин, несли всі найвидатніші письменники того часу». (Цитовані спогади, стор. 418). Моя пам'ять зберігає подібний варіант. Лесь Курбас і Павло Тичина дійсно були першою двійкою, що відкривала почесну варту. Перед моїми очима й досі стоїть опуклий образ: суворий, з закам'янілим скульптурним обличчям Лесь Курбас і мертво-бліда маска в пенсне тендітного Павла Тичини. І ще запам'яталось: не було на похороні В. Коряка, давнього побратима, а пізніше завзятого опонента Покійного. Припускаю, що саме така смерть Хвильового була для нього тяжким ударом. Він не мав ні сили, ні відваги прийти і глянути навіть у мертві очі М. Хвильового.

Перед першою годиною по полудні труну винесли і поставили на спеціальну платформу авта. Публіки звідкись набралось повно. Вона не вмiщалася ні в залі, ні в подвір'ї і заповонила геть ріг Каплунівської і Пушкінської вулиць. Авто поволі рухалось Пушкінською вулицею на міське кладовище. За автом iшли: мати, сестри, дружина з донькою і найближчі друзі з родинами: М. Куліш, Лесь Курбас, І. Дніпровський. За ними: М. Йогансен, П. Тичина, О. Досвітній, Г. Епiк, Ю. Яновський, В. Сосюра, Іван Сенченко, П. Панч і багато інших. Здається, грала оркестра, яку прислала спілка друкарів. Звучала якась жалобна мелодія. Антоніна Куліш у своїх спогадах пише, що то був похоронний марш Шопена. Не знаю. До мене ця музика не доходила. Я тільки бачив силу народу, знайомі обличчя письменників і труну з квітами. Бачив, що Майк Йогансен, цей плечистий, високий, з виглядом спортсмена поет не соромлячись відкрито плакав. Поруч iшов П. Тичина. Тут же,

зосереджений у собі твердим військовим кроком ступав О. Досвітній. Він міцно тримав під руку П. Тичину, який, здавалося, коли його не тримати, ось-ось спіткнеться й упаде. Мовчазне, аж пожовкле обличчя Тичини справляло враження сновиди. Він, здавалося, навколо нічого не бачив. Не помічав ніби, як схлипував, як текли сльози в його сусіди зліва Майка Йогансена, не чув, як плакали десь недалеко якісь жінки. Він маніякально посувався в масі вперед і вдивлявся лише туди, де похитувалась труна з його другом, якому він присвятив один з найкращих своїх творів «Вітер з України».

На цвинтарі було дві промови. Від Оргкомітету спілки письменників України говорив Іван Микитенко, а від ближчих друзів Покійного — Петро Панч. Як Микитенко тут, так і Кириленко в будинку Блакитного, обидва вони висловлювали офіційний погляд влади на самогубство Хвильового. Вони натякнули дещо з його заслуг, а докладно пригадали всі його помилки і провини. Не забули сказати, що в свій час «Хвильовий проповідував український націоналізм, зафарблений троцькізмом» (І. Кириленко); що він, замість того, щоб остаточно виправити свої помилки, «не повертається до партії, втрачає мужність, заходить в глухий кут індивідуалізму, з якого вирішує знайти «вихід у небуття». Це вчинок безглуздий, «який не має нічого спільного з званням члена комуністичної партії» (І. Микитенко).*)

Лише промова П. Панча прозвучала людяніше, а місцями навіть шире. Він говорив тяжко, ледве видушував з себе слова, видно, говорив не те, що хотів сказати, слова вискакували коряві, намагався хоч будь-як увійти в офіційний тон, проте не лаяв, не засуджував, а ствердив: «Талант Хвильового незвичайний. Ми, радянські письменники другого призову, майже всі вийшли у далеку незнану літературну путь під знаком невгамовного, запального і романтичного Хвильового». І ще додав, що своїм пострілом

---

*) Цитати обидвох промовців узято з «Літературної газети», 27 травня 1933, ч. 10, стор. 2.

Хвильовий «зробив пробоїну не тільки в скроні, але й у наших лавах. Зроблено пробоїну таку, якої сьогодні закрити комусь одному не під силу» (Там же). І хоч ці задушевні слова були приглушені оптимістичними деклямаціями Кириленка, Микитенка, а ще десь збоку, спеціального емісара Москви А. Безименського,*) проте поховали Хвильового все ж таки як радянського письменника. Але проминув якийсь місяць часу, як ситуація різко змінилася. У ЦК партії прочитали, мабуть, уважно, адресований їм передсмертний лист Хвильового і збагнули, що тут була не «втрата мужности», не «брак революційного гарту», не «інтелігентська розмагніченість», не «остання помилка», а останній свідомий удар проти партії та її політики. Тому самогубство Хвильового було відразу скваліфіковано як акт «демонстративно-ворожий» і вся діяльність його засуджена як націоналістична. Хвильовий стає синонімом «ворога народу». Всі його твори вилучають з бібліотек, вони потрапляють на поліційний індекс, а саме ім'я Хвильового зникає з офіційної історії української літератури. Більше того: майже всіх його однодумців, ба й просто сучасників, арештовують і знищують в концентраційних таборах смерти. Красномовно промовляють про це такі, за нашими, може й не зовсім повними підрахунками цифри: із 260 активно діючих на 1930 рік українських письменників було арештовано, розстріляно й вислано в концентраційні табори 228. Такий апокаліптичний балаєс розправи Сталіна та його агентів над українською літературою 20-их років, що під проводом і гаслами Хвильового хотіли вийти на свій власний, незалежний від Москви, творчий шлях розвитку.

Фінальні зауваги

Микола Хвильовий колись мріяв, що після етюдів напише один великий роман, який забезпечить йому місце

---

*) Безименський. Ще запекліше боротися з впливами клясового ворога. «Літературна газета», ч. 10, 27 травня 1933.

в красному письменстві. Але доля судила інакше. Він увійшов в історію української літератури як автор двох уривків із знищених ворожими обставинами романів («Іраїда» і «Вальдшнепи») та багатьох, порівняно коротких, різножанрових творів: поезій, поем, ліричних етюдів, сатиричних оповідань, трагедійно-романтичних повістей і новель, популярно-побутових нарисів, теоретичних трактатів, полемічних памфлетів і публіцистичних статей.

Перечитуючи тепер всю уцілілу спадщину М. Хвильового, ми під впливом сугестивної сили його образів переносимось у минулий час. У відтворених живих обставинах минулого часу пізнаємо багатючий людський типаж неповторної революційної і пореволюційної доби. Пізнаємо їх ідеї, їх воління і сумніви, їх віру й розчарування, їх шукання і невдачі, їх любов і ненависть. Ми відчуваємо в кожному творі Хвильового, незалежно від жанру, особливе, нове звучання слова та свіжий повів стилю в літературі пореволюційної доби. І ще такий деталь: перечитавши ще і ще раз всю багатожанрову творчість Хвильового, ми сприймаємо її як суцільну складну і суперечливу, але саме тому таку живу і динамічну, панораму життя українських 20-их років. Герої та ідеї всіх творів Хвильового включно з їх автором, органічно переплітаючись і перегукуючись ідейно й психологічно, творять, так би мовити, своєрідну, складну, але в мистецькому сенсі єдину сюжетну канву великого соціально-психологічного роману-епопеї. Ця грандіозна панорама, ця уявна сюжетна цілість творчої спадщини М. Хвильового, сподіваємося, стане для його новітніх дослідників і теоретиків першою вихідною основою для дальшого ґрунтовного вивчення й поглиблення теоретичних принципів так активно пропагованої Хвильовим та його однодумцями *романтики вітаїзму*, як стилю нової доби відродження.

У передмові до першого циклу своїх памфлетів «Камо грядеши» Микола Хвильовий писав:

«Отже, сподіваємось, що наші памфлети будуть першим абетковим абзацом до теорії нового мистецтва. Сам теоретик мусить прийти — ми його чекаємо. Він буде романтиком вітаїзму: агітатором і пропагандистом наших засад».

А в передмові до другого циклу памфлетів «Думки проти течії», звертаючись до широких кіл читачів і закликаючи їх підтримати активно його ідеї, він стверджував, що «тільки спільними зусиллями ми введемо нашу «хохландію» на великий історичний тракт».

Ми, молодші сучасники Хвильового, що починали свою літературну працю вже в роки, образно кажучи, його творчих присмерків, а то й після його смерті, опинившись у вільному світі, якось відразу втратили історичну пам'ять. Ми не тільки забули про ці пристрасні звернення М. Хвильового до своїх сучасників і наступників, але й також «забули», що ці перші засади активно-романтичної поетики були, як перші весняні проліски лютим морозом, гвалтовно брутальною поліційною силою прибиті й пригнічені забороною. Ми (маю на увазі тих кількох літераторів, що в останню чверть сторіччя, в міру своїх обдарувань і спроможностей, працювали в галузі теорії й історії літератури поза межами України) не зуміли належно відгребти з-під енкаведистської заборони ті перші абзаци до теорії романтики вітаїзму і солідно та глибоко їх проаналізувати. Ми тільки вряди-годи про них згадували, але що воно є за своєю теоретичною і мистецькою суттю, залишається для нас невідомим і сьогодні.

Проте я вірю, що ті нові критики і дослідники, які прийдуть тепер і поставлять по-новому проблему Хвильового, його доби і його теоретично-мистецьких поглядів, будуть, з одного боку, тими теоретиками й пропагандистами, яких з такою тугою виглядав і очікував М. Хвильовий ще за свого життя, а з другого, — будуть вони також тим новим «спільним зусиллям», завдяки якому ми нарешті, як висловлювався Хвильовий, «введемо нашу «хохландію» на великий історичний тракт».

Цілість творчої спадщини М. Хвильового — мистецьку, публіцистичну, суспільну — дослідник і критик завжди розглядатиме в їх суперечливій, але органічній, чи, як сказав би Гегель, діалектичній єдності. Трудно, а то й неможливо розірвати Хвильового мистця, публіциста, громадянина й політичного діяча своєї доби. Колись Юрій Шерех написав був цікаву статтю під інтригуючою назвою: «Хвильовий без політики.*) Але кожний вдумливий читач тієї статті відразу збагнув, що весь цикл проблем — мистецьких, психологічних, філософських, — які автор розглядає, є насправді гостро-хвилюючою політикою. Сам автор наприкінці своєї статті приходять до такого висновку:

«Якщо ми повернемось тепер в українську дійсність 20-их років і до погляду — такого звичного для нас — політики, що ми будемо змушені констатувати може несподівану річ. Позаполітична сторона творчості Хвильового і його кола мала величезне політичне значення». — Чим? запитує читач. — «Тим, — відповідає слушно критик, — що вона виводила українську літературу і українську людину з провінційности і ставила її віч-на-віч із світом як рівного партнера».

Це дуже правильне твердження Юрія Шереха. Бо саме це для носіїв ідеї централізму, байдуже якого — монархічного, демократичного, комуністичного — найвища небезпека. Це ж бо була спроба вирватися із спільного ярма, це була спроба випростати спину раба, спроба почути себе народом вільним серед вільних, це була спроба нарешті таки вивести Україну на широкий історичний шлях. Коли вістка про цю спробу, про цей український рух дійшла до кремлівського диктатора (про це виразно свідчить відо-

---

*) Юрій Шерех. «Не для дітей». Літературно-критичні статті й есеї. Нью-Йорк, В-во «Пролог», 1964, стор. 53-67.

мий вже нам лист Сталіна до Л. Кагановича й до ЦК КП(б)У 1926 року), то можна припускати, що з бігом часу в його темних кремлівських апартаментах була прийнята написана ухвала: цього не повинно бути; цей український рух повинен умерти в першій стадії свого розвитку. Так, здогадно, постав безпрецедентний диявольський плян бруталного знищення всього живого, ідейного і творчо-незалежного в українській літературі, науці й суспільному житті 20-их років. Почалось з відомого провокативного процесу СВУ 1930 року, а далі з кожним роком, кровожерна акція московського спрута все поширювалась і поглиблювалась. Голод 1932 і весною 1933 років, а з ним нові арешти і розстріли вже «націоналістів з партійними квитками» виразно засвідчили, що плян кремлівського диктатора неухильно прямує до своєї кульмінації. Перед М. Хвильовим, як виразником активістичної течії в українському культурно-суспільному відродженні 20-их років, невідклично стало питання життя і смерті. Для нього це вже було ясно. Стояло питання тільки, щоб гідно вийти із безвихідної ситуації. Протиставитись, як колись, публічно, «ще раз гайнути в ересь» і крикнути на весь Союз «Годі!» Хвильовий вже, як знаємо, не міг. Всі можливості в нього були відібрані. Тоді він не вагаючись рішив використати останню можливість, що ще залишилась у нього — *своє власне життя*. Демонстративний постріл у скроню 13 травня 1933 року перекреслив всі попередні вимушені каяття Хвильового й категорично ствердив, що з того моменту його «дух неспокою», його візійна віра в велике майбуття «його божественно-незрівняної країни» почали жити новим власним життям, ім'я якому — *безсмертя*. У цьому історичне значення трагічного акту 13 травня 1933 року.

Коли вістка про самогубство М. Хвильового, а за нею нова — про самогубство М. Скрипника наспіли в Париж до В. Винниченка, то це старого письменника і діяча глибоко вразило. У свій щоденник за 5. VI. і за 12. VII. 1933 року він занотував низку гнівних думок про нелюдський режим, що так безоглядно і жорстоко «заганяє в смерть»

навіть таких людей як Хвильовий і Скрипник. Смерть Хвильового він сприйняв як вияв трагедії українських письменників в умовах комуністичної тиранії. Власний біль про це висловив словами: «Тільки на всю душу мені боляче, що гинуть Хвильові». А про саможертвенний акт самогубства сказав:

«Такий спосіб був єдиний у його обставинах: самогубство, самогубство як зойк, як пересторога, як демонстрація, як льозунг, як заповіт.*)

Запам'ятаймо ці слова. Вони допоможуть нам глибше зрозуміти трагедію і велич Миколи Хвильового.

Григорій Костюк

---

*) В. Винниченко. Щоденник. Архів УВАН у США, Нью-Йорк, група документів 1, 2, записник ХІХ, записи: 5.VI. 1933, стор. 29 і 12. VII. 1933, стор. 48.

Е Т Ю Д И

ВСТУПНА НОВЕЛЯ

Вчора в «Седі» безумствовала Ужвій, і «Березіль» давав ілюзію екзотичної зливи. А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ — густий, запашний і надзвичайно теплий. Горожани зовсім збожеволіли з такої несподіванки й висипали на вулиці. Про тропік Козерога вони знали тільки з географії, а тут трапилось чудо, і тропік Козерога завітав на Лопань. Натовпи суетяться, ловлять язиками солодкі краплі тихої тропічної зливи й ніяк не думають ховатись під навісами домиків.

— Чудесно, — говорю я й булькаю в теплі калюжі.

Юліян Шпол, автор комедії «Катіна любов або будівельна пропаганда», мовчки ступає за мною: я завжди забігаю вперед. Весь він, як мокре курча, і — дивно! — з його капелюша тече чомусь синя вода. Я повертаюсь до нього й говорю:

— Сьогодні моє любиме число — 13. Отже сьогоднішній день мусить принести нам якусь приємну несподіванку. Як ти гадаєш, що це має бути?

— Очевидно, зустрінемо професора Канашкіна, — серйозно відповідає мій приятель.

І дійсно: в каварні Пока до нас підходить названий професор, і підходить з такою, знаєте, усмішкою, ніби він допіру наївся карамелі. Він нас вітає, робить нам кніксен та кілька компліментів, розповідає щось про критичну

оглоблю й тут же читає нам свій науковий труд під такою назвою: «Що таке липа, як так трапляється, що професорська катедра раптом стає липова, що таке, нарешті, липовий професор, його роля в марксистському суспільстві, а також про соціальне коріння богемських ухилів серед наших еспанських письменників».

— Чудесно! — говорю я, похлопавши Канашкіна по плечу й узявшись двома пальцями за його піджачну петельку. — Чудесно! Ти подаєш великі надії, і я певний, що суспільство на слідуєчий рік оберє тебе членом свого парламенту.

— Ну, що ви! — червоніє мій професор. — Я зовсім не припускаю, щоб моя робота мала такі несподівані наслідки.

Але ми — я й Юліян Шпол — стоїмо на своєму: мовляв, без бляхи тут не обійдеться, мовляв, на слідуєчий рік ми вже саме Канашкіна будемо обирати, мовляв, він же знає, що в цьому році ми таки зуміли провести кількох своїх кандидатів.

— Дякую, дуже дякую! — говорить професор, і ми виходимо з ним на вулицю.

Нас зустрічає та сама тропічна злива. Я запевняю, що «Три мушкетери» написав несамовитий Ринальдо Ринальдїні, а професор Канашкін запевняє, що цей твір не належить перу «письменника Ринальдо Ринальдїні, а належить перу французького письменника Гофмана Молодшого, що писав під псевдонімом Дюма (батько)». Тоді до нас підходить Олесь Досвітній (переступає через калюжу) і каже:

— Драстуйте, товариші! Драстуйте й ви, професоре Канашкін!

— Драстуй! — говоримо ми й ловимо язиками краплі теплої тропічної зливи.

Олесь Досвітній інформує, що він допіру скінчив свій новий твір під такою назвою: «Собор Паризької Богоматері». Вищеназваний професор виймає олівець і записує: «Олесь Слісаренко написав удосвіта новий твір «Собор Паризької Богоматері». Потім до нас підходить відомий

панфутурист Семенко й одразу ж починає ображати мене дотепами й лаяти за французькі фрази, що я їх вживав у своїх памфлетах: мовляв, це ж французьке парикмахерство. Я з ним погоджуюсь, і таким чином виявляється, що я творив *свідоме* французьке парикмахерство. Тоді беру «Зустріч трьох» і питаю:

— А що значить NP, що стоїть над кожним твоїм віршем у цьому збірнику?

— Як що! — каже Семенко. — Це значить кінська сила!

— Боже мій! — скрикнув я. — Таж кінська сила має зовсім інше позначення.

Панфутурист нічого не відповів, і таким чином виявилось, що він творив *несвідоме* латинське парикмахерство.

Юліян Шпол зареготав. Семенко зблід і пішов до Красної гостиниці. Ми його не затримували, як і професора Канашкіна.

Нарешті підійшли до Держвидаву. Там ми обтрусилась від дощу й зустріли ще кількох творців читанок («папа режет, мама клеїт»). До Держвидаву мусив зайти сьогодні якийсь начальник, і тому в одній кімнаті пахло репейним маслом — саме тим, що не з *agrimonia eupatoriūm*, а з *larra*. В кімнаті Аркадія Любченка, автора «Буремної путі», кількох талановитих оповідань і незакінченого ще роману, до нас підійшов Пилипенко, автор «Байківниці» й закінченого роману «Малоросія», і каже до мене:

— А в цьому році вашого прізвища в держвидавівському календарі не буде.

— Під рубрикою «історичні події»? — питаю я.

— І під рубрикою, і без рубрики! Ніяк не буде!

— Та невже? — кажу я й сідаю до столу, щоб трохи поплакати.

І я плачу гіркими слізьми. Тоді Пилипенко, Юліян Шпол і Олесь Досвітній (як і Аркадій Любченко) починають утїшати мене. Але як утїшити? Я говорю крізь сльози:

— За що? За що? — і, вийнявши з кишені жменю під-

смаженого насіння, вибираю гарбузові кабачки й з смаком лузаю гарбузові кабачки (мовляв, «за що? за що?»).

Нарешті, поговоривши про садизм, пролетарських письменників і рябу шкапу, ми йдемо до нашого мецената — Раїси Азарх. Вона зустрічає нас милою усмішкою.

— А... — говорить Раїса Азарх. — Дуже рада вас бачити! А тебе, Nicolas, особливо!

Вона мені пропонує перевидати мої твори під назвою «Твори». Я, звичайно, відмовляюсь. Словом, я проти. Вона — за. Я проти! Вона — за! Виявляється також, що за і мої приятелі, як от Аркадій Любченко. Тоді я погоджуюсь, і ми складаємо умову.

... І от умову складено. Я знову перечитую свої оповідання (до речі, страшенно нудно перечитувати) і сідаю писати «вступну новелю». Але що писати? Знаю тільки, що написати обов'язково треба, бо ж і я все таки несу відповідальність за себе.

... І от я відповідаю. По-перше — «твори». Це зовсім не «полное собрание сочинений», це не претенсія — це непереможне бажання моїх меценатів: Раїси Азарх, Сергія Пилипенка й Аркадія Любченка. Отже за всякими справками з приводу назви звертайтеся, будь ласка, до вищезазначених меценатів. І далі (щоб не забути): в перший, у другий, як і в дальші томики я вкладаю речі ще ніде не друковані.

А тепер про зміст. Свою наймолодшу збірку я писав на початку тридцятих років нашого століття (в 1921-1922). В кімнаті, де я працював, було страшенно тісно (жило багато народу), так що я міг сідати за стіл лише вночі. Саме тому, мабуть, у моїх творах і мжичка.

Ні, мабуть не тому: я просто фіксував настрої тридцятих років.

Тепер про форму. Я, знаєте, належу до того художнього напрямку, який сьогодні не в моді. Я, пробачте за вольтер'янство, я... романтик! Саме відци й іде розхристаність і зворушливе шукання самого себе до ста двадцятьох років (я думаю прожити сто п'ятдесят).

Впливи. Я погоджуюсь з тими вельмишановними критиками, що не бачать у моїх творах нічого оригінального. Вони мають рацію: весь я в лабетах пільняковщини та інших серапіонових братів.

Мова. Мова моїх творів надзвичайно кострубата. Окремі вирази бувають буквально безграмотні. От приклад: «Балачки його нічого собою не уявляли». Про мову моїх творів можна прочитати в професора Сулими.

От і все. А коли сказати, що я можу бути автором тільки одного твору, який хочу написати через багато років і до якого я дійду, очевидно, через етюди, то це вже буде рішуче все!

Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи (мій сюжетний любовний роман «Вальдшнепи» буде в третьому томі) — все те, чим так пахне сумновеселий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю ніжних жінок з добрими, розумними очима, і я страшенно шкодую, що мені не судилося народитись таким шикарним, як леопард. Іще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі садки («садок вишневий коло хати») і знаю, як пахнуть майбутні городи нашої миргородської країни. Я вірю в «загірну комуну» і вірю так божевільно, що можна вмерти. Я — мрійник і з висоти свого незрівняного нахабства плюю на слинявий «скепсис» нашого скептичного віку. Ну, і так далі. ↓

А тепер -- покищо до побачення! Зараз іду в робітничий квартал до радянських робітничих домиків і буду там слухати, як заливається гармошка бродячого музики.

Вона заливається якось сумно, і я думаю: тут я все таки не зустріну професора Канашкина, і я пригадую, що попереду мене стелеться великий життєвий шлях. Він починається десь у минулих віках і шкутильгає осінньою елегією через шведські могили, через Сорочинський ярмарок і далі, аж до Гофманської фантастики (між іншим, можна сказати не тільки «Три мушкетери», але й «три мушкетеро-

нери. Мушкет, аркебуза — це одно, а мушкетон — це старовинна рушниця з набоями в кілька куль, що одразу летять у кілька сторін).

... Словом, хай живе життя! Хай живе безсмертне слово! Хай живе тропічна злива — густа, запашна й надзвичайно тепла. Я — вірю!

... Юліян Шпол, автор комедії, «Катіна любов або будівельна пропаганда», мовчки ступає за мною. Весь він, як мокре курча, і — дивно! — з його капелюша тече чомусь синя вода.

Драстуй, Юліяне Шпол! Драстуй, запашне життя! Ти сну вам руку! Завтра піду на могилу комунара, автора «Ударів молота і серця». Я понесу йому пучок синьоских фіялок і там згадаю про свою загадкову смерть. Драстуй, Юліяне Шпол! Драстуй, запашне життя! Я — вірю!

ЖИТТЯ

I

Коли за лісом зав'яне молодик, там десь, на степах, над озиминою, цвіт стелеться, а він зав'яне — в оселях сутеніс, розливаються цебра синяви — тихої, блідої, і вмирають каганці. Тічки тоді бігають, тріщать тини, скаженіють пси, найбільш крихкотілі — дужі пси мовчазно шкульгають за переможцем, а крихкотілі в спорзній солоднечі гризуться. Спорзно тоді в повітрі. Тому: наші прадіди теж у цей час бігали тічкою, а наша кров — прадідівська, червона і теж горить.

А от клуні. Так, клуні. В них торішня солома, а на ній зеленіє кохання. І до клунь тріщать тини. І риплять вони теж спорзно. Хто знає, як у ці ночі клуні риплять? Солома зідхає, так вона зідхала віки, навіть коли татарські загони блукали по степах на Україні.

І от: на однім боці Ворскла — Дамаївка, на другім — хутір Комарівка. Недалеко гетьманський ліс, а далі — Диканька (диканське пиво й меди опішнянські — недалеко біля Полтави). Дивишся на гетьманський ліс, згадується: гетьманщина, Гоголь, татари, Карло XII і т. інш. Тоді могили жевріють, ніч, день, ранок, світанок — все одно... Над степами гойдається шуліка...

Із Дамаївки приїздили двос: Павло й Мишко комуніст. Приїздили на човні до Степанового городу. Степанова

дівка — Гандзя, казали — повна пазуха грудей. У Степановій клуні спала й Оксана. З Оксаною от що: їй 17 літ, батько її, Рубан, суюсуює, а мати теж суюсуює. Оксана ходить «корольком», груди що яблука тверді й несе їх уперед, от і спокушала парубків.

Казали:

— Оксано, пора на вечерниці!

А батько не пускав. Парубки обмазали ворота дьогтем, а на ворота солом'яного діда поставили. Рубан перелякався й засуюсуює:

— Сарас іди носювати в клуню!

Оксана:

— Що ви, тату?

— Сарас, сьоб мені сього гріха більсє не було.

І виштовхав із хати, а сам пішов у комнезам скаржитись. А було це вдень. Оксана подумала й пішла до Гандзі. Та ж спить з парубками уже шостий рік. Порадила: лягай зо мною. Послухала. Гандзя з Павлом на возі, а Оксана поки що сама. На другий день Павло приїхав з Мишком, і Мишко ліг біля Оксани.

Було й так: Павло забариться, а Гандзя чекає. Тоді виходили з клуні, щоб парубки не почули, і через город до дощок — прали удень білизну там. Сюди приставав Павлів човен.

Комарівка була на узгір'ї, і з дощок майоріли силуети будівель. З річки йшов дух — може, татарський, задвістілітпозадній, може, з баговиння, і річка була далека в своїй глибині, вона з Дніпра в Чорне море бігла, думалось, що й вона морськими синіми бурями дихає, казали — Комарівка над баговинням замислилась, так: вечори ходили по Комарівці — сірі, тихі — і далі — далі... І Оксана мріяла. А Гандзя булькала у воді ногами, спідницю заковувала й співала:

Маруся отруїлась,
В больничной дом везуть.

І груди її високо підіймались, ніби хотіли полинати в темносині простори. І ще вона співала, і співи лагідно лунали за рікою. А потім зідхала й нудьгувала. Оксана дивилась на Гандзю й теж хвилювалася й думала про очере-ти, про комуніста, про комуністів, про продподаток — бать-ко лаявся — а вони полинуть восени — качки, про качок думала, а куди — невідомо. І мріялось, і ще мріялось...

Нарешті з-за коси виринав човен, наближався скоро, але тихо, щоб ніч не почула. Павло гребе, мов справжній рибалка, а Мишко в душогубці з очима заплюшеними — бо-язко. І Гандзя завмирала, і Оксана завмирала, і всі завми-рала. Ах! Павло... Павло... поспішає — міцний, бадьорий і злий.

Збентежено ховалась в очеретах вона — ніч. Зорі горі-ли хоробливо й у солодкій тузі падали на поверхню.

... Потім учотирьох ішли в клуню спати. В клуні на возі Гандзя здержливо реготала — і солодко було. Тріщав віз — і було тьмяно. На вулиці і по городах, і по садках блукали зайві парубки й лякали ніч штучним іржанням: — І-го-го! І-го-го!

І чути було ще тоскний заспів:

Не за Леніна, не за Троцького...

А в другім кінці співали:

Чий я козак, звуса Воля,
Українець з Гуляй-Поля.
Гей шумуй, моє вино,
Йде за правдою Махно!

Біля Оксани лежав Мишко, мовчки цілував їй волосся, а вона мовчала. Мишко брав її руку й теж цілував. Оксана пручалась тихо.

— Господи, не треба, у мене руки брудні.

Мишко важко дихав і уперто не пускав її руки. Було тремтіння. І так цілу ніч: він її руки цілував, а вона пруча-

лась. Іноді він її брав за груди, але зараз же «вибачався» і казав, що це якимось так. Світало — вони розходились. Дивно, яка ніч була коротка! Оксана козою бігла додому, і цілий день туманіло в голові.

... А від дошок відпливав човен, а десь дзвеніли червоні дзвони зорі.

II

Минали дні, і в спогадах поринали ночі. Як це: десь біля Диканьки єсть село і хутір — а що тут раніш було? До татарви? Га? Так, село і хутір — і далі — далі... А що через сорок років? Га? Гоголь, Мазепа, Карло XII.

Моя люба соціалістична Україно! Степи, шуліка і літнє сонце відходить за обрій, а за ним молочна стежка співає білих, а може й червінькових пісень, мукають корови, з пасовиська бредуть — і далі — далі. Ферми, електричні плуги... машини, фабрики, заводи... Ах!.. І далі — далі... Молочна стежка співає — яких пісень?..

Ішло літо, куріли сіновали, думали підстрижені луки. Проходили громовиці, відходили блискавиці — далеко — далеко, тільки на обрії блимало золото, і ріка тихо хоромила післядошовий глибокий смуток.

Мишко казав Оксані:

— Я скоро поїду до міста. І ти поїдеш. Я докінчу вчення — тепер тихо. Тепер можна, і ти будеш учитись. Тепер усім можна, тепер для бідних школа.

Оксана не любила комуністів, усе село не любило, а в Мишчиних очах стояло кохання, і вона вже любила комуністів.

... У липні ночі були душіні, із степів дзвонило — неясно, із невідомих химерних дзвонів. Тоді Мишко казав:

— Оксаночко, яке життя! Хоч би скоріш до міста. Як мені хочеться до міста. У Київ поїду я...

Думала про життя, думала про Київ, думала, що в Києві невідоме життя, думала про великі міста, де курить химерно, і хотілось до великих міст, до життя.

І ще проходили дні, і в спогадах поринали ночі. І знову куріли сіновали. Але стало неспокійно.

В Дамаївці партизани вбили двох комуністів, а Мишко втік.

Із повіту приїхав карний загін. І Мишко знову збирав продподаток, але в Комарівку їздив рідко, бо боязко було. Коли приїздив — був несміливий, прислухався, не говорив про чудесне, тільки Оксані чудесно було.

І от: Оксана до колодязя йшла, назустріч — Гандзя.

Гандзя:

— Чула... виїздить твій?

Захмарилось обличчя:

— Не знаю.

Оксані й гарно було і погано було — чи візьме й її з собою?

Каже Гандзя:

— Не випускай: комуніст гарний — може, оженився... Та тільки чорт їх розбере. Мій дід крепак був, розказував, як колись такі ж паничі теж установлювали владу. Бувало й так, що селянок брали, а бувало й так, що дурили тільки.

Оксана замислилась і пішла на вигін, дивилась і прислухалась, як за суховієм вечір тече. Згадувала, що комуніст їй казав.

Він такий несміливий, а каже так хороше.

... На світанку після однієї солодкої ночі Мишко віддався Оксані й Оксана віддалася Мишкові. Гандзя й Павло спали, а вони не спали. Тоді в клуні було тихо, тільки зрідка миша шаруділа в золотій соломі...

Ах, яка тоді була чудова ніч!

У неї такі тугі зідхання, як яблука з антоновки, і величезні очі, де цвіте життя, ширість і тихий сум кохання... Хто бував на соломі?.. Тоді було передосінньо. На вигоні вистукував перепел, а серця не чути було. Ішов дух від свіжих снопів і нагадував широкі безмежні лани. Крізь щілину жевріла зоря. Тоді Мишко згадав, що в цю мить (читав десь) цвітуть на серці чайні троянди. А Оксана не при-

зналася Гандзі — їй гарно було хоронити в собі велику таємницю зачаття. Тільки в її кривих японських очах відбився передосінній зажурний шелест тополі, і серпнево виглядали її груди, наче стіжки молоді на стерні блідій.

Оксана вже не ходила до дощок вичікувати човна із-за коси. Вона знала, що скоро приїде Мишко, забере її з собою, і вони поїдуть у далеке, невідоме місто. Туди — далі — далі, де курить і дзвонить життя, найбільше, наймолодше. Боялась тільки, щоб повстанці Мишка не вбили: вони частіш чужинців убивали, а він був чужинець — з іншої губернії.

Потім пішли дощі, і зелина зажурилась. Зрізали очерет, і сумно стало на річці. В Дамаївці майже кожного дня ховали когось, і похоронні дзвони заповнювали річку — голу, сиротливу, осінню, заповнювали її глибінь. Комарівка слухала ці дзвони й дивилась на хмурий гетьманський ліс, на змарнілі степи.

Потім іще пішли дощі.

III

Зими не було й знову було мокро й осінньо. Мишко чекав наказу виїхати до міста й уже майже не їздив у Комарівку. Партизани вже не ховались у лісах і приходили з повинною. Ліси були нудні й жорстокі, чорні, як смерть, вишкірялись навіть. Оксана почула, що вона завагітніла. Уночі вона лапала свій живіт, їй здавалося, що він росте й вона це відчуває.

Виходила на вигін, дивилася на поле, на тумани, до станції (за сорок верстов Кочубеївка була), і були гони, і верстви, і тракт, і стовпи, і було тоскно, і хотілося невідомого. А вдома батько сюсюкав, і мати сюсюкала, і комунію ляляли, і ще раз її ляляли.

Дівчата повернулися з буряків і вечерниці улаштовували — і не хотілось на вечерниці. Увечері батько приносив газету й крутив з неї цигарки, а Оксана дивилась на рядки й думала, що там написано про Київ, про місто. А батько ще приносив газети — у волості їх багато було й ніхто їх

не читав, вони лежали в шахві в писаря і їх крали в нього курії, а на базарі говорили про Петлюру, про румунів, про кінець радянської влади.

За цілий місяць Мишко приїздив один раз — і вже не говорив, а коли говорив, то про якусь суворість, про нудоту й ще про щось — Оксана не пам'ятає. А вона брала його біленьку руку й гладила нею свій живіт і усміхалась загадково. Потім вона говорила з Гандзею, але й на цей раз хоронила тайну народження. А в хуторі почали ходити темні чутки, що повстанці нахваляються вбити Мишка. Тоді ввійшли тривожні ночі. У вікна бив напівдощ, напівсніг, у бовдурі гув вітер і снились далекі, брудні дороги без кінця, без краю. Верстви, гони, стовпи і шляхи, і знову шляхи...

... І знову зими не було, і було мокро і осінньо... І припадала осінь до Оксаниного серця і стискала його.

Але не гадала Оксана, що в цій чвирі життя кине свою першу важку тіль на її прекрасну молодість, і тому, коли їй було переказано, що Мишко виїхав з Дамаївки, вона навіть здивувалася: як, невже зовсім? Їй сказали, що зовсім. Вона не заплакала, вона навіть не почула, як їй заболіло — так пекуче заболіло. Вона пішла на Полтавський шлях і дивилась у той бік, на Полтаву. І пригадала липневу ніч і неясні дзвони із степу. Потім сіла на зрубаного дуба й дивилась на болото. Вітер носився по Комарівці — чіткий, колючий, жорстокий. І знову, як крізь сон, солодкі ночі й зорі в синім мареві. Але треба було щось думати. І надумала:

— Піду.

І пішла. Коли б вона читала «Кобзаря», вона б знала Катерину, але вона була неписьменна. Вона чула тільки про Київ, а що Мишко — ах, Мишко! Мишко!..

Увечері Оксана збрала таке-сяке шмаття й вийшла за ворота. Сіріло й дощу не було. Сунулись хмари невідомо куди, сунулись далеко — далеко — у далечінь. Чоботи грузли в багні, а навкруги голе поле й тиша. І ще мріяла про липневі світанки, про неясні дзвони із степу. Думала про

великі міста, і ще про щось незнайоме, таємне. Зрідка назустріч їй тягнулися підводи, із станції їхали. Коні пнулися і з великим напруженням витягали з багна вози. Люди підозріло оглядали її, оглядалися і ще раз оглядали. Проходили верстви, проходили й гони, а криві очі виразно, з сумом дивилися на мовчазні станційні огні, що заблищали за могилами. На обличчі застигла скорботна, ледве помітна посмішка. Гетьманський ліс залишився далеко збоку, а вона дивилася на нього й згадувала Мишка і його жагучий шепіт на соломі. Знову налетіла темна хмара й забризкали сірі води. Повернулася — Комарівки не видно. Було тоскно й було радісно. Згадала газети, батькові цигарки й подумала: це темне життя, а хотілося світлого, молодого, як молодик. Станційні огні наближались. Зупинилася біля верстового стовпа відпочити.

... Недалеко прокричав паровик, показалося червоне око. З шумом пролетів потяг і зник в даліні.

Оксана підходила до семафора.

КОЛОНІЇ, ВІЛЛИ...

Так от: єсть вілли, біля міста в кучерявих лісах засіли, і шосе до них гадючиться. Єсть вілли, єсть і колонії — дитячі. Вілли: специ, їхні жінки відповідальні, взагалі — кваліфікація, цвіт. Ну...

— Ну, я цю гладку корову й близько не допустила б. Ганьба! Годуємо паразитів.

— Да, непорядки.

А вдруге вже друга на першу:

— Подумайте: їй одно місце на віллі, а вона цілу сем'ю притягла, ще й «друга дома» притягла... Безобразіє...

... Отара білорогих баранців посунула до сонця: то хмари, то небо за голубе поле... Ну...

І третя на другу:

— Сволоч! В городі одержує тринадцять пайок, ще й тут у три горла.

Їдять шоколад, п'ють каву, молоко — поправляються. Так живуть.

Синіє вечір — під'їжджають автомобілі. Тоді гості їдять і всі їдять.

... Слобожанські ліси й тракти і досі були тривожні. Ходять бандити по лісах. На віллах тихо тому. Купражили гультаї колись, літали по шосе мотори, кавалькади й гомонів ліс від музики, гамір буржуйський, купецький ходив по корчах... Тепер тихо, тепер їдять...

... Колонії пішли далеко в ліси. От колонія, скажемо.

Цвітуть діти, ростуть з молодняком дубовим, бронзові шії, очі блищать, як спілі вишні після дощу. В колонії виховательки — тьотя Бася, сощвосниця... да...

Господарською частиною завідує Гіль. Гіль ходить і співає: «ми смело в бой пайдьом за власть саветов»... Цілий день співає. Соловей. Очі йому теж цвітуть, як спілі вишні після дощу. Відки він — бородатий, мамулуватий? Хто його знає — революція родила. І він у свою матір конче закоханий — у революцію. Не знає нічого, крім цієї пісні — і не треба.

— Та покиньте ви співати, — кричить Анфиса Павлівна, гладка, охайна — німецької породи.

Гіль зникає.

Є ще стара діва — Павлина Анфисівна, — так кажуть, так звуть, — це не так.

Ну, і так далі...

Тьотя Бася — фанатичка. Зустрічає незнайому жінку: — Що ви читали з жіночої справи? Що? Бебеля «Женщина і соціалізм» не читали? Та невже?

Витягає «Женщину і соціалізм». Читає, слухачі тікають.

Вона молиться на Колонтай і Ліліну. А Анфиса Павлівна розказує анекдоти:

— Я вам по секрету. Цілий скандал був... Колонтай кричить: «Стерво! Тебе в публічний дом». А Ліліна як схопиться: «Ах, ти розпусто! Тобі жалко, що я з Зінов'євим живу?» Ха! А вона ж молода, а та стара.

Павлина Анфисівна, як заходить сонце, іде до ставка, до купальні, роздягається, оглядає тіло й зідхає. Співає з надхненням: «місяченьку блідолиций, за хмари швидше ти б сховавсь».

У ставку купається сонце — на ніч. Десь далеко залізниця, десь потяг далеко.

.....
Б'ють корову в кошарі. Корова замукала й рогами — в землю. Пахне кізяками, парним молоком і свіжою кров'ю.

Прибігла економка (це вілла):

— Када ви, нарешті, уб'єте єю?
— Та зараз.
— ... Та січас, — кричить економка і біжить — її покликано. Сидір чухається:
— От стерво! Жалко їй народного добра.
Микита не чухається:
— Нехай. Все одно вже сховав.
Здивований Сидір:
— Що?
— М'ясо!
— Те, що буде?.. Тьху! От практикант!
Микита закурив цигарку.
Пахне зеленою, пахне кізяками.
Сидір умочив у цеберку ножа й перехрестився:
— Якенебудь стерво, та ще й лізе. А спитати б тебе: де ти було, як ми власть завойовували? Ех! Одно слово — ех! Та й тільки.
Потім він ріже, але не мовчить.
— Більшовицька власть, щоб ти знала, не печериця печена. Це значить воля й свобода. Як ти набиваєш собі пельку, то й іншим не перешкождай. О!
Микита хитає головою:
— Правильно!
... Вони ріжуть корову.
.....
В колонії сідають обідати. Виховательки, діти.
Анфиса Павлівна подивилась на Павлину Анфисівну та й подавилась. Павлина Анфисівна сама ж невинність: вона ж не знала, що Анфиса Павлівна дитячу котлету їла.
Анфиса Павлівна запивала водою:
— Хотіла попробувати...
Павлина Анфисівна:
— Так, так...
... Приїздить до дітей якась мама. Виховательки люб'язно усміхаються.
— Ваша дитина прелесть, прямо удівительно.
Мама мліє...

... Набігає хмара літня, пахне дощем. Кричать галки, над деревами літаючи — перед громовицею...

... Тільки в тьоті Басі нема корзини, а в інших є. У корзинах — варення, котлети, білий хліб та інше...

... Навіщо?..

... До тьоті Басі приїхав знайомий. Було місячно, всі були над ставком. Місце гарне, поміщицьке: нагадує поміщиків.

Знайомий сказав:

— Уся Україна повстанська, запорізька. Куди не глянь — усюди бандити. Мабуть і за цими березами сидять, щоб вискочити, щоб перерізати всю колонію.

Павлина Анфісівна скрикнула:

— Ах!

Це вона кокетує. Всі це знають, не звертають уваги. Знайомий серйозничас:

— Чудний українець — то він флегматик, не знає який, то він злодій з великого шляху... то він революціонер...

Тьотя Бася захвилювалась:

— Що то є українець? Пролетар - революціонер.

Знайомий сперечається, тьотя Бася назвала його «соглашателем», лається ще; іде на терасу.

Анфіса Павлівна глибоко зідхає (їй спати хочеться) і теж іде в кімнату — корова.

Павлина Анфісівна була задоволена, взяла під ручку знайомого й повела в садок однієї вілли.

Відтіля їх вигнано. Знайомий обурився.

— Як ви смієте! Ми ж тільки гуляємо!

— Іді, іді! не розговаривай!..

Знайомий пообіцяв поскаржитись голові Вуцвику. А Павлина Анфісівна спитала:

— Ну, скажіть правду: ви ж не комуніст?

Він тричі побожився, що він комуніст, але вона йому не повірила.

... Громовиця не прийшла — пройшла. В лісі було тихо, між дерев ходив місяць і крапав срібне масло в гушавину.

Хтось ламав гілки в лісі — не людина, тріскало в лісі. Вилуплювались солов'ята, і соловей уже не співав, і солов'ї мовчали.

— ... Якби ви знали, яка це Анфиса Павлівна: жадна, не дай господи. Годує дитину, а сама більш за дитину з'їсть: дитячу порцію.

... На якнайдальшій віллі сміялись. Підійшли до тераси, а за терасою тихенька пісня. Це надхнений Гіль.

... Тьотя Бася не обідала: її обід з'їв хтось.

.....
Коли поодцітали вишні (позривали ягоди), поналивались яблука. В яблуках мед, пасіка, бджоли, дід сивенький — смачно...

Летіли трутні по шосе.

... У віллі мешкають два тижні, три, місяць, а то й ціле літо. Одні виїздять, інші приїздять.

Хто приїздить, каже:

— По вулицях голод, а тут...

Через тиждень каже:

— Чому це сьогодні нема какао? Який же це дім відпочинку. Га?

... Пахне кізяками й парним молоком.

Ледве світає, Сидір запрягає коні й везе м'ясо на місто.

Насіли: де — хто.

— Захватіть оцього лантуха з яблуками.

— Що за лангух?

— Та оцей.

— Та це ж яблука казенні.

Його просять, він згоджується за двісті п'ятдесят від пуда. Накрив лантух свіжим м'ясом і закаляв у кров.

(Кров і яблука, революція й кров...).

Сидір покликав Микиту й поїхали.

Як виїхали з села — на місто селяни їдуть. Сидір кричить:

— Гей ти, шкапо селянська, не заступай дороги. Роздавлю!

Кричать із воза:

— Не пан, звернеш і сам. То тільки земському звертали колись... Но - о!..

Почухав Сидір потилицю й згодився:

— Та воно й правда.

Сіпнув за віжку — ліворуч...

... Підводилося сонце — червоне, заспане, невмите...

.....
На вілли (мабуть, і в колонії) залітають амури: людське. Буває випадково, буває свідомо, під кушами, коли думає ліс, коли мовчить ліс, тільки тріщить у глибинах — дрібний звір ходить, буває в садках... А через дев'ять місяців вилуплюється дитина. Це гарно, природно, свіжо й людяно.

Залітають сюди й погані баси — невдачники з міста й дебютантки — балерини і третьорядні скрипники. Тут усе задовольняє. Усіх задовольняє.

Єсть і літній театр.

У суботу висіла афіша:

Грандіозний вечір. Участвують...etc.

... У неділю тьотя Бася кричала:

— Я не поведу дітей на цю буржуазну гниль!

Її не послухали й повели дітей. У дітей сьогодні цвіли очі, як спілі вишні після дощу. Кричало голубе небо і були оплески гучні і сміх дитячий.

Діти задоволені, артисти «в ударі», небо кричить.

Кінчався вечір, заспівали інтернаціонал і скрипник заграв. Тріснула струна в скрипника й інтернаціонал увірвався.

І розлігся дитячий регіт на весь ліс.

Раптом вискочила з лісу тьотя Бася, бліда, схвильована.

— Як ви смієте! Як ви смієте глузувати?

Стояла біля артистів і махала кулаками. Її заспокоїли,

вона — на сцену і плакала. Діти дивились на неї, витріщивши оченята, деякі теж плакали.

Ще з тьотею Басею була істерика, і її повели в колонію: скрипник (що увірвалась струна) і балерина.

Зодіяковий блиск видно весною, як заходить сонце, зодіаковий блиск видно і восени, коли сонце сходить.

Ранком жеврів зодіаковий блиск, ранком умирала чебреці, снилися і пахли чебреці.

Ходили з вілли в колонію, з колонії на віллу... Вілли, колонії...

Легенький золотий сум.

... Чебреці, чебреці...

Анфиса Павлівна, Павлина Анфисівна посварились.

— До другої чистки не доживете, все одно викинуть!

Анфиса Павлівна обурилась:

— Безпартейна! Глядіть, щоб знову в тюрму не попросили.

Приїздив ще знайомий: дитячі порції їв. Він був сумний — осінь. У городі взимку холодно й голодно.

... Колонії, вілли.

Павлина Анфисівна ще ходила в купальню, навіть роздягалась і дивилась на своє тіло. Але не купалась.

... Ставок думав золоту пісню:

«Ой пряду, пряду»... — Леонтович .

І минуло літо.

Глибокого часу-зажури колонії переводили в місто. Засмутніли діти, засмутніли вілли. А Анфису Павлівну викинули з партії, і вона виїхала кудись. Із кущів вилізли бандити і, як вовки, скрадались до осель.

Павлина Анфисівна плакала — йшов тридцять п'ятий листопад.

Коли їхали по шосе, із корзинки випала «Женщина і соціалізм» — пом'ята, некрасива книжка.

Тьотя Бася хвилювалась: думала, що це хтось нарочито. Позад усіх ішов Гіль і співав:

— Ми смело в бой пайдьом...

Гудів ліс, падало листя — ішов листопад, прийшов листопад.

... А на віллах ще пахло кізяками і парним молоком.

... Стояли золоті ранки й зодіяковий блиск.

.....

Із першої вілли Сидір кричав:

— Микито! Та йди бо, бісова личино! Бандисте клятий!

Микита не озивався.

РЕДАКТОР КАРК

І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Ключєв
Росія, Росія, Росія моя.
Стоїть сторостерзаний Київ
І двісті розіп'ятий я.

П. Тичина

Связан я узловими дорогами,
На котрых повесилась Русь.
На котрых трактиры с острогами
Хоронили народную грусть.

В. Александровский

I

На стола поклав бравнінга й на нього дивився тривожно — редактор Карк. Згадав: холодний ранок — 1905 року чи 1906, тоді гімназистом був; це було вчора: учитель, а потім учень, а потім їх ховали в той ранок, у холодний, і дні йшли сірі, сірі — мабуть, того холодний. Гімназіяльна церква й піп із жіночим обличчям. Повітове місто, болото, гуси, хмари й цвинтар на горі.

Кожний бравнінг має свою історію криваву і темну — у нас, на Україні, сьогодні: 3 березня року нашого п'ятого... а взагалі — 1922. Як довго як курс нашого карбованця, як товарний потяг у момент відступу в невідомість — і вог-

кий день, і на деревах жовті сльози, а біля дерев танок умираання — листя, а біля вокзалу метушаться сім'ї комуністів, а їх не беруть.

Дехто не встиг сісти, і їх ловили по селах... Мого товариша жінку зловили, а потім згвалтували, і вона стала дуренька.

Кожний бравнінг має свою історію: темну, як духове нутро окремої особи...

... Історія бравнінга така: ліс, дорога, втікачі, вороги, і хати, і дерева, і всім байдуже, вже дихати не можна, горять груди і згоряють — згоряють... Постріл... Темна історія. У буржуа відбирали бравнінги, і вони плакали, а потім у нас одбирали, і ми не плакали — не іронія! — а може хто й плакав... Чого одну людину шкода, а до тисячі мертвих байдуже? Почуття колективізму нема — це не з «азбуки комунізму», перевірте!

Проте це не щоденник — це спражня сучасна новеля.

Редактор Карк підвівся, ще раз тривожно подивився на бравнінга і вийшов.

II

Із тихої вулиці пішов на клекіт.

Жевріло блакиттю.

На північ ішли води — дощ. На заході сонце в зелених усмішках: за міськими левадами вже зеленіло — теж ішло, і мріялось сонцем, за сонцем на Американський материк, тому — там океан, там велично й синьо.

Так: телеграфічні дроти узгір'ям і проходили на брудні квартали міста, там вони вище над будинки.

Так: після теплої зливи дротом котились краплі, зупинялись, звисали, а котрі налітали — вливались і падали на брук. Жевріло блакиттю.

Чудово: смердюче, промислове місто велике, але не величне — забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки: не йшли будинки в хмари — чудово, воно ховає сьогодні в своїх за-

вулках криваві легенди на сотні віків.

Зійшов на тротуар. Пробігли трамваї з задумливим світлом: на фоні вечерового повітря електричні лампочки тьмянорожеві. Не хотілось знати, що трамваї біжать на край міста, що трамваї повертаються, що нема далі трамваїв, що далі важкі дороги й кістки замучених коней. А про те чудові легенди революції теж виростають тут.

Наприклад: на цій вулиці, на цім місці — тут тепер мішани проходять, провозять свині з околиці — гурток матросів умирав у нерівній боротьбі з ворогами, умирали на автомобілі, коли барикади посувались на північ — інсургенти йшли на північ, а в проваллі раптово зацвіла Венера.

Редактор Карк дивився на вікна: там Чепіга й теж зацвіла. Йшла синя ніч і налягала на будинки, мабуть, заповнювала коридорне повітря — коридори довгі, темні — установ. А в мішанських домах тукали, мабуть, годинники. Тукали, одмірювали простори по культурних, некультурних віках, згадували революції, не знали революцій — народні бунти, селянські повстання, Хмельниччина, Павлюк, Трясило...

І дивився Карк на небо: там голуба безодня, там кінчається життя, а степи України теж голубі — асоціація з небом. Думав:

— Чого так вабить туди — там же смерть? Може тому, що голуба?

Потім повернув додому. Біля цього магазина — тут тепер державний шоколад продають — одного зимового ранку він зустрів нову владу. Згадав, як шумувала Україна — хохол упертий чоловік, а може тут десь проходив Скворода Григорій Савич, великий український філософ, а тепер, кажуть, могила бур'яном поросла й бджоли не гудуть біля дупла, тільки пчїлка іноді пролетить, і шумують революції, повстання на Україні знову.

Григорій Савич Скворода — так російська інтелігенція любить: Григорій Савич, Ніколай Романович, Владімір Ілліч, Тарас Григорович. І єсть у цьому якась північна солодкість, упертість, і калузькі нетри, і Іван Калита, — і

московська сила — велика велетенська, фатальна, від варязьких гостей іде. І нема тут вишневих садків — на вишнях у червні проростають зорі — і нема тут лунких дівочих пісень — далеких, край села, а то в заводському посьолку, або коли з сапками йдуть, а навкруги їх зелено, а за ними з цукроварні ледве-ледве манячить у літні, ясні ночі дим.

Дим... Подумав, що над Україною завжди був дим, і вся вона задимилась у повстаннях, задимилась у муках, огонь ішов десь у землю, тільки на Дінці спокійно думали й упирались у небо димарі. І був огонь і теж — велика велетенська сила, фатальна, тільки від варязьких гостей вона не йшла.

Коли Карк зійшов на місток, біля ліхтаря його зупинили.

— Пачістім!

Здивувався: уночі? Подивився на хлопчиська — очі благають. Поставив ногу на підставку, але згадав, що грошей нема. Пішов. І згадав, як багато тепер дітей на вулиці — з щітками, з цигарками, стільки бачив у Ясах, чи в Бакеу, в Румунії — там багато кафе-шантанів, добрі скрипники, а в горах їдять мамалигу, живуть із свиньми, там же носять вітри, а збоку Карпатські й Трансильванські гори, снігові верхів'я... Коли в Румунії буде революція?

З Лопані дмухало вогкістю.

Лопань теж має свою історію: на березі багато калу й дохлі коні, а вчителі гімназії і досі ловлять удочками рибу й думають — про минулі дні, коли фунт білого хліба коштував три кошійки, а півпляшки — двадцять чотири.

Лопань теж має свою історію — вона не знала революції, вона не бачила революції, біля неї проходять червоні крамарі, на ній теж зрідка появляються кайори. Розмова:

— Що за світла ніч, а на душі темно: нема простору. Чека. Госпуп. Ех ти, життя прокляте!

Другий голос:

— Нічого. Сила за нами. Ха! Обиватель. А обиватель — хвиля, дев'ятий вал. Регулятор. Піднявся високо, а ну

бо нижче! Не хочете? Себе винить. Ми теж дещо знаємо. Налетів обиватель — і човен поринув. Обиватель регулятор.

З Лопані дмухало вогкістю.

III

Мої любі читачі! — простий і зрозумілий лист. — Я боюся, що ви мою новелю не дочитасте до кінця. Ви в лабетях просвітянської літератури. І я поважаю. Та кожному свій час. Творити то є творити. Да. Соловей — от як дерева здалека пухкі, а між дерев біліє, а біля дерева зарясніло — солов'ї не однаково співають, прислухайтесь. Свої Моцарти, Бетговени, чув і Лисенка — солов'я. Переспівувати — не творити, а мавпувати. І читач творець, не тільки я, не тільки ми — письменники. Я шукаю і ви шукайте. Спершу від новаторів — і я теж — це нічого: від них, щоб далі можна. А твір мій буде цілком художній — треба продумати, треба знати... Ах, зелені мої сни за далеким невимовним. Ах, моя молодість — на фабричних посьолках тебе залишив, заблукалась ти ніччю в шахтарських огнях, на степах запорізьких безмежних.

IV

Револьвер системи «бравнінг» не виходив із голови. Про бравнінг: Конан - Дойль добре знав звичайного читача: розв'язка і зав'язка, фабула, сюжет та інше. Шерлок Голмс. Не виходив із голови не тим, що його куплено в повстанця з банди Ангела, а тим, що він лежить у столі, а в кімнаті тихо, домовинно, тим, що є «сьогодні» і нема «вчора» — далекого, несподіваного, великого, особливо на фоні «позавчора».

Карк зійшов на площу й раптом обернувся: його покликано.

— Товаришу!

Дивиться: чоловік розкинув руки, немов повітря хапав.

І ще раз:

— Товаришу!

Відкіля цей голос?

Так, він знає цей голос, це сімнадцятого року, голос сімнадцятого року, голос молоді, бадьорої, червінкової революції, тривожної радості — може глибокої, може синьої, може це не голос, а сон з оточеного ворогами героїчного Луганська.

І що ж: був сліпий, вийшов з лікарні — голодний і радий, і світлий, як усі після хвороби. Він після тифу. І на нього дмухало бузково, ачеї ромашками, як дитині, що перший раз стала на ноги або заговорила.

Хотілось обняти сліпого, згадав сентиментальний роман, провів сліпого на тротуар — і тільки.

Той пішов.

— Товаришу, — і руками повітря ловить.

Думав про радість сімнадцятого року.

Пішов тривожний: стояли в очах січневі сніги, іржали десь повстанські коні — думав.

V

Живе редактор Карк близько міського парку, на тім краю, де сонце сходить і блимає в скалках сміття — там вигін, там собаки, а вночі постріли на сполох — вартові. Між іншим, відповідальности за газету жодної, відповідальний інший.

На квартиру прийшов випусковий.

— Entrez!

Редактор Карк завжди: entrez! Випусковий товариш Шкіц і суворий і булий член ЦК есерів. Був на суді — виправдали, тепер щось знає. Поклав останню коректу до підпису.

Редактор Карк:

— Сідайте, прощу.

Шкіц дивиться на всіх трішки з презирством. І на Карка. Безумовно: одні не знають, що є ЦК, а другі — що він

булий. Дивився поверх Каркової голови й стояв: Каркові з ним приємно, а коли згадував — неприємно: від ЦК дмухало чимсь величним, мов генерал-губернаторство. І прийшло чогось у голову про величність. Хтось скаржився — їхати далеко: триста верстов. Не міг уявити: сьогодні за фунт хліба заплатив сто тисяч карбованців. За маленький шматок. Що ж триста?

Мовчав. І Шкіц.

Потім Шкіц запохмурів.

— Україна... Да... Прогавили — і пішла від нас. Україна пішла. А все тому, що ми поети, що ми не комерційної вдачі.

І ще суворіш:

— Ми не політики. Ми поети. Нема в нас і північної жорстокости. Ми романтики.

Редактор Карк:

— Велику французьку революцію поети робили.

Із злістю:

— Французи — нація. А ми без міста, в місті ми музлаї, роззявивши рота ходимо, а в установах революція і на селі революція. А втім, ми не французької вдачі, ми до німців скоріш. Може, вам дивно, а я кажу не дивно. Це ж у нас німець картопельку садить. Не дарма наші культурники до Німеччини їздять. А німецької комерційности в нас і нема. І в цім наше лихо. Ми і короткозорі... А що наш народ? Був по лісах, а тепер в оселі повертається, і плює на нас. Він теж романтик. Наш народ.

Редактор Карк слухав і було боляче й тоскно. Дивився на той стіл, де лежав бравнінг, і було сіро, як у 1905 чи в 1906 році. Було:

— Центральна рада, трудовий конгрес.

Випусковий узяв підписану коректу і в'яло промовив:

— До збачення.

Потім хвилину розглядав біля дверей статуетку — бюст якогось римського полководця. І Карк дивився на статуетку. Він приніс її з редакції: старовиною віяло. В його редакції виходила колись велика газета сімнадцятого

року. Розповсюджувалось її по всій Україні... Ну, і від статуетки вийло.

Шкіц, зачиняючи двері, сказав:

— Римський полководець... Дивно.

А за дверима зідхнув.

Приходила ще хазяйка і покликала до себе. Із хазяйчиної кімнати видно дорогу й зоологічний сад. Дорога ховається на краю міста, і на ній пасуться по-провінційальному гуси. Хазяйка підфарбовує шоки, дарма що стара. Унизу її спідниці — шмаття, а все таки вона лермонтівська пані, з гусарів. У неї квартирує декілька чоловіка. Вона завжди незадоволена з будинкового податку. Говорить:

— З мене беруть податок, а я нічим не торгую. А тепер усі торгують. Або можна прожити не торгуючи?

І ще каже:

— У мене дочка хора, а їй не дають пайки. А тепер усі хорі мають одержувати пайки, бо тепер комунізм.

Це вона каже досить широко. Редактор Карк п'є в неї чай. За чаєм вона оповідає йому, як ховала фарфорові чашки від реквізицій — вони лежали у відомого лікаря внутрішніх хороб, а в нього реквізицій не було.

Потім, вона згадувала минуле. Із станції бігли степові гудки, і хазяйка ще говорила:

— Колись їздила в Крим... Вілла була. Горняшки були — багато. Під'їдемо фаэтоном, а потяг уже шипить. Сядемо — гу! — і поїхали. Так гарно в купе колисає. Їдем, їдем — і так без кінця. На віллу в Крим. Все за тобою біжить, як у кінематографі. А тебе колисає...

Думав: все це порожньо, а гарно; споглади за Єгипетські сфінкси — для чого? а теж гарно.

Потім він підвівся — іти треба. Похитала головою:

— Ах, редакторе! Працюєте ви багато. Матвій Самойлович...

І замислилась. Матвій Самойлович її чоловік. Розстріли за контрреволюцію. Це було три роки тому. Висів його портрет над її ліжком, а в рядок — Михайловський. Купила на базарі, казали, що Михайловський теж не з кому-

ністами.

Коли Карк проходив вітальнею, біля вікна сиділа Нюся. На качалці: не ходить, ревматизм. Качалка із старими візерунками. Придивишся — щось подібне до візантійських малюнків, а то взагалі до фарбопису якогось минулого століття. Століття — віки. А то нагадує чомусь якогось гетьмана.

Нюся покликала. Коли підійшов, подивилась ясно.

— Драстуйте! — і подала руку.

Рука тепла й м'яка, як його маленька подушка з лебединого пуху, що подарувала мама. Мама вмерла, а подушка нагадувала маму.

Налетіла на вікно сіра хмара, і стало волохато. Замрілось. Нюся казала:

— Чому це в голові два дні одбиває: губ-трамот! губ-трамот! Чому це слово? Ну, я не знаю. Чому це слово? Навіть уночі тривожить: знаєте — гупає й утрамбує. І боляче. Навіщо?

Вечоріло.

Слухав, як десь прокричав півень.

Нюся:

— А на тім тижні думала про степи. Про махновщину. Довго-довго думала. І думала, що махновщина то є трагедія інтелігенції Лівобережної України. Як ви гадаєте?

Подумав.

— Може.

Потім сів біля неї, а вона ще говорила. Вона говорила краще, як Шкіц: тепло, по-жіночому. І хотілось погладити її руку.

За вікном гуділо місто. Десь ще прокричав півень.

VI

Зауважте, як пишуть молоді українські письменники. Ви їх, мабуть, не знаєте, а їх треба знати, це ще в Шевченка написано. Є повір'я, що наші діди всі грали на сопілках, тим то й мова така музична. Наші діди були чабани і вигатим

няли товар на вигін по синій росі, а біля підбитого бурею дуба грали на сопілках. А от Рабіндранат Тагор теж народився в нетрях. Так от, зауважте: вони родились в нетрях і заблукалися в нетрях. Це погано. Я вихожу на новий шлях, і мені радісно. Поперед мені горить зоря, як і колись горіла. Я її кладу в своє волосся — і вона горить інакше. Да...

VII

На подальшій розділі мій читач зупиниться й продумає те, що він прочитав. Ах, як радісно блукати невідомими чебрецевими шляхами.

VIII

Для живої мислі читачевої.

IX

Мені хочеться говорити не на тему, і я говорю. Я хочу написати агітаційного листка. Історична справка: великій соціалістичній революції завжди бракувало на талановитих поетів-агітаторів, а халтурили всі, за гонорар. Як мені тяжко писати про халтуру, я дивлюсь у майбутнє, я звертаюсь до нащадків: заплюйте темну тіню моїх сучасників від халтури.

Це — риторика утилітарного походження. Ну, і що ж. З Карком спільного — нічого, а з новелею — багато, з життям — теж багато.

Так от, революція творить новий побут, і треба писати революційний побут. Є ще пролетарська поезія, в українській літературі вона утворює добу, а може епоху...

У мене, як на сеансі на користь голодних, в антрактах — «на користь». Між іншим — читайте оповідання на тему «голод» — це корисно.

... Про вічність твору: де тенденція — межа її, де рафінована художність. Я хочу, щоб твір мій був вічний і ве-

личний... Пролетарська поезія — не метелик... Яка загальна композиція моєї новели?.. Важко торувати... твердий ґрунт, реп'яхи... Коли я вийду з літератури минулого?

Відчувайте змагання моєї кляси! Моя кляса — пролетаріят — по крові в бур'янах і на шляхах боротьби за волю, рівність і братерство.

Х

У редактора Карка очі як у Гаршина, а очі Гаршина писав Репін, а Репін оголошував себе за українця, і Нюсі здавалось, що в очах Карка — степи. Крім того, вона часто читала Бельше, може й тому степи.

Стояли ясні дні і йшли ясні дні. За міськими левадами сторожили простори, і було просторо, а на душах темно. І на тих і на других, і переможці і переможені — а хто переміг? Це редактор Карк думає. Усі були похмурі, того й театри так повно заповнювала публіка... республіка... ха!... — це редактор Карк думає.

На заняття ходив уже пізніш відповідального. Вчора зійшлись у кабінеті.

Відповідальний каже:

— Читали «Росію в імлі» Уельса? Хай тепер радіє: на вулицях весело — магазини всі одчинено.

Занозуватий чоловік — це видно, і нервовий — це теж видно. Йому повсякчас здається, що з нього глузують. Він лає інтелігенцію, але любить, коли йому кажуть:

— Та ви ж сами інтелігент!

Правда, замахує руками:

— Ізбави Бог, ізбави Бог!

Каркові він говорить:

— Про присутніх історія замовчує.

Карк інтелігент. Карк червоніє. Відповідальний іде. В редакції не по собі. В конторі теж. Контора містить-ся в одній із кімнат другого поверху.

А там, де була контора, губпечать роздає газети.

І там нудно. Згадує, яке життя кипіло тут.

У конторі сидить машиністка, дочка бувшого власника цієї друкарні... (бувшого... тепер усі бувші і все бувше, і в цім глибинь вечірньої мислі...). Каркові шкода її, і він також ставиться до неї, як і до статуї римського полководця — з повагою, і йому сумно, коли дивиться на неї. Здається, що вона, як і Нюся, вмє говорити, що і в неї такі м'які руки, як у Нюсі. Проте він до неї ніколи не говорить.

Редактор Карк любить сидіти в кімнаті коректорів, а в конторі ні. Тут так тихо, а внизу гуде машина. Голови нахилились над столами. Напруження. Навіть небо працює заглядає сюди: світлі - світлі плями на розісланий папір. Думає: і за триста літ така ж напруженість і байдужість до всього, що діється там.

... Шумить машина внизу.

Пішов знову в кабінет. Йому треба писати передову. Не хочеться. Але він сідає й пише — треба. Потім згадав про губ-трамот, і в голові почало одбивати:

— Губ-трамот!

Потім він пішов додому.

І завтра він ходив додому, і багато днів ходив додому. Дивився: по верхів'ях парку з паровозобудівельного в задумі заходив десь дим, ішов за димом і думав про дим знову. По дорозі стрічав знайомих. Як от: у чумарці, із стьожкою, він завжди все знає, улесливий, лагідний.

Він каже:

— Хі! хочете побачити радянський шлюб? Це інтересно. Справжній робітник, з тютюнової фабрики. І його батько робітник.

Входять у церкву. Улесливий метушиться, вказує на двох, що біля вітваря стоять — шлюб. Запевняє, що це робітник, що батько його робітник. А Карк думає, що улесливий, мабуть, бувший есер, мабуть, бувший есдек.

Курить ладан - дим. Церква завжди збирала націю — Кирило-Методіївські братчики, лаври — фортеці. Та от прийшла революція, і закуріло, і не стало церкви, і воскресла церква.

— Христос воскрес із мертвих!..

Пішов дош.

До Великодніх свят було сіро, холодно, першого (паски святили) заясніло, весело, тепло. І другого. Потім знову дощі. Віруючі думали, що це знамення, і Карк сьогодні трішки збентежений: бачив колись комету з хвостом, чогось тепер зелена, біля Оріону... Нашо комета? А земля одірветься таки від сонця й полетить у провалля. І тоді будуть смішні революції й автокефалії. Буде тільки дим. Дим заповнить повітря, і буде первотвір.

— Христос воскресє із мертвих!..

У церкві співали мелодії з Леонтовича — кажуть, він загинув химерно однієї зеленої ночі, а це було взимку, а його композиції французькі діти співають, а в нас у церкві, з ладаном. Вийшов із церкви.

Виходило світло, виходило темно, і йшли за обрій, щоб більше не повернутися. Шуміли трамваї, часом давили людей, а на завтра об'ява:

Комендант міста наказує...

Колись Карк бачив, як автомобіль задавив велосипедиста. Летіли обидва.

Що думав велосипедист? І уявив: Сиваш, тривожна ніч, море і 10.000. Махновщина по Сивашу на тачанках. Трагедія інтелігенції Лівобережної України...

... Нюся. Вона така лагідна, а візерунки нагадують гетьманщину.

Було сумно.

Вечорами сидів з Нюсею або ходив до відомого українського діяча — з боротьбистів — з рудою борідкою.

Слухав його пляни за те, як утворити нову партію — викинути «Р» з РКП, викинути «У» з КП(б)У, утворити єдину КП. Це фантазія, це романтика.

Український діяч ще видавав поганенького журналу й не міг його видавати — самоокупаємість сувора, а в нім не було німецького духу.

І була лагідність і скорбота в сірих очах, і було м'яке тіло.

Фантазії розцвітали під блакитним небом.

Блакитне небо проточувалось на всі вулиці великого промислового міста.

XI

Зазеленіли міські садки. Виходили няньки й діти, і тут же бліді обличчя з вокзалу — невідомі, невідомо, в невідомість. І хотілось кохати і не хотілось кохати.

Редактор Карк виходив у зоологічний сад і прислухався до неясного шуму, що туманів між дерев.

Тягнуло кудись, а на серці наростало слизьке, наростала злість на всіх. У редакції він не хотів стрічатись. Не говорив із відповідальним. Про що говорити?

Була й на нього злість. Росла. Торік думав: *parvenu*, а відповідальний ріс, і була вже злість. Образливо було за себе, за руду борідку, за тисячі розкиданих по Україні невідомих і близьких. А відповідальний ріс, знову лаяв інтелігенцію, і хотілось плюнути йому межі очі, за його неправду, за його лицемір'я. Годинами стояв біля букініста, а недалеко бандурист набринькував про славу України.

Пішов до Ньюсі. Ньюся розказувала про козаччину, про боротьбу українського народу за своє визволення.

Тоді він говорив — суворий, ніби з борами говорив:

— Ні, Ньюсю, я так не можу. Мені важко. Мене оточують люди, а хто вони? Про ймення замовчують. Я не можу жити, не можу творити. У нас жах — одні продаються, одні вискакують — темні, невідомі, *parvenu*. Бувші соціал-демократи метрополії беруть. Соціал-демократи!.. Розумієте — в митрах соціал-демократи. Це — жах. Я не можу. Це — жах.

Ньюся втішала, він заспокоювався, і вона знову говорила про козаччину, про Хмельниччину.

Редактор Карк:

— Мені сняться зелені сні — навкруги простори, а на

мене лізуть гадюки. Я їх б'ю, а вони лізуть. Я не символіст, а вони на мене лізуть.

Нюся:

— Покладіть на мої коліна голову.

Він клав, і вона пестила йому м'яке волосся.

Вона усміхалась:

— Губ-трамот! Губ-трамот!

І він усміхався хоро:

— Губ-трамот! Губ-трамот!

А потім він знову думав про бравнінг, і було тоскно, бо хотілось жити, руда борідка теж хоче жити — одірваний від життя із своїм журналом радянський автомат.

І було його шкода. А от варязька сила — велика, велетенська, напирас, ще напирас. І мовить руда борідка з сумом:

— Не придавіть зовсім!

... Підхопився. Хотілось виляятись, кріпко, цинічно, мачюком. У голову лізли соціал-демократи в митрах...

Простогнав:

— Нюсю!

Вона одкинула руку, подивилась на його обличчя — воно було мертве. Сказала схвильовано:

— Ідіть, випийте води!

Редактор Карк підвівся і, як хорий, пішов до дверей.

XII.

Вогкий ґрунт притягує: вогкість на сонці. Майже щодня ходив у ярк і вбирив у легені вогкість. З ярка чути було далекий шум, у ярках блукало сонце. Знаєте, сонце вмє жити: ранком воно веселе, вдень — працювите, увечері — задумливе, коли за обрїй відходить, а біля нього купчаться хмари, обгортають сонце; воно задумливе, як мудрець.

Удень бачив, як гурток дівчат біля акацій із сапками. Смішні в шумнім місті: у них такі ноги бронзові й м'язкі. Знаєте: ґрунт, рілля — пухко; тількищо важко пройшов плуг, а недалеко панський масток, а десь збираються води,

і зелина буйно б'ється вгору. Знаєте: майбутнє не в обмашиненні життя, а в притягненні природи до машини. Ах, як природа дивиться на машину! Знаєте: колись я вийшов із цеху на повітря після нічної зміни. Цокотіли молотки, гуділи машини — і все задумливо. А вгорі одне небо з зорями — і тільки. За заводським парканом тиша — ніч. Тоді в голові мудро, тоді в серці мудро, тоді я цар життя, і моя голова підпирає темносиню височінь.

Редактор Карк заговорив до дівчат:

— Відкіля ви?

— Хі! хі! хі!

Але одна сміливо сказала:

— Що тобі, паничу? Подивись на себе: тобі жити два дні. Хіба тобі до дівчат?

Здригнув.

— Відкіля це ти знаєш?

— Знаю! Тепер усе пішло на комунію. Всі знаємо. І заспівала:

Ципльонок жареной, пипльонок вареной,

Ципльонок тоже хочіть жить.

Я не совецькой, я не калецькой,

А я народной комісар.

І говорила:

— Бач, і той лізе в комісари — ципльонок.

— Да... — сказав і одійшов. Думав...

... Увечері бачив Шкіца. Дивно: почав одягатися краще, навіть надто. І комуністи одягаються краще, може й не всі — неп.

Шкіц організовує трест і вже не говорить про Україну, тільки іноді мало.

Але він каже:

— Практика — річ велика. Це життьова пошлість, але й життьова мудрість. Треба жити. Так після пожежі: стоїш на руїнах — важко, бо смердить трішки й нагадує... та треба жити.

Карк нервово кинув:

— Після пожежі не смердить!

Шкіц уперто заявив:

— Після пожежі маленький дим і ... смердить.

І розійшлись.

Знову наростала злість. І на Шкіца. Був самотній, сунула непереможна жажна стихія: степова пожежа... А потім буде дим. Крізь дим вирисовується дірка на чолі...

... Цілу ніч горів степ, бігли отари товару, ревли, і душно було в повітрі...

Так снилося.

XIII

Справа посувається до розв'язки. Як ви гадаєте, чим закінчиться новеля? Американці не читають творів із нещасним кінцем, слов'яни, навпаки — така вдача в тих і других. Я буду широко казати: я сам не знаю, чим закінчиться вона.

Проте над новелею я працював чимало. Я нарочито не знаю, чим вона закінчиться.

Я не хочу бути зв'язаним. Я хочу творити по-новому. Все таки новелю мою дочитайте — інтересно, до чого я прийду?

XIV

Уривок із мого щоденника. Міркую про сучасну українську белетристику. Думаю так: іде доба романтизму. Хто цього не зрозуміє, багато втратить. Реалізм прийде, коли з робфаків вийдуть тисячі, натуралізм — коли конче запаскудимо життя.

XV

В новелі два головні типи: Карк і Шкіц. Я хотів, щоб Нюся покохала Карка, а Шкіц Нюсю. Вони не покохали, і

не треба. Проте не можна в кожній новелі про кохання — як ви гадаєте?

XVI

Навіщо скільки розділів?

Така психологія творчого інтелекту: дати як мога більш навіть тоді, коли не можна.

XVII

Ранком заявив відповідальному, щоб підшукав йому заступника.

Спокійно:

— Добре.

Чуття казало:

— Тепер багато знайдеться.

Стрічав руду борідку — це не відповідальний. Хазяйка стала суворіша. Шкіц у тресті заправило.

Каже:

— Практика — велика річ, хоч і життєва пошлість.

Тільки Ньюся. А хазяйка стала ще нахабніша.

Не знав, що буде далі, і не цікавився. Без посади? Добре. Далі? Однаковісінько.

Ішов міський вечір: фаркали ліхтарі, шумувало на тротуарах, а брук — тихше.

Сидів проти Ньюсі. Ньюся не говорила про Хмельниччину — дивно.

З вікна видно третину міста — з другого поверху. Місто загадкове, надмрійне. Уносить ген-ген: чогось згадуються лицарські часи в Німеччині, потім бараки з тифозними — тифозні залишилися, а вороги прийшли. Тифозні в гарячці, а палати сумні. І думають палати велику народню думу: де правда?

... Ішов міський вечір, фаркали люкси, шумувало на тротуарах, а брук — тихше...

— А я вам хочу ще сказати.

Це Ньюся.

Карк:

— Говоріть.

— Не думаєте ви, що на Волині й сьогодні ліс шумить? Я гадаю, що шумить. Я в цей момент на Волині.

... Як і завжди в тиху погоду, струмками відходив за обрій дим — над вечером, над містом.

Редактор Карк:

— А я от: Запоріжжя, Хортиця. Навіщо було бунтувати? Я щоденно читаю голодні інформації з Запоріжжя. І я згадую тільки, що це була житниця.

На столі стояли фарфорові чашки. Це ті, що лікар ховав.

Карк згадав: український мужик ніколи не бачив фарфорових чашок, а потім він пішов у повстанці — і бачив чашки. Але він не пив з тих чашок — йому ніколи. Український мужик і на заводі — він усюди український. Буває він пролетар — таких багато. Він більшовик і вміє умирати.

Це було в листопаді. Український мужик біг обідраний і темний з гарячими очима, з порожніми руками на багнеті — чимало їх бігло. Вони вміли умирати. Тоді вітер носився з листям. Було й так: приїздили до його, ставили його до стінки розстрілювати. А він казав:

— Простіть, господа... чи то пак, як вас...

Було ще й у ярках — ярки багато знають...

Я: на те революція, на те боротьба.

Він, редактор Карк:

— А все таки вклоняюсь тобі, мій героїчний народі! Твоєю кров'ю ми окропили три чверти пройденої нами путі до соціалізму. Почалося з волинців та ізмайлівців у Петрограді; продовжується в посольках Донеччини, в шахтах і на тихих чебрецевих ланах.

Так от. Карк казав:

— Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну?

Ньюся підвела очі, подивилась на Карка й узяла його руку. Вона сказала:

— Я так її, я так люблю мою Україну убогу, що прокляну святого Бога, за неї душу погублю.

... Було тихо. Вулицею пролетіла прольотка. Карк схилив голову: — Нас не зрозуміють: як погубити?

... Було тихо.

Нюся заговорила ледве чутно:

— Моя мама рада, що нема вибухів, а я не рада. Свідомістю моєї мами життя керує, а моєю ні. Чого це? Я вночі прокидаюся і прислухаюся, і мені здається, що я в оселях і там громи. Потім гайдамаччина, махновські рейди, тачанки, а над ними я горлицею. Як мені хочеться бути горлицею! У нас у маєтку був байрак, і там реп'яхи. Коли підходила до них, відтіля пурхали горлиці й летіли до лісу. Потім до нас прийшли селяни, лаяли нас, і ми поїхали в місто.

Карк підвівся й нервово заходив по кімнаті. Пішов до вікна. Вбирив у груди свіже повітря. На першому поверсі грали на піяніно щось стародавнє, далеке. Було в голові: чия музика? Верді?

Стукало в голову:

— Ала - верди! Ала - верди!

І ще:

— Губ-трамот! Ала - верди!

Нюся покликала:

— Вам боляче? Скажіть правду!

Він:

— Не знаю, я дивлюся вгору — там синьо і нічого не видно, а я щось знаю. Його ніхто не бачить, а я почуваю. Налетить вітер, розвіє його — я про дим — і нічого не буде. Загориться будинок, і довго на всю вулицю йде дух. Тоді бувас тоскно.

Нюся:

— Все так, все дим! Я бачила вчора книжечку, червона, для молоді, про козаччину. Малюнки там. Один малюнок: козаки на морі — величний малюнок. Над ними буревісники, над ними в хмарах сховано блукають бурі. Під ними морська безодня. Це символ безумства хоробрих. І

от під малюнком напис: «Козаки впливають грабувати турецькі міста». І текст відповідний... Може й козаччина через сто літ буде дим...

Карк зблід і схопився з канапи. Але не повірив тому, чого хотілось. І було тоскно.

Карк пішов у свою кімнату, сів біля столу, в якому був бравнінг.

Так просидів до трьох годин ночі.

... Близько вікна пролетіла пташина, гасли зорі. На міській башті загорівся циферблят.

XVIII

Новелю скінчено... Що? Так, скінчено...

... Велике промислове місто, велике, але не величне: забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки...

... А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

Нарешті коментарій і дієві особи:

1. Автор.

2. Читач.

Читач. Послухай, шановний авторе, де ж твоє авторське обличчя?

Автор. Любий мій читачу, це ж Карків щоденник (для того: розкрити природу типа), і тільки зрідка проривався я.

Читач. Ну, а хто ж ти, шановний авторе?

Автор. Милый мій читачу, редактор Карк думає, що я рагвену.

Читач став біля вікна й замислився.

Автор. По-моєму, я виконав своє завдання. Га?

Читач мовчав.

У кімнату влетів запашний вітер.

У далекій кузні співали молотки.

За вікном стояв город у вечеровій задумі.

А на горизонті відходило шосе в степову бур'янову безвість.

КІТ У ЧОБОТЯХ

I

Отже, про глухе слово: Гапка. Гапка — глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок. Це так, а то — глухо.

А от гаптувати — це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

... А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований — запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах — трави, коли йде з них дух біляплавневої осоки.

Гапка — це глухо. Ми її: товариш Жучок.

І личить.

... От вона:

Це тип: «кіт у чоботях»? Знаєте малюнки за дитинства: «кіт у чоботях»? Він дуже комічний. Але він теплий і близький, як неньчина рука з синьою жилкою, як прозорий вецір у червінцях осени.

«Кіт у чоботях» — це товариш Жучок. От.

А тепер я питаю:

— Відкіля вони вийшли — товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га?

А пройшли вони з краю в край нашу запашну червінькову революцію. Пройшли товариші Жучки, «кіт у чоботях».

... Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли — це Жовтнева тайна.

... Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу й «кота в чоботях».

Відкіля прийшов, туди й зник.

... Зникли, розійшлись по шляхах, по кварталах, по глухих дорогах республіки.

«Кіт у чоботях» — це муралі революції.

І сьогодні, коли голубине небо, коли вітер стиха лоскоче мою скроню, в моїй душі васильковий сум.

?

Так! Я хочу проспівати степову бур'янову пісню цим сіреним муралям. Я дуже хочу, але —

— Я не можу: треба, щоб була пісня пісень, треба щоб був —

— Гімн.

Тому й васильковий сум: хіба я створю гімн «коту в чоботях», щоб понести цей гімн у глухі нетрі республіки?

Хіба я створю гімн?

.....

От її одіж:

— Блуза, спідничка (зимою стара шинеля), капелюшок, чоботи.

Блуза колір «хакі», без гудзиків, колір «хакі» — це ж зелений, а вся революція стукає, дзвенить, плужить, утрамбовує по ярках, по бур'янах, біля шахти — де колір «хакі».

.Вся революція без гудзиків, щоб було просторо, щоб можна розправитись, зідхнути вільно на всі легені, на всі степи, на всі оселі...

— Н а в в е с ь с в і т !

Спідничка теж «хакі», а коли й не так, то все одно так, бо колір з бур'янів давно вже одбився в ній. Так, і спідничка теж «хакі». Вона трішки подерта спереду, трішки ззаду, трішки по боках.

Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором «хакі», тому й

сорочка була зелена — тині з бур'янів упали на сорочку.
От.

— Капелюшок... а на нім п'ятикутна зоря. Цього досить? А то ще: під капелюшком голена голова — не для моди, а для походу, для простору.

І нарешті —

— чоботи.

Ну, тут ясно:

подивіться на малюнок, той, що за дитинства.

Досить?

А тепер про її зовнішність, а потім —

— про неї...

... Зовнішність.

Русява? Чорнява?

Ясно — жучок.

А втім, це не важно...

... Очі... ах, ці очі... Я зовсім не роман пишу, а тільки маленьку пісню.

Але треба й про очі.

Очі —

— теж жучок.

Ще дивіться на її очі: коли на бузину впаде серпневий промінь, то теж її очі.

А от ніс (для баришень скандал!)... ніс — головка від цвяшка: кирпатенький (Кирпик! — казали й так, поза очі тільки).

Ну, ще зріст.

Ясно: «кіт у чоботях».

А втім, я зовсім не хочу ідеалізувати товариша Жучка, я хочу написати правду про неї — уривок правди, бо вся правда, —

— то ціла революція.

Тепер мій читач чекає від мене, мабуть, цікавої зав'язки, цікавої розв'язки, а від «кота в чоботях» — загальнови-знаних подвигів, красивих рухів —

— іше багато чого.

Це даремно.

Ми з товаришем Жучком не мішани, красивих рухів у нас не буде:

у товариша Жучка не буде.

За цим звертайтеся до гітарних героїв гітарних поем.

Товариш Жучок — це тільки «кіт у чоботях» із жвавими рухами, з бузинковим поглядом, що ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне сонячну вагу, щоб висушити болото...

А яке — ви самі знаєте.

І тільки.

А зав'язки — розв'язки так від мене й не дочекаєтесь. Бо зав'язка — Жовтень, а розв'язка — сонячний вік, і до нього йдемо.

Розв'язка в гітарних поетів... От: «вони поцілувались, кінець», або «О, моя Дульцінеє! Всаджу собі оцей чингал... Умирає...»

Ми з товаришем Жучком цього не знаємо. Правда, подвиги є, але вони не наші...

— А чий?

— Ви подумайте!

Так от. Це не роман — це тільки маленька пісня, і я її скоро скінчу.

Ц

В цьому розділі я оповідаю про невеличкий подвиг...

— А чий? Ви подумайте!..

... Зима, фуга, буруни, іще буруни...

Потяг, залізниця й рейки, рейки в степ.

На Кубань! На Кубань! На Кубань! Довго паровик борсається в депо: і тут — у депо, і там — у депо...

І тихо в мовчанці стоять снігові станції: може, знову ми будемо бігти сюди розгублені, з запаленими очима, а за холодними станційними будинками завиють вовки на журний холодний семафор.

Але сьогодні ми йдемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі.

— Товаришу Жучок!

Так, і товарищ Жучок!

... А чому вона в цьому полку, ви, звичайно, не знаєте й ніколи не визнаєте, бо й я не знаю, а брехати не хочу: це уривок правди, а вся правда — то ціла революція.

... На кожній станції тільки й чути:

— Козаки! Козаки!

Всюди козаки, всюди бандити.

Тягнеться потяг, як ледачі воли в поле, як ледачі воли з поля.

Степ. Раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

— Товарищі! Всеросійская кочегарка в небезпеці!

Дех, яблучко, кудя котішся,

Попадьош до Краснова — не воротішся.

І раптом:

Ой, на горі та жінці жнуть.

— ... Ей, ви, хохли! Чого завили. Буде панахидити — і так сумно.

... Степ. Фуга. Буруни й ще буруни.

— ... Єфто п'ятою вагон — антірціональної. І скажу я тобе, братяц, про народи. Латиш — єфто тіш, смірної народ, мудрай; оврей — тож нічяво. Ходя — катаяць аль туртарін — суварай і вернай народ. А вот єфтот хахол — панахїда: как завоя про поля аль про девчину — тьякай!

... Степ. Фуга. І рейки — рейки.

-- Козаки!

— Козаки!

— Де? Що? Як?

— Хто панїку робить? Сволочі!

Вискакують сотні «наганів», «бравнінгів», «гвинтівок».

Дехто дивиться з тугою, дехто готує набой, дехто сів

на тендер і полетів: паровик одчепився й летить по паливо.

— Товаришу Жучок, вам не боязко? Козаки!

Усміхається: в їхнім селі були козаки. О, вона добре знає, що то — козаки. І чогось засмутніла, замислилась.

... Довго білі широкі поля. Довго паровик не приходить. Нарешті приходить. Тоді знову відходить у дикий і німий степ.

... Від станції до станції, від холодної ночі до холодної ночі.

Палива нема. Коли ніч, тоді тріщать станційні паркани, і тріщать і дивляться з тугою обідрані діряві вагони:

... «Поїзд генерала (імя рек)».

... Від дикої станції до холодної ночі, від дикої ночі до холодної станції.

... Товариш Жучок дістала палива. А дістає так:

— Тьотю, дайте оцю паличку.

— Що?

— Дайте оцю паличку.

— Бери.

Взяла.

— А може ще дасте?

Подивиться «тьотя»:

... Жучок: «кіт у чоботях».

Іще дає.

... Товариш Жучок заливається:

— Ха! Ха! Обдурила тьотю!

А вона зовсім не обдурила, вона просто — жучок!

Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою! Коли я буду відомий письменник, тоді я напишу велику драматичну поему: «Кіт у чоботях».

.....
... Тріщить чавунна пічка — паливо. За вагоном летить, висіє дика фуга.

Їдемо на Кубань.

— ... Отак... не так. (Це товариш Жучок).

Отак... не так...

Біля пічки одиниця вагону — може я, може хто інший,

може всі ми.

Вона вчить, як залатати пропалену шинелю.

Але вона каже:

— Дурня нічого валяти. Думаєш, як прийдеш додому, то я з тобою буду і тепер панькатись? Дзуськи! Як би не так!.. На, ший!

Вона нам обід варить, вона наша куховарка — і тільки. Вона безпартійна, але вже має в торбинці товстеньку книжку «Что такое коммунизм» (без автора)... Издание N-го боевого участка рабочекрестьянской Красной армии.

... Іноді ми їй кажемо:

— Слухай, товаришу Жучок! Чи не можна з тобою пожитувати?

Тоді ми чуємо:

— Дзуськи!

Ми регочемося, бо знаємо, що не всім «дзуськи!» — у нас є молодий «пареньок» — так зветься, так звемо: «пареньок». Він теж кирпатенький, і ми вже бачили, як він обіймав її, і вона мовчала.

... Ну, то їхнє діло.

... Але вона нас конче дивувала, вона іноді вживала таких слів, вела такі промови, що ми лише роти роззявляли.

Безумовно, коли ми думали тільки про ворога, вона ще про щось думала.

— Чи не скінчила ти бува гімназію? — сміявся дехто.

Вона комічно сплескувала руками:

— Гімназію? Гімназія для панів. А для нас — дзуськи!

Тоді один незграбний хохол авторитетно заявив:

— Це паходной Ленін...

— Да руки порепані.

... А за вікном стояла туга і звисала туга з дроту, що йшов, відходив за стовпами невідомо куди.

... Хуртовина, морози, станції з заметеними дзвонами, зрідка туга на дрiт, а завжди:

— Д'ех! Революція — так революція!

А потім знову холодні вагони, довгі потяги, потяг, як воли, і раптом:

- Стоп!
- Що таке?
- Нема палива.

Паровик одчеплюють, паровик летить у темну дику фугу, у дикий німий степ.

.....

Тільки забув я ще сказати:

Частенько, коли потяг зупинявся на станції «на неопределённое время», товариш Жучок, упоравшись біля походної кухні, виходила з вагона невідомо куди, і довго її не було. А відтіля вона приходила завжди в зажурі.

Чого в зажурі?

Це буде видно далі.

.....

Плякати! Плякати! Плякати!

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Плякати! Плякати! Плякати!

Схід. Захід. Північ. Південь.

Росія. Україна. Сибір. Польща.

Туркестан. Грузія. Білорусія.

Азербайджан. Крим. Хіва. Бухара.

Плякати! Плякати! Плякати!

Німці, поляки, петлюрівці — ще, ще, ще...

Колчак. Юденіч. Денікін — ще, ще, ще...

Плякати! Плякати! Плякати!

Місяць, два, три, шість, двадцять... ще, ще, ще...

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

.....

Мчались місяці...

Минуло... я не знаю, скільки минуло: може це було вчора, може позавчора, а може промайнуло двісті літ?

Коли це було?.. А може це васильковий сон?

— Не знаю!

І от — літо, степове літо. Це степи біля Дніпра — недалеко Дніпро.

... Тепер ночі в літніх степах.

Це так чудово, так каламутно!

Знаєте? Сидиш у степу й думаєш про тирсу. Це так чудово: думати про тирсу, коли вона таємно шелестить, коли шелест зайчиком: плиг! плиг!

Це так чудово!

Ах, який мене жаль бере, що мої попередники змалювали вже степ уночі. А то б я його так змалював — і їй право!

... Я приїхав.

На третій день одержую записку:

«Товариш, ви, кажеться, приїхали ещо в пятніцу. Преплагаю немедленно зареєстріроваться в ячейке».

Кажу:

— Секретар, мабуть, жоха, із старих партійців.

Товариш усміхнувся:

— Тебе дивує записка?.. «Это чепуха». Ти ще понюхав еш дискусію. В печінках мені сидить оця дискусія.

Я зацікавився.

— Що за дискусія?

— Почекай, сам узнаєш.

І не сказав.

... Я пішов.

— Де кімната ком'ячейки?

— Он!

Входжу.

Дивлюсь — щось знайоме. Думаю, пригадую й раптом згадав: та це ж «кіт у чоботях»

Ото штука!

— Ви секретар ком'ячейки?

— Я...

— Вас, здається, товариш Жучок?

— Так.

— Ну, так ми з вами знайомі. Пам'ятаєте?..

Вона, звичайно, все пам'ятає, але вперше зареєструвала мій партквиток, а потім уже говорила.

... Ясно: минуло стільки то часу. Товариш Жучок дочи-

гала — прочитала «Что такое коммунизм» (без автора).
Издание N-го боевого участка рабочекрестьянской Кра-
сной армии. І тільки.

А інше так просто: ходить «кіт у чоботях» по бур'янах
революції і може й сам не знає, що він секретар ком'ячей-
ки, а потім узнає й пише:

«Предлагаю немедленно зарегистрироваться...»

Одно слово, я, мабуть, і не здивувався, тим паче, що
минуло так багато часу, а «кіт у чоботях» і тоді вже був —
— «паходной Ленін...»

І, треба широко сказати, друге видання Леніна — «па-
ходной Ленін» — таке ж іноді було суворе й жакне.

От малюнок:

Я завинив.

Товариш Жучок очі драконом:

— Товаришу! І вам не соромно?

— Дозвольте... я ж... їй право... я ж...

Товариш Жучок очі драконом:

— Ваш партквиток!.. Давайте!

Віддаю.

Пише:

«Товариш такой то в таком то месяце пропустил столько то собраний. Получил выговор от секретаря ком'ячейки с предупреждением виновности его недисциплинированность на обсуждение общественного мнения партии посредством партийного суда на предмет перевода в кандидаты или окончательного исключения из наших коммунистических рядов.

Подпись».

Точка.

Коротко.

Ясно.

І — трішки того ... ніяково.

... Звичайно, як і тоді (тоді — в дикім степу) на ній колір «хакі», бо революція знає одну гармонію фарб: червільковий з кольором «хакі». Як і тоді: величезні чоботи не на ногу. Як і тоді:

— Дзуськи!

Як і тоді, бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик — голівка від цвяшка: кирпатенький.

... Як і тоді, були ночі, але вже не холодні, а теплі, за-мріяні — літні степові ночі.

Тільки тепер тривожили нас не козаки, а бандити-лісовики тривожили наш тил. А з півдня насідав розлютований, поранений (добивали) ведмідь з білого кубла великої російської імперії.

А от дискусія (у печінках сидить!).

Є ходяча фраза: треба бути на чеку і не забувати про чеку.

Зробили перефразовку.

— Дискусія — це бути на чеку, щоб не потрапити в секретарську чеку.

Товариш Жучок каже:

— Сьогодні вечір дискусії!

Ми:

— О-ох! У печінках вона сидить! (це, звичайно, не вголос).

— Товаришу! Дайте мені на хвилину «Азбуку комунізма».

— Ах, не мешайте, товарищ. От я і забил: как это? Фу, чорт. Значіт, капіталізм маєт трі признака: найомний труд... найомний труд... найомний труд...

Хтось підказує:

— Монополізація средств производства. І...

— І ідіте ви к чорту, сам прекрасно знаю.

... А от на другім краю:

— Камедія! Как все заволновались. Товарищ Ларіков, неужелі ви не волнуетесь? Не верю. Не поверю, чтоб ви всьо знали.

Це до одного з тих, що все знають:

— Ну, от, если вы всьо знаете, скажіте: когда Тьер разбил великую французскую комуну — в 71 ілі в 48 году. А? От скажіте.

— А ви, товарищ Молодчіков, не хітріте, не випитивайте, скажіте просто, что вы не знаете. І тогда я вам скажу.

Молодчиків червоніє, і я червонію, і багато з нас червоніє, бо більшість із нас — це ті, що нічого не знають, але цього ні в яким разі не скажуть.

— Це ж дурниці — ці дискусії, наче ми шкільники.

— І правда. На чорта це? Це ж буржуазна метода освіти. Не достає ще екзамена з інспектором.

Ще чути:

— Да, нарешті, дайте мені на мінуту «Азбуку комунізма».

— Фу, чорт, снова забил. Капіталізм має три признака: монополізація виробництва... монополізація виробництва...

— От бачите, все ж одно не знаєте.

— Ах, оставте мене, товариш..

Нарешті вечір.

Так: за вікном, як і в інших моїх оповіданнях (не всіх) — громи гармат, а десь у травах, а потім на дорозі — кавалерія. Наша? Кажуть, не наша. А чия? Не знаю. Може, ворожа кавалерія, може, рейд.

І хтось тихенько за травами — «може завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки й дух порожнечі, дух побігу, дух крові».

Але те забувається.

... Доповідач скінчив.

Товариш Жучок:

— Ну, товаришу Бойко, все таки я нічого не зрозуміла. При чому тут діалектика, коли сказано — історичний матеріалізм? Ви як думаєте?

— Дозвольте, товаришу голова, я собственно слова не прохав.

Товариш Жучок очі драконом:

— Як голова, нічого не дозволяю, а, як товариш, прошу вас сказати.

Ми говорили, ми плутались (з нами іноді було навіть дурно).

А все це називається дискусія.

Товариш Жучок казала:

— Дзуськи! Не так. Ану ви, товаришу Молодчіков?
Вона рішуче входила в роль педагога.

А ми бісились, бо в нас було самолюбство. Ми обурювались на нашу бувшу куховарку, на сьогоднішнього секретаря ком'ячейки — на «кота в чоботях».

... Потім вона бігала, метушилась, збирала жінок, улаштувала жіночі зібрання, де говорили: про аборт, про кохання, про право куховарки (Ленін сказав).

Кричали:

— Геть сем'ю!

— Хай живе холоста жінчина!

А для плодючої жінчини казали:

— Хай буде інтернат, хай будуть спільні прачешні й т. д. й т. інш.

— ... Товаришу Жучок, можна двох любити?

— Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому й «воздержуюсь».

.....
Так от —

— багато я написав би ще про товариша Жучка, і це заняття вельми цікаве. Та, бачите, зараз пів на п'яту, і мені треба вже спішити на партзібрання, бо там —

— товариш Жучок № 2, а це значить... проте коли ви партійний, то ви самі знаєте, що це значить.

.....
Вона написала так:

— Товаришу Миколо (це до мене, Микола Хвильовий). Ви, здається, післязавтра будете вже в Тарашанському полку, а я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина, треба поагітувати. Може, ніколи не побачимось, так я вас хочу попрощати: не гнівайтесь на мене за дискусію. Я знаю, у вас — самолюбство, але в нас — темнота. А поскільки диктатура наша... Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік-два-три вирости не на вершок, а на весь сажень. З комуністичним привітом Жучок».

Але вона сьогодні не поїхала, і ми ще побачились.
Побачились от де.

Уявіть — порожня школа, політвідділ. По кутках, на столах сплять. Це муралі революції. Частина з них поїде в полки, подиви, частина ще буде тут, а потім теж поїде в полки, в подиви.

Це бурса революції.

... Було зоряно, а потім стало темно — пройшли хмари.

... Побігла мжичка.

Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді. Хотів скоріш заснути.

Але в кутку часто підшморгували носом і не давали спати.

— Товаришу, не мішайте спати!

... Мовчанка.

Мжичка тихо одноманітно біла у вікно. Хотілось, щоб не було мжички й не торохкотіли підводи: нагадували важку дорогу на Москву — іти на Москву, на північ від ворожих рейдів.

— Товаришу, не мішайте спати.

Мовчанка.

... Ви, мабуть, уже знаєте, що то товариш Жучок підшморгувала.

Вона підійшла до мене.

— Ходімте!

Я здивовано подивився на неї.

... Вийшли на ганок.

Була одна сіра дорога в нічний степ, і була мжичка.

— Ви плакали?

— Так!..

І засміялась:

— Мені трішки соромно... знаєте... буває.

І розказала.

Тоді я взнав, що товариш Жучок, хоч і жучок і «кіт у чоботях», але і їй буває сумно й буває не буває:

— Дзуськи!

Тоді мені кирпатенький носик розказав, що їй не 19, як ми думали, а цілих 25 літ, що в неї вже було байстря і це

невеличке байстря —

— повісив на ліхтарі козак.

Це було на Далекім Сході, але це й тепер тяжко.

Це було на Далекім Сході, коли вона пішла по дорозі за отрядом. А то була козача помста.

... Я згадав сніговий степ.

... Ішла мжичка.

... Була одна сіра дорога й темні силуети будівель.

.....
А втім, це не диво, що дитину на ліхтарі повісили: було ще й не таке.

Я не збираюсь у вас викликати сльозу.

А от маленький подвиг — це без сумніву.

А чий? —

— Ви подумайте.

... Товариш Жучок № 2,

№ 3,

№ 4,

і не знаю, ще скільки є.

Товариш Жучок № 1 нема.

Зник «кіт у чоботях» у глухих нетрях республіки.

Зник товариш Жучок.

... Ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції, носить сонячну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте.

Так:

— піп охрестив Гапка (глухе слово, а от гантувати — вишивати золотом або сріблом — це яскраво).

Ми назвали —

— товариш Жучок.

А історія назве —

— «кіт у чоботях».

Кіт у чоботях — тип.

Точка. Коротко. Ясно.

Все.

ЮРКО

На Донеччині — завод.

Уночі над заводом темно й недосяжно думає небо. Проливається на небо золото золотого шлаку — тоді в посьолку сниться...

На нічній зміні були: Остап, Юрко. Юрко: гори Юри (Швайцарія), юрта, за юртою тайга — холодна, в снігах: бори, бори і нема їм краю.

Був Перекоп, а після Перекопу Юрко сказав:

— Або в завод, або за кордон революцію робити.

Послали в завод.

Уночі над заводом, мабуть, проходять хмари; коли з півночі — відходять до моря, коли зі сходу — на запорізький степ.

... Цех. Вийшли. Пізно.

Мовчазно шуміли машини в таємнім напруженні. Зникали постаті за машинами: носили залізо. З гасом стояв дух заводської ночі — глибокої, як море біля японського берега.

Ішли: Юрко, Остап — люди однакові, люди різні. (Проходили дні — холодні й теплі, близькі, далекі... люди однакові, люди різні).

Над посьолком люкс, над заводом ніч. Що думає ніч?

Остап брав великі кроки, Юрко відставав. Дивився на саженну постать Остапову...

— ... Так, як почнеш шукати правди, то, гляди, і залі-

зеш у кривду. А чоловік я темний, хоч і пролетаріят. Ну, а Наталка хай ходить до вас, я нічого не імію. Лишь би не в шалапути, не люблю я їх: по-свинячому шукають правди, богородиць нароблють — один розбрат.

... Одчинить двері Наталка, трішки заспана, теплий жіночий дух від неї. У неї ноги трішки колесом і, як у молоденької дівчини, зідхання.

— ... Був я в партизанах. Ще з Махном ходив, а що до чого й досі не добрав. Така вже вдача: як вип'ю пляшку, то й за власть совітів. Більшовиків подавай — і квит.

Юркові було образливо, а Остап говорив:

— Моє яке діло; хтось добере — нас чимало. А Наталка хай у ячейку ходить, я нічого не імію.

Болото закумкало ніч. Де болото? То — жаби.

Коли увійшли в двері, Наталка в одній сорочці зустріла. Спитала:

— Товаришу Юрко! Що це таке — емісія? А потім: що це таке — девальвація?

— Ти краще постіль постели, — сказав Остап.

А Наталка постіль стелила й уже з сумом:

— Мабуть, дсвго вчитися нам: революція наша, а слова не наші.

... Роздягались, говорили. Потім Наталка увійшла в Юркову кімнату, білою плямою стала край столу.

— Я забула зачинити вікно.

— Зачиніть.

Вона мовчки вийшла. Юрко думав про неї. Боліли плечі, боліла спина — цілий день носив рейки.

Без революції, коли нема творчости, життя тече нудно, одноманітно (або, або: дух творчости, дух руйнування). Живе в посьюлку багато людей. Багато з них творять, багато — так.

Ранком, коли пролетять тьмяні одуди світанку, гудок. Один, два, три. Наталка будить і чоловіка, і Юрка. Остап іде раніш, Юрко — потім. (Потім): кидається до дверей. Наталка зупиняє.

— ... Що?

— Подождіть, я вам сніданок загорну, все одно запізнись.

... А то підставляє під його обличчя дзеркало.

— Гарний?

Він знає, що все обличчя в сажі. Йому ніяково: чотири дні лягав, не роздягаючись. Не вмивався.

— Ех, Наталю!

Він зідхнув, але зачепити не відважився. Поспішає через сонний посьолок. Повз Торця парує, а далі парує в степу: тоскно дивитись на степ, де мріє далина. Наталка дивиться синьо, так буває не часто, так дивляться не всі.

І все таки Юрко звичайнісінька людина, хоч і комуніст (це не Америка, але — істина, здорова логіка). Уже проклинав завод — важко, а коли приходив додому, уперто думав про Наталку.

Тече життєва ріка одноманітно, глухо перекликаючись в осоках (зелене баговиння в громовицю глибоко сидить у воді, і йому не страшно).

Єсть заводський клуб. Улаштовували вистави — заводська молодь (заводська молодь у футбол і лаун-теніс грає). Сьогодні улаштовували таку — на диво. Сам робітник написав: і рай був, і пекло було. Виступали (як треба) промовці: один доповідач, а решта — так, свої, заводські.

Одному кричали:

— Та ти, Юхиме, мабуть, злізь, не шкандаль нашої фірми.

Юхим не слухав і все таки договорив. І все таки закруглив. Були оплески. Закінчив «урою».

Хтось ударив по халяві й із задоволенням зазначив:

— Хоч свійський, та хитрий... Щоб тебе дощем намочило!..

Остап, Юрко, Наталка — теж на виставі. Остап теж сказав:

— От тобі й революція: і не видно її, і видно її. Як ота благодать з неба: щось, десь, а в руки не візьмеш, мов ужак вислизне.

Наталка сиділа поруч Юрка. Її тіло торкалось його тіла, і

Йому було гарно.

І спитала Наталка:

— А що це таке, що й капітал Маркса, і «Нива» Маркса: директорша колись виписувала?

Юрко сказав Наталці, і зраділа вона:

— А я оце два дні думаю: як же це так, що і в буржуїв був Маркс, і в нас Маркс. Невже одурили Леніна?

Прийшов... антракт. Після вечора були танки. Юрко по-зіхав.

Заводський паркан перстніє мармурово: сіверко, димно, похмуро. Вийдеш за ворота — жовтява безпорадність ланів. Заглядають, відбігають назад.

Ах, давно це було, за молодости молодої, коли юні дзвони юність молоду дзвонили...

... Кричали, кричали «кукушки», стукали, стукали молотки за брамою, а назад нема вороття.

... Посьолок забайрачився у вітах.

До заводу ходять через залізницю — доріжка така, вторована, повз Торця — ріка така: фабрично-заводська, ховається в степах.

Ходив Юрко. А до Юрка приходили комітетчики, секретарі. Кажали, що не так лекції читає, що доба епізодичних пройшла. Юрко згоджувався, а десь на споді своєї душі запитував: а ви звідки знаєте? Фамільярно похлопували його по спині, а йому було чогось неприємно. Таранкуваті, мамулуваті, «типічні сурйози», але вони вважали себе за справжніх представників пролетаріату.

... І сказав Остап із кутка:

— Все це гарно, а ще б краще було, коли б хто з вас хоч півпляшки дістав.

Голова фабзавкому примружив око:

— І справді, хлопці, чи не випити?

Юрко запротестував. Тоді підійшли всі й стали його уламувати.

— Пий, та не пропивай розуму, — сказав секретар.

І Наталка підійшла:

— Та що це ви, Юрко! Невже ми в черниці приписалися? Хіба таки Троцький не п'є?

Він хотів сказати, що не п'є, але подумав, що йому однаковісінько не повірять: «він же з ним не живе».

... Вийшли в садок, горіли зорі, текли потоки, зоряні: аероліти.

... Випили не багато (більш не було) і закінчили. Говорили.

— ... От тепер і я скажу: подавай мені більшовицьку владу, а хочеш, то й у саму ком'ячейку записуй.

Наталка сіла біля Остапа:

— Що в п'яного на язиці, то у тверезого на думці. Товаришу Юрко, запишіть його в ячейку.

Наталка говорила щиро, і обличчя її було світле, як винне повітря восени — ранньої.

... Над заводом знову думало небо — темно, недосяжно.

Секретар сказав:

— Плюю на всіх і вся. М о я в л а с т ь і б а с т а !

Його спитали:

— А я?

— І твоя.

— А я?

— І твоя.

Наталка взяла за руку Юрка:

— І їхня?

Всі подивились і подумали, а секретар кинув:

— Це гість.

А Остап п'яно й нахабно засміявся:

— Це той, як його... як ото мітинг був... — попутчик. Ха... ха...

Юрко спалахнув, а всі зареготали, а секретар похвалив:

— Нічого, хоч попутчик, зате дорогий, — і похлопав Юрка по спині.

... Зорі зазорили все небо. Було тихо, а на залізниці кричав паровик.

Сьогодні возив рейки вагонеткою Юрко, з вальцювального цеху.

... Залізо співало. Надворі дніло, верещали молотки. В гострих лезах тонкого упаду Юркові тихі спогади.

«... Попутчик .. так...»

Бантини, бетонні крокви й залізне, кам'яне— ми. Ми — король землі. Ми той, що в скажено-рухомому танці машин керує огняною електричною вагою — непереможною, всесильною.

«Отче наш, електричної системи віку, да буде твоя непахитна воля там — на землі, як тут — у заводі».

... У вальцювальному цеху кипіло штавбування нагарттованих шматків. По підлозі вогняні гадюки плазували з дріб'язким сміхом.

«Попутчик... так...»

Юрко відпочивав, Остап стояв біля розпаленої печі. В руках важка крицева жердина... Крізь щілини проточувались огняні язички, буркотала біла курява нагарттованого кубла. Стогнала — на зовнішнє повітря.

Остапові м'язи залізні, спругові. Він крикнув:

— Е-ех!

Стукнув (енергійно) по землі жердиною і ще:

— Подавай! Подавай!

Підкотилась одноколеска до печі, щільно притулилась, як дитина до матеріної спідниці. Остап із силою одкинув дверцята й зашилів у пашу жердину.

І була біла курява, а в ній казковий велетень — Остап. Він боровся з огнем і знову крикнув:

— Держи!

Раптом полилась біла маса, і бурхнувся нагарттований опецьок.

— Гата!

«... Попутчик... так...»

Юрко дивився на це не вперше.

Нудить під серцем — так завжди.

Довгі дні цілого року, тиха лютість, спругова Остапова сила. Підійшов.

— Закуримо?

— Давайте!

Помовчали. Говорив Остап:

— Ну, що? Сказали в ячейці, що Наталка пила?

Здвигнув плечима Юрко.

Мовчали...

Вони були люди різні, люди однакові.

... Залізо співало...

Люди жили не тільки в заводі — і за заводом. Люди — не воли. Ходила Наталка, ходив і Остап: «гуляти»; Юрко майже не ходив.

(Я думаю про кінець етюду. Як жили інші — про це в другий раз).

... Блимали червневі зоряниці — це зорі. Палав краєвид — за вечером. Було душно. Заводська молодь уїдливо домагалась, щоб Юрко читав їм лекції. Він говорив, що не має часу, а вони знову приходили й знову домагались.

Остап пішов у трактор (знову був трактор): прийшли о шостій годині з заводу.

У кімнаті був він, Юрко і Наталка — червона, горіли очі. Підвела очі від книги.

... Гарно...

— Вам подобається книга?

— Мені подобається книга.

Він подумав і взяв її за руку.

— Гарно?

— Гарно.

Він сів біля неї:

— Гарно?

... Були останні дні червня, запашні, в садку куделів цвіт, летів.

Зацвіла метелиця — літні курделі.

Держав її руку, вона знизила вії.

Він зрозумів, і йому забилося серце.

... Проходила літня метелиця, а в кінематографі грапа музика — міщанський мотив: присмерк, будні, зажури, як до революції.

Пересипались дні, пересипались тижні: у кошику часу — сині ночі, далекі зорі, рожеві дороги, бузкові ранки.

І прийшла неділя. Наталка сказала:

— Ходімте над берег Торця.

(Остап пішов до фабзавкому).

Юрко:

— Ходімте!

Сказав просто, було не просто.

Пішли левадою. Наталка сьогодні надто весела, сміялась, і стан їй манливо колихався. Була, як і завжди, босоніж, а тому, проходячи повз колючок або кропиви, вона раз-у-раз голосно скрикувала. А коли вони зійшли на стерню, Наталка сіла на землю й рішуче заявила:

— Я далі не піду.

Юрко сказав:

— Ходімте, товаришко.

Наталка сказала:

— Не піду! Не піду!

Він знав, чого вона хоче, і з незадоволенням кинув:

— Я не Остап, у мене бичачої сили нема.

Тоді вона підхопилась:

— Остап! Остап! Остап!

Поперед них промайнула стьожка срібно-лускової ріки. Підбігли до верби, що самотньо на березі Торця стояла. Сюди зайшов дим Торецького заводу.

Коли сіли в тіні лапастої гілки на піску, Наталка з реготом розказувала, як вона маленькою дівчиною хотіла була колись купатись, та не встигла роздягтися, як біля неї виріс директорів син.

— Тепер, кажуть, за кордон утік. Він хотів зо мною купатися, а я на нього наплювала: таке плюгавеньке та паршиве.

Потім вона спустилась униз, до води. Забулькала, уважно розглядала куц осоки.

... Біля Торця вогко, а тіль од верби до західсонця лапастіша, густіша. За Торцем широкі мовчазні поля. Сонце мжичить золото на ріку. Полями йде легкий смуток.

Юрко сів біля Наталки, обняв її однією рукою. Вона не говорила, дивилась униз. Він узяв її за талію — вона не говорила. Він поцілував їй ший — вона не говорила.

Юрко подивився назад — було широке поле, і все було видно. Вони сиділи цілу годину — так.

Вона не говорила.

Юрко думав її схилити на землю.

Тоді на ріку упала із сходу важка синя тінь — ішла ніч.

І сказала Наталка зажурно:

— от я вже й забула. Ніяк не запам'ятаю емісію й девальвацію. Оце з півгодини думаю — де те, де інше! Думаю, думаю і ніяк не пригадаю.

Тоді Юрко раптово підвівся, а Наталка подивилась на нього здивовано. Юрко сказав:

— Пора додому.

... Вона ледве наздогнала його.

Юрко писав до товариша (завтра): «... досі почуваю гармати, досі бачу барикади. Клянуся, що комуніст. Я не винесу цієї тиші. Припустім, я не пішов на завод. Ну? Я завідував би райрибою. Ти розумієш — райрибою! А може, райсіллю? Ха! Чого мене не пускають за кордон? Я ладен робити замахи хоч на самого Пуанкаре. Я р о д и в с я д л я в и б у х і в... А на заводі я теж не можу — т у т т р е б а м а р у д н о ї п р а ц і, а я не можу. Я досі почуваю гармати, а завідувати райрибою я теж не можу. Я...»

Він (Юрко) писав довго, надхненно.

Ще була вночі тривога і гули гудки — на заводі пожежа.

Остап прийшов пізно — тільки но ліг. Підвівся, розбудив Юрка:

— Пожар!

— Де?

— На заводі.

Юрко сказав:

— Я захорів, я не піду.

Остап одягався, скаржився:

— Поставлять його за інженера, а воно ні бе-бе. От і пожеар.

Юрко не стерпів:

— А ви, мабуть, і сьогодні випили?

І відповів Остап байдуже:

— Це наше діло, заводське.

І вийшов.

«Попутчик... так...»

Наталка, як пішов Остап, одразу захропла.

За тиждень був суботник: після пожежі прибирали. Пішли на роботу всі. Юрко не пішов: йому лагодиться до лекції.

У посьолку було тихо, тільки діти на вулицях кричали.

Юрко підійшов до Наталки:

— Наталю! — і голос йому затремтів.

Вона подивилась на нього й зблідла.

— Що таке? — і сіла на ліжку.

І він сів.

— Я вам, як товариш, як...

Вона подивилась на Юрка — йому горіли очі, і їй спалахнули очі.

Він узяв її голову й міцно обняв.

Вона тихо говорила:

— У мене не було дітей... Що ви кажете?.. Я не хочу...

... На розі в меду горіла липа — пройшов солодкий дух.

— ... Що ви кажете?.. А Остап?.. Не хочу...

(Я зупинився на найцікавішій місці. Правда? І як ви думаєте, чи не час мені плюнути й почати нову новелю? Час, певно, час. Отже останнє зусилля!).

... Хтось закричав на вулиці. Наталка наставила вухо. Потім підхопилась.

— Якесь нещастя.

Заводські жінки чують нещастя — серцем. Вискочила...

... На розі в меду горіла липа...

А потім у кімнату внесли Остапа й положили на ліжко.

З крана зірвалась стальна хрестовина й перебила Остапові праву ногу.

НА ГЛУХІМ ШЛЯХУ

Глибокі борозни літ... І це — тоска... Куди сховаюсь від могил твоїх?

... А втім, добре: і штучні воґа мала та з часом повипадали з омети. А постать її прибила чвиря. Знаєте — чвиря на глухім шляху.

... Мороз коле скло, мережить скло.

Школа, кляса...

До повіту — 60, до станції — 80.

Навкруги: глуш,

глуш,

глуш...

Це глибокий чатинник моєї несибірської тайги.

.....
... Знаєте, милий друже, от мініатюрний фрагмент із забутої розвіяної поеми «Азія».

«... В п'ятому віці — дикім і далекім — від Уральських хребтів, від Волзьких скель до тихих голубих вод Дунаю: гуни, сармати, германці... І вбив син Мундцука свого брата Бледу. Скажений Аттіла, король гунів.

... Проходили віки. І прийшов глухий вік — XIV. І на невідомих азіатських верхів'ях підвелась грізна постать Тамерлана...»

Це nota bene до моєї віри: велика істина землі: сонце підводиться на сході.

... Сосни гудуть-гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох ви, сосни мої — азійський край!

.....
... Школа, кляса.

Дітвора співає:

— Ніхто не дасть нам ізбавлення: ні туз, ні дама, ні валет...

... Наталя Миколаївна стурбована. Наталя Миколаївна біжить:

— Боже мій, діти! Не можна так співати: це ж пісня державна!

Наталя Миколаївна скінчила прогімназію — то так далеко! — Нестір — сторож:

— ... Миколаївно! А хліба вже, мать, нема?

— Ах, Несторе! Боже мій! Чого ви турбуєтесь?.. Я якнебудь...

Вона... «якнебудь». Нестір:

— Ох, Миколаївно! Святий ви чоловік. Потому, як мені уздривається: забули про нас буржуази... Пожалуйте, махорочки...

Закурюють.

... Нафти нема. Ночі довгі, як степові дороги на великій рівнині. На холодній печі, в ганчірках — фунт сухарів у кутку і старе тіло. А ще старе біля порога: Нестір.

Тоді сни... А може тасмна ява?

— .... у другому двадцятого століття, двадцять років тому він приїхав, бадьорий і радісний, як сама юність.

Стояв вересень. Стояли блакитні далекі простори. Тоді обрїй цвів гарячими маками, і облітали пелюстки і обгортали мозок.

На серці співала струнка, біла, як молоко, береза: у неї пишні молоді перса, у неї золоті кучері...

... (— Ляжу на твоє тьяне лоно, мій коханий, невідомий обрїю!..).

... Над архіпелагом осель, у м'ятову даль линула бере-

зова пісня.

... І курів далекий обрій і пахли в мріях мальтійські мандарини й африканський мигдаль.

— ... Наталочко! Моє миле котятко! Я весь дзвеню цукровим троском... Там, десь, на Великих Зондських, на вулкані Смеру. Наталочко! Моя зелена наядо!

Тоді кипіла скажено друга молодість, тоді не вірила, що йде тридцята весна, бо в очах темніло, а під ягодою тугої перси ревли від солодких мук отари самців.

Вона:

— ... Олексю! Мій божевільний! Я п'янію...

Налий усю мене столітнім медом, туманним хмелем, Олексю! Розірви мені сорочку!

... Мчався багряний олень по горах, по долинах часу. Над байраками летіли журавлі! Курли! курли!

І прокинулась ріка до порогів.

(— Гей ти, Дніпре! Гей ти, сивий! Чи довго ще до навігації?)

... Над оселями проходили сторожкі ночі. Проходили ще по осоках, по заводах і далі в простір, лісовими стежками, за узлісся.

(— Ляжу на твоє тьмяне лоно, мій коханий, невідомий обр'ю!)

— ... Миколаївно! Чи чуєте?

— Чую, Несторе.

— Мабуть, прийшов кінець. З'їли сукини сини революцію.

— Бог його знає, Несторе! Та тільки я думаю: все гарно буде. Отже на тому тижні приїздили з наробразу, казали: все гарно буде.

... А сосни гудуть-гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох ви, сосни мої — азіатський край!

... Чиркнув сірник. Нестір запалив свічку:

— Отож учора був на базарі, так оратор казав: такий із наших... Треба, каже (читає по записці)...двадцять п'ять

архівоєнських комунізмів... Щоб, значить, була правда... Що ви на це скажете!

... — Пф! — свічка погасла.

— Бог його знає, Несторе!

... Перший осадчий прийшов з Правобережжя через Сагайдак — великий чумацький шлях. Перша хата була на березі. Але ріку випивало сонце, а тросків підрізували роки, і відходила вода в долину. Тоді будівлі стояли на горбах, а вулицею летіли бенгальськими огнями піски.

... Співала:

— А я дівчина Наталка, а зовуть мене Полтавка...

— ... Наталочко! Моє миле котятко!

... Він прийхав до бунту, коли в глибинах осель ріс бунт. Говорив про бунт — такий гострий, як бритва на горлі, такий грізний, як смерч в океані... шумують, шумують води: вал за валом. На сході — маяк. Рев сирени.

... А друга молодість і в Нестора була: Наталя Миколаївна — це недосяжні кургани зір.

... З Нестором Олекса й посадив цю сосну. Тоді, двадцять літ тому.

... А бунт виріс і положив бритву на горло.

Він:

— Наталочко! Я йду туди, до них!

— Іди, милий.

Він пішов і не вернувся: не вертаються — хто в бунт.

... У Сибір на золоті розсипини по Володимирській пройшов каторжник. І не прийшов.

... І знову сни... а може таємна яв?.. Хіба знала, що в неї закоханий цей незграбний бородатий Нестір?

... Плоть не розцвіла в закладний час. Від нього, від Олекси. І ніколи не було. Школа осунулась. Сосна росла й ховала дорогу, що на Сагайдак.

У п'ятому двадцятого століття проходив останній шквал другої молодости. І після заняття з сумом дивилась (з сумом врізаної стеблини) на Нестора. Як вона хотіла, щоб він зрозумів її.

Але не зрозумів. І одійшла друга молодість... А третя ніколи не приходить.

... Брели роки. Пролітали журавлі, горіли світанки, горіли зорі. А вранці в садках шуміла діамантова паморозь.

— ... Чи скоро земля воскресне? І біжить глибокий чатинник моєї несибірської тайги назустріч свіжому вітрові...

День за днем, рік за роком — у вічність... (— Гей ти, Дніпре! Гей ти, сивий! Чи довго ще до навігації?)

... Нестір ходив у суботу по пошту за десять верстов і приносив відтіля пошту й тютюн «Бурас» за дев'ятнадцять копійок, у синій обгортці. До глибокої ночі вони курили й грали в хвильки.

... Азія — не Азія. Провінція — далі, провінція — глибше. Далекий обрій димиться. Іємний вітер, сіверко. Білий вітер. Замело доріжки, вовчі стежки, заячі сліди. Повставали замети, набії. За сараєм іржала, вила і рожала замети ніч.

... А сосни гудуть— гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох ви, сосни мої — азійський край!

.....
... Уранці підвівся багрянний диск холодного сонця. І стояв чатинник, як бабусина казка. Стояв по груди в снігу. На вітах горіли червінці. Це остання згадка другої молодости.

... Але скоро вітер знову підняв хмари. Вдарив у диск холодного сонця. Розбив диск холодного сонця.

І знову фуга.

... А в школу таки зібрались. У лахміттях федеративно-го добра. У школі біженець Стасик.

Наталя Миколаївна читає історію: — Поляки гнітили український народ.

Дітвора до хлопчиська:

— Стасику! А ти ж полячок!

— Бережись, Стасику, задавимо тебе вночі.

І скаржилась Наталя Миколаївна. А Наталі Миколаївній кажуть:

— Навіщо ж ви так говорите?

— Боже мій, нас так учили в прогімназії.

А то ще буває з Богом. Діти:

— Ми в клясі в Бога не віримо, а вдома віримо, бо й Наталя Миколаївна вдома вірить: ми самі бачили.

І ще:

— Наталя Миколаївно! А навіщо ви ікону зняли?

— Ах, діти, ікон уже в клясі не можна вішати: наробраз не дозволяє.

... Давно це: до Наталі Миколаївни з'їжджались із сусідніх сіл учителі, вчительки, фельдшери й грали у фанта. Це теж спогади.

А село темне й гниє в пранцях. Медикаменти за горами, за морями. В селі уміють лікувати бешиху.

Вечір. У кімнаті самогонний апарат. Нестір:

— Ну, вже завтра обов'язательно продамо дві пляшки, а тоді й хліба купимо.

— Купіть Несторе!

... Налили по рюмці. Випили... Темніє... І знову на дворі фуга.

... А сосни гудуть - гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

... Хуртовина. Вітри.

Ох ви, сосни мої — азійський край!

СОЛОНСЬКИЙ ЯР

До слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три верстви зупинилися.

Стоять стіною, хмуряться.

В гушавину доріжка по папороті, повз сизі кущі, до Солонського Яру.

Солонський Яр: яр і село.

В селі пахтить дубовим молодняком, стоїть над яром - селом, а нижче в провалля поплентались стрункі й темні явори, і тільки за десять верстов виринають, щоб мовчазно відійти на захід, на південь.

У день над селом сковзається клапоть перлямутрових хмар, а вночі хмари зникають за проваллям, тоді Солонський Яр горить огняницями — і ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр — природна фортеця.

Солонські острожники казали:

— Є Холодний Яр, а це — Солонський Яр... Атож...

А в Млинківській волості скаржилися:

— І сукині ж сини! Прохвости! Чортового батька виде-реш їх відтіля.

Чухали потилиці. Збирались на сходку. Міркували. Іще чухали потилиці.

— Яку тут прахтіку зробити? Га? Запетлювали, як той казав...

... Коли приходить ніч, Млинки напружено дивляться

на темну стіну полтавського лісу й чекають. Але не відомо, в яку кошару забредуть солонські вовки. Тільки вранці шумить село.

Вранці дізнаються, кого обібрано «до цурки».

... Стоїть могутній дуб на півдорозі до лісу, а до нього сіріє ранковий шлях, од вітряків перехиляється на ділянку молодняку.

... У немите вікно волосної ради дороги майже не видно.

Савко Гордієнко, безусий голова з гострим обличчям, подивився у вікно й підійшов до натовпу.

— Ну що? І сьогодні обібрано кого?

— А як же: Матвія Юхименка.

Підійшов ще один селянин і безпорадно розвів руками:

— Не інакше, як дивізію треба сюди.

Притакують.

У кімнаті смердить архівним папером, а писарчуки перами риплять.

Савко вдарив себе по чолі:

— От напасть... Прийдеться воювати.

Згодились.

— Дивіться, вам видніше... А що напасть — то правда.

Але Савчин сусіда попередив:

— Ти гляди, Савко, п'ять председателів ухекали, то... може й тебе отпраплять на той світ. Це, брате, тобі не австріяка.

... А в село із Солонського Яру вилазили постаті й зникали за тинами. Іще чути було там про Савка:

— Така йому фортуна: плохий буде — хай головує, а зачепить — лихо буде...

Над Солонським Яром розтанув останній промінь, у лісі почало темніти. Із півночі попливла хмара, теж ішла на захід.

... Пахло дубовим молодняком.

II

«... Наказую негайно виловити банду, що в Солонському Яру. Отряда прислати не можу, бо майже всі люди в роз'їздах».

Такий папірець від повітового військового комісара Савко подумав: «Дійсно пора».

Зібрав міліціонерів:

— Гайда!

Міліціонери — старі партизани, дух партизанщини глибоко сидить.

Рудий міліціонер, старшина, каже:

— А що, того... можна буде в Солонівці самогону... Чуєш, Савко?

Голова не чує, задумався. Думає він, що йому робити: острожників, звичайно, на селі не застанеш, а солончани своїх не видадуть.

... Скоро в'їхали в ліс.

Коні наставили вуха й прислухаються до луни, що гулко йде в гушавину від ударів копит.

Глухі столітні ліси Полтавщини і чогось тут журливо.

Насторожились куші, тріщать гілки. Іноді коні збочують, і тоді шелестить листя на весь ліс.

Рудий міліціонер поліз за кисетом, а другою рукою порівняв свого коня з Савчиним.

— Слухай, друже, може не будемо тривожити їх, уладнаємо?

— Це кого? Солончан?

— Авжеж!

Савко сказав:

— Наказ есть з уїзду. Ніззя.

— Ага... Ну, то інше діло.

А потім погладив корявою рукою коростяву шию свого коня.

— Слиш, Савко! Кажуть по газетах — румунський король селянам слабоду проголосив?

— А тобі що з того?

— Та як же: все таки слабода...

Савко скрушно похитав головою:

— Мало тобі слабоди!.. Під ким ти сидиш: під королем, чи ні? Ну?

— Звісно, що ні.

— Ото ж бо й є. Бандисти ви гарні, як на вас подивися.

Останні четверо міліціонерів пахтіли цигарками і мовчки оглядали гущавину. Сизий дим махорки хмаркою стояв над отрядом, а потім струмками розходився за вітами, за зеленню.

... Підїжджали до Солонського Яру.

Доріжка веде прямо в село, а треба заїхати з іншого боку.

Пустили коні в гущавину й зашумів, затріщав ліс. Загінчани потикали обличчя в арчики, а коні легко хропли й уперто продирались до ріжі.

Сонце давно вже гримало над лісом, але тут його не було.

Тут ніколи не було сонця й завжди стояла тінь.

... Порішили: коли вийдуть на ріжу, гайда на Голохватський край (це квартал у Солонським Яру).

Гвинтівки приготувати, але без наказу голови не стріляти.

Ще продирались, і нарешті крізь гущавину прорізалися стьожки світла.

Нарешті загін вискочив на ріжу.

... Загавкали собаки. По ярку забігали постаті.

— Стій! Куди біжиш? Стій!

Голоси загінчан метушилися у зелені і з усіх кінців одкликалися луни.

Савко скрикнув:

— Стріляй у повітря!

Бухнувся випал над Солонським Яром, і раптом село стало мертве.

Підїхали до голохватських будівель.

— Дома хазяї?

Виходили баби, перелякано дивилися на загінчан, але

впізнавши млинківських хлопців , сплескували руками.

— А, щоб вам ні дна, ні покришки. Як же ви налякали.
А ми подумали — і справді комунія наскочила.

Савко суворо подивився й спитав:

— Де ваш предсідатель?

— Який предсідатель?

— Та староста ж!

— Так би ви й казали... Марфо! Ану бо, поклич голову.

Незабаром прийшов голова.

До нього:

— Де твої голохвастівці? З уїзду прийшов наказ заарештувати їх.

Усміхається:

— Де ж я їх візьму... Господи! Ліси ж такі, слава тобі, Миколає угоднику, не маленькі — є де сховатися.

А потім заморгав підсліпуватим оком:

— Пожди, Савко, я, мабуть, піду дістану чогось. Як же так: гості приїхали, треба ж таки підправитись.

Савко рішуче одрізав:

— Нікоторого гвоздя! Спольняй, що требують.

Рудий міліціонер досадливо почухав потилицю:

— Слиш, Савко, а могорич і не помішав би, їйбогу!

Але млинківський голова нічого не слухав. Наказав своїм хлопцям вибирати з голохвастівських скринь шмаття, а «старості» наказав негайно подати підводу.

Зарепетували, заскиглили баби; заметушився «староста».

Зашумів Солонський Яр.

У кожній хаті розчинено скриню й повибірано з неї одіж на підводу. А від'їжджаючи, Савко пообіцяв ще й спалити все голохвастівське кубло, коли острожники не являться доброхітно в Млинки.

Скоро загін із підводою зник у лісі, і до хатів посунулись чоловічі постаті. І довго чути було грізний гомін у Солонському Яру.

III

У Млинках гомонів базар. Декілька осілих тутешніх циганчат сіпали коней за хвости й вигукували, як двісті літ тому.

Бігали, лопотіли перекупки.

А біля блискучих гір горщиків стояли поважні ганчарі Полтавщини.

Савко й рудий міліціонер носили по базару шмаття, що забрали в Солонськiм Яру, і викрикували:

— Люди добрі, пізнавайте своє добро!

Підходили, лапали одіж, хитали головами, але ніхто не ризикнув пізнати своє.

В натовп падало біле сонце й пахло сливами й яблуками. Пахло ще кінським потом, і мукали покiрні корови.

... До Савка підійшов низенький чоловік в обiдраній свитині. Обличчя йому стягнуло зморшками, і здавалося, що він плаче.

Полапав зелену хустку, погладив її ніжно й ледве чу-тно промовив:

— Конешно, Дуньчина... Дуньки моєї...

Але раптом зник кудись: впірнув у натовп. Тільки біля «потребілки» він підійшов знову до Савка й тоненько, ніби горох розсипав, запитав:

— А що, Савко, чи не чути, довго ще війна буде?

А потім ще полапав зелену хустку й зідхнув про себе:

— Конешно, Дуньчина...

... Мекають вівці. Через базар пройшла отара, і пил сховав сонце. Десь викрикують щитинники й біжить гул за вигін, де стоять забиті панські будівлі.

— Люди добрі, пізнавайте своє добро.

... Але не бачить Савко, що за ним стежать солончани; злосливо, лукаво дивляться на нього. А коли повертається до них, вони показують йому спину, а по спині бісового батька пізнаєш.

Рудий міліціонер виблискує червоним носом, і від нього далеко несеться дух самогону.

Іще з годину походили — ніхто не признає...

— Що за напасть!

Пішли у волосну раду, зложили солончаське шмаття біля шафи.

... В раді повно народу.

Зайшло декілька чоловіка в кімнату голови:

— Не так ви робите, Савко, не слід його виносити на базар.

— Чому це?

Підійшов до Савка Онищенко, з комнезаму, на вухо каже:

— Тут вони.

— Хто це?

— Та солончани ж, голохвастівці.

Вдарив себе Савко по потилиці:

— Так он воно чого ніхто не визнає!

Покликав рудого міліціонера:

— Зараз збери хлопців, треба оточити, голохвастівці тут.

Похитав головою рудий:

— Де там їх тепер найдеш... Давайте, мабуть, удвох.

Ніколи Савкові базікати, схопив гвинтівку й побіг.

Ходить повз ганчарів, ніби горщики уважно розглядає, а сам оком уп'явся в натовп.

Грає сонце в горщиках, і весело виблискують гори ганчарського добра.

... А голохвастівці, мабуть, запримітили щось недобре — до коней пішли.

Нарешті Савко побачив їх. Кинувся в натовп.

Але вже було пізно: тільки пил закурив до вітряків, що на полтавський ліс.

— Гей, держи!

Савко націлився й вистрілив.

Галас! Галас! Галас!

Але голохвастівські коні зникли вже за вітряками.

Кинувся Савко до волости, скочив на кобилу, покликав рудого міліціонера й гайда за солончанами.

... Затривожився базар, ганчарі заходились складати

горщики на вози, циганчата потягли за хвости коней, по-сунули до дворів.

Тільки щітинники уважно розглядали свій крам у скриньках і ще закликали до себе наляканий нарід.

Десь кричала перекупка:

— Куди ти потягнув, харцизяко! Людоньки добрі, держіть злодія!

IV

... Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему й зойкає росою на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітряками й ніяк не найде веселого шляху.

... Болить наше мільйонове серце, і хочемо запалити їй груди своїм комуністичним сяйвом... Темна наша батьківщина...

... Змилені коні зупинилися на узліссі. Сказав Савко:

— Втекли!

В рудого міліціонера од скаженого бігу ніс був мов та цибуля. Втирав хусткою піт.

— Повернемо, мабуть, додому, чи що?

— Ні! Гайда на Солонський Яр.

— Та чого ж ми поїдемо?

— А того, що треба видивитись, осточортіли вже.

Рудий казав, що небезпечно вдвох у таке кубло теліпатися. Але Савко був упертий.

Поїхали.

За півверстви зупинились, позлазили з коней і з гущавини оглядали Солонський Яр. Савко сподівався, що біля дворів буде метушня, але по вуличках нікого не видно було: і яр, і ліс, і село — усе ховалося в зеленій тиші.

Так перебули, мабуть, з півгодини. Потім Савко казав переїхати на другий край, що поринув у дубняку, куди не добиралося око.

Коли посідали на коні, в ліс зайшов уже вечір, і знову гостро пахло молодняком. Зірвався заєць, і залопотів по

листях.

(... Темна наша батьківщина, і темні в ній ліси. Тягнуться вони на Полтавщині і мовчазно на захід, на південь).

... Казав міліціонер:

— А може б помирилися... Слиш, Савко?

— Ніззя...

— А то, їйбогу, могорич запили б...

Савко гостро дивився в гушавину.

Сонце, мабуть, уплигло за обрій, і в лісі ходив уже важкий примерк.

Коли знову з'їхали на стежку, що веде на Млинки, Савко раптом схопив рукою гвинтівку. Але в цей момент гримнув випал, і далеко пішла грізна луна.

Коні рвонулись і кинулись з лісу.

Засвистів вітер.

Гримнув ще один випал, і зашумів ліс від цокоту копит: за млинчанами летіла погоня з голохвастівців.

Рудий міліціонер зупинив коня:

— Братці, не бийте!

Але Савко розумів, що йому милости не буде. Як божевільний, гнав він свою кобилу на Млинки.

— Цок! Цок! Цок!

Ще далеко позаду солончани, але Савкові треба добігти до вітряків, поки острожники не вискочать із лісу.

— Цок! Цок! Цок!

Свистить вітер у вухах. Гніда кобила запінилась, важко дихає на дерева... (Невже наздоженуть?).

... Свистить вітер.

... Нарешті Савко вискочив у поле.

На заході жевріло (конало) небо. Десь горіли бур'яни під огнем польового повітря. Поле горіло бур'янами.

Знову гримнув випал — то вискочила на узлісся ватага солончан.

Савчина кобила пролетіла ще декілька кроків і гепнулась на землю.

Захропла,

Савко заліз за кінський тулуб і почав одстрілюватись.
Ватага зупинилася.

Але то був один момент: одразу ж солончани пішли в обхід.

Тоді Савко рачки поліз до Млинків.

Біля вітряків він випустив останню кулю й кинувся до першої хати.

Ускочивши в двір, він заліз під комору...

... Скоро в дворі були й солончани.

... Млинки наче вимерли, тільки собаки завзято гавкали по дворах. Зачувши постріли, млинчани поховались по хатах, не виходили.

Голохвастівці витягли з хати хазяїна:

— Кажі, де він? Ти ж бачив, куди він сховався?

— Та я ж... їйбогу...

Свиснув чмілем у повітрі нагай.

Хазяїн заплакав і вказав на комору.

Заревли солончани, оточили будівлю.

— Гей, ти! Чого перелякався — вилазь!

І наставили під комору одрізи.

... Савко мовчки виліз, подивився навкруги себе й похилив голову.

Зловтішними огняницями горіли в голохвастівців очі.

Підійшли до Савка, мовчки роздягли його й голого повели в поле.

Ішов по дорозі Савко й тупо дивився на полтавський ліс.

... Млинки мовчали.

... За вітряками голохвастівці зупинились:

— Хлопці! В кого гостріший ніж? Виймай!

... А потім двоє одійшли в бік, підійшли до хати й пустили два червоні півні.

... На далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни.

Піднявся вітер. Зашуміли Млинки. Забили в розбиті дзвони. Загаласували вулиці.

— Рятуйте! Рятуйте!

... А глибокої ночі із злизаного пожаром краю посунулись натовпи людей до голохвастівців.

... Тієї ж ночі величезна заграва пожежі стояла над Солонським Яром.

І знову на далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни, і гостро пахло дубовим молодняком.

СИЛЮЕТИ

Дядя Варфоломій прийшов на далеку закинуту станцію в ортечека (там був знайомий, теж далекий, але він робив посадку поза чергою) й чекав на потяг. На станції було порожньо, майже нікого: дві-три фігури в постолах, і було прокисло. В залі першої-другої кляси буфет: дві-три сосиски, три-чотири булки. Ще в кімнаті ортечека шипів блідозелений самовар, з нього й подавали чай випадковим подорожникам, що випадково застрягли на закинутій станції. І от станцію так далеко закинуло, що тільки скажеш — «дивно!» Навіть повітовий город (маячить відци) прокидається, насторожився, а тут і досі в «мужській уборній» лежить огризок сосиски й ручка від кулемету «Махіт». Але саме ця то станція й ворушила своєю присутністю почуття рішучого задоволення. Тому: тут було тихо, радісно, лише зрідка сторож Матвій збентежить спокій перону різкими дзвонами на повістку. Потім удари одлунають — і знову тихо. Дядя Варфоломій вийняв з кишені телеграму й перечитав її ще раз. Стефан писав так: «Їдьте. Згодний». Це значить, Стефан поведе наступ на Вероніку. І слід: на то він і брат. Не можна ж її залишити в такому становищі. І тут же дядя Варфоломій подумав: «Чудово! Божественно! Приїде — курочок розведе!» А потім ще подумав

(по традиції: «хто не був молодий, той не був дурень»): «А літа вгамують, навчать. Ох-о-хо! Суєта житейська».

Нарешті потяг подали. Тоді Варфоломій забрав клунок і вийшов з далеким знайомим з ортечка. Звичайно, за дорогу (вшиву, коли вітер рветься в щілини, а пічки ще нема; коли придавлять так, що тільки охнеш; коли одноманітний стук коліс заколисає й присниться все, що пройшло, що відходить — і жах, і грюк, і чорт знає що), за таку дорогу остаточно розболиться тіло. Потяг летить за гори, за ліси, на північ. Дядя Варфоломій дрімає. І сниться йому це:

... Стефан. Дема. Вероніка. Вероніка кричить. Вероніка в кучеряшках (в каштанових, як каштан) і так нагадує строкатий плякат, ніби він висить на перших громах повстання.

«... Ну, добре! Коли тобі так плякатно, що ти забула, не хочеш знати родину, то...»

... Дядя Варфоломій хвилюється:

—... Добре. Добре. Так. Так. І кінчай, будь ласка, скоріш. Дай і мені сказати.

Змовкла.

—... А тепер я тобі скажу. Приїжджає в наш город, провінціальний, так сказати... Ми ж люди темні, провінціальні, так сказати (іронія)... Приїжджає, скажемо, ваш ячейківський губерніяльний секретар і кричить на всю горлянку:

«Што тут розвешалі різних Мазепов да Коцюбінських!»
І що ти йому на це скажеш? Ну?

Тоді Вероніка кричить, що Коцюбинський — син Михайла — живе у Відні й більшовик і, як резонно замічає Стефан, Вероніка нічого не доказує.

Дядя Варфоломій тріюмує.

І розказує ще про другого, «оні, так сказати» —
— Проехал двесті вьорст по Україне і

не нашол мови, но зато, правда, нашол українські настроєнія.

— Ага! Ага!

Дядя Варфоломій ще тріюмфує. А на мольберт прорвалось анемічне проміння й тускло пішло до дверей. З вулиці запахло бензолом. Стефан збирає книги: чверть години на лекцію. Дема надхненно дивиться на небо, відкіля прорвалось сонце.

Стефан сказав:

— І все таки я за Вероніку.

Дядя Варфоломій розмахує руками. Подається корпусом:

— О, безумовно! Як же: рука руку мис.

Тоді Стефан ще каже:

— Ви, дядю, вчитель гімназії, і я уявляю, що є ваші учні — мабуть, безпросвітна тупість. Ви не ображайтесь, бо я звик агітувати в фабричній аудиторії. Невже й вам казати, що треба дивитись глибше на речі? Хоч би посоромились цього ж Коцюбинського. Як ви знаєте: який обсяг між вашим політиканством і автором «Він іде»?

Дядя Варфоломій хвилюється:

— Софістика! Софістика!

А Христина, що випадково зайшла сюди, каже:

— А ти б чого хотів?

— Як чого?

— Якого хвістика?

Христина сива бабуся й мудрих слів не розуміє.

Тоді, звичайно, тріюмфує Вероніка. Дядя Варфоломій розмахує руками і —

— бац!

— побіг на вокзал, не попрощавшись, на дачний потяг, щоб знову на закинуту станцію, в ортечка й випити там з далеким знайомим чаю, а потім уже додому, на заняття.

... І знову кімната. Десь проходять вітри, десь стоять пругкі сніги. І от раптом за вікном димить туман. На сивім фоні в імлі маячить постать. Це Дема.

Дема стоїть біля мольберта й з мукою дивиться на лінії. Він каже: «Коли я нарешті напишу картину?..» А далі йде міська ніч, десь тривожно б'ється калатушка нічного сторожа. Потім калатушка змовкла. Іде світанок анемічний, матовий, зажурний. Дема стоїть біля вікна, здавивши голову, під очима лежать синці, і погляд його блукає. Дядя Варфоломій спитав: «Стефане, чи не збожеволів він?» А Дема підійшов і написав:

«Мане, факел, фарес»...

Десь закричала Вероніка.

.....
Дядя Варфоломій прокинувся.

Чорт знає, що лізе в голову! Це ж було так давно! Хіба Вероніка та? Дядя Варфоломій каже тихо, ледве чути: «І слава Богу!.. Потяг мчить». У дяді Варфоломія одна радість: сестричі, і він давно вже ховає теплу надію, що змовкне нарешті дзвін шабель: тоді засвітить хтось своїм сміхом у цім домі, що на Тарасовій вулиці, вище від гімназії, в тихім повітовім місті... Чудово! Божественно: в кімнаті музика — це співає тиша свої тихі мелодії, за дверима садок і пищить птичка: «чик-чирик! чик-чирик! чик-чирик!» А хтось каже: — Дя-адя! — нарзпів, і тьохкає солов'єм серце. Дядя Варфоломій ще згадав телеграму. Ще раз вийняв її з кишені, полапав пальцями в темряві вагону й зідхнув з полегкістю.

... Потяг мчав на північ. Стукали одноманітно колеса. Знову дрімалось. Тра-та-та-та... Тра-та-та-та... І тут смерділо прокисло, а вітер рвався в щілини.

... І сниться все, що пройшло, відходить — і жах, і грюк, і чорт знає що.

... Потяг мчав на північ.

Дядя Варфоломій приїхав. На порозі стрічає Стефан.

Дема спить, хропить. Посередині мольберт і розкидані пензлі. Дядя Варфоломій каже:

Нарешті. От доріжка!

Стефан дивиться кризь сині окуляри тихими, розумними, як в оленя, очима й мовчки розв'язує клунок. Дядя Варфоломій спитав:

— Ну, як діла?

— Нічого.

— Добре. І ми нічого, живемо — хліб жуємо. «Красную Ниву» виписую. Єсть і віршики, і «техніка» — все як полагається. А то іноді після обіду політичний огляд послухаєш, і недорого, і гарно, і промовці приличні.

... Вузлик розв'язаний. Пахне свіжими хлібом, ще чимсь смачним, солодким. Стефан каже, що це дуже до речі, бо якраз вийшли продукти й живе з Демою на сухарях.

— ... Як же Вероніка? Часто буває в тебе?

— Два тижні не бачились.

— Два тижні?

— Так, і не знаю де, бо жила раніш за раднаргосом, а тепер треба шукати...

Дядя Варфоломій перебиває:

— Так ти з нею досі не говорив???

— Ні.

— Нехорошо. А викликаєш телеграмою.

— Я написав тільки про згоду...

— Нехорошо.

Дядя Варфоломій має вигляд остаточно ображеного, і це для того: завоювати Стефана. А в душі він зовсім не ображений. В його душі співають зараз Олесівські солов'ї, і пахнуть там українські троянди, знаєте: пелюстки, що в альбом провінціяльній баришні.

... В холостяцькій кімнаті поетичний розгардіяш. Наприклад, на столі: «Капітал», тараня, калоша, повидло, фарби, Мікель-Анджельо і — чого тут тільки нема!

В кутку бліді плями шумного міського дня. В коридорах крики мешканців, чути — кричить, гримає брук. Город підвівся, і летять мотори, і біжать тротуари. Дзвін,

грюк, рев заповонили кожний заулук. Над городом нависли велетні південно-західніх хмар.

Дядя Варфоломій приїхав, скинув пальто й капелюх, поговорив із Стефаном і сів на кровать. Тоді відхилиє ковдру й лоскоче п'ятку Демової ноги. Дема мукає. Дядя рече. До Стефана:

— В драмі був?

— Ні, на концерті молодой філгармонії.

Дядя Варфоломій ще лоскоче:

— Ах ти, ячійко!

— ... і от Республіка УСРР. Коли подивитись на південь крізь сиві масиви весняних хмар туди далі — звичайно його не видно, а він є на півдні: маленький городок і біля нього закинута станція. Колись Вероніка казала:

«Це мій милий степовий край, і по ньому тікають дороги на Донеччину». А Дема казав з патосом — «Ой ти, краю мій тривожний — виконкоми й сум!..»

... І, значить, у цьому городку жила була сім'я: папа, мама, брат, сестра й т. д. Це Стефанова родина. І от вийшло так (із драми батьки й діти): папа прокляв дітей — Стефана й Вероніку, тому що вони пішли... Потім папа й мама сіли на корабель і не пішли, а поїхали в Болгарію. Дядя Варфоломій, очевидно, не прокляв. Між іншим: Дема іншої фамілії, просто товариш... І от городок (крізь сиві масиви весняних хмар на півдні), закинута станція, спогади, революція. І кричить революція над ухом: Бундзз! Бундзз! І лежить в просторах ціле провалля віків і Достоевський, і Рафаель, і глибина глибин.

А в домі за раднаргосом жила з Веронікою Христина (робітниця, бабуся). Вероніка перейшла на другу квартиру — і бабуся перейшла. Тепер Христина каже:

— Що з мою Веронікою зробили? Не зна-

еш, Стефане?

Стефан мовчить...

... Дядя Варфоломій ще полоскотав:

— Ах ти, ячейко!

Потім дядя Варфоломій сказав до Стефана:

— Гляди: я чоловік не столичний, не звик до вашого грюку. Чуєш?

Тоді йшла весна.

Зачалась дико, божевільно, надзвичайно — пожарами. З далеких курганів республіки на лоні сизої безвісти палахкотіли заграви, а потім небо тануло і по вулицях проходив сторожкий, запашний шум. Ночі клекотіли, кипіли й зачаровано блукали по кварталах. Іноді проходили неясні сни. На прозорій, чистій блакиті зорі творили нечувану загірну симфонію.

... І от сидить Вероніка й робітниця Христина. А от з книги дум народніх:

прийде, гряде час: забармашать посьолки, машини, заводи, оселі. Забармашить земля. І як музика польових просторів, ллється ця надзвичайна агітація. Ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця:

— ... Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

... Отже сидить Вероніка, а Христина підбирає своє сиве волосся. І каже Христина:

— ... Так, прийшла я в призидум. Шо ж ти, кажу, за призидум, що в тебе нема нікоторої правди? Буржуй ти — і больш нічого. А що я безпартейна, то я на тебе плюю, потому как ресефесер не призидум, а делегацькоє собраня. Должон за правду стоять.

... Вероніка сидить, нахиливши голову.

На каланчі горить огонь, відтіля чути неясний клекіт із Слобожанських степів, що оточили город. Весна.

І лише сторожкий клекіт по туманних шля-

хах. І співає боян вечірню молитву, і каже слово «о полку» людяности: за морями, за лісами, за широкими тривожними ланами лежать золоті піски і блукають там отари здійснених бажань, і чути вже шум — то зграями линуть на захід. І кажуть з тоскою:

— Чи скоро, горлице? І розбігаються мислі по дереву, по степах, далеко, за невідомість.

Боян змовк.

... Вероніка сказала:

— Бабусю, мені хочеться ласкати ваше сиве волосся.

Христина сказала:

— Товаришочок! Чого ти така сумна стала, змарніла зовсім? Парубчину тобі треба. Ой, бачу, парубчину! Не дарма весна пливе.

Вероніка сіла біля Христини й перебирала її сиве волосся.

— ... Знаєте, колись у дитинстві в моєї мами були обмороки. І от я бігала за доктором. Так бігала, що аж вітер свистів. Я, знаєте, дуже кохала маму. І мені хотілось її закохати, зовсім, щоб мене не було. Ляжеш біля мами, притулишся до неї, і так щільно, що хочеться влізти в її тіло, злитись як одно тіло... І от приходив доктор, мама була мертва, бліда, як смерть, і її одкачували. А я тоді йшла терпіти. Підходила до дверей, закладала свою лапку в щілину й потім давила дверима дуже, аж сльози капали, щоб боліло. І тоді, знаєте, мені було легше. Це радість терпіння, бабусю!

Змовкла й ще сказала:

— Це радість терпіння, бабусю.

... На Поярних Посьолках темрява. Зрідка виють пси, зрідка прокинеться брук. В кімнаті вогко, жевріє каганець.

... І в цей час на другому кінці города за рікою Дема стоїть біля мольберта, потім підходить до вікна й з мукою дивиться в глуху весняну імлу. Гори важких мовчазних хмар стоять мовчазно над покрівлями. Напроти в кабачку «Дайош» раз-у-раз одчиняються двері і ви-

пускають, і впускають (як це в Горького?) «безпокойних і інших».

Дема знову підходить до мольберта й з мукою дивиться в глуху весняну імлу. Дядя Варфоломій спитав: «Де тут у вас політичний огляд кажуть? Думаю завтра піти». Стефан сказав: «Не знаю. Я, дядю, в політичних ділах не фахівець». «А хто ж ти?» Стефан мовчав. Дядя Варфоломій розгнівався й ліг спати. Спить.

... Стефан, як і завжди після роботи, спокійно читас газети й щось заносить у щоденник. Повернувся. Тихі розумні очі, як в оленя, уважно дивляться крізь окуляри.

— ... Демо, покинь! Лягай спати.

— Ні, Стефане, ти надто просто дивишся на життя. Я так не можу. І от — мої пензлі лежать.

Стефан усміхнувся:

— Знову за своє. Чудний ти, Демо.

Тоді Дема кидається до столу й жагуче говорить:

— Образливо оце; от ти такий собі Стефан, маєш такий же світогляд, як і я. І чого ж твоє життя так тихо, лагідно йде? Чому моє не так? Ти не хам, ти не дурень, ти не ідіот, ти не віл...

— Дякую за комплімент!

— Дякуй — не дякуй, а це правда. І от виходиш ранком спокійно на роботу, потім спокійно йдеш читати лекцію, потім читас газети. Що це?

Стефан ще усміхається, підводиться й дивиться на гори важких хмар, що мовчазно стоять над покрівлями.

— ... Я, Демо, бувший математик, фізик, і я знаю, скажемо, ціну Декартовій системі координатів... Лягай спати. Я теж утомився.

... Проходили шумно по вулиці натовпи з опери й зникали поодиночі у вогких масивах весняної ночі.

—... Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

...Гряде весна. І повинь так шумить, що на серці над-

звичайний божевільний пожеар.

Дядя Варфоломій пішов у город.

... Було свято. Були вдвох: грали в шахи. Дема розказував щось з індійського, що занесено в епоху хрестових походів, про шахи: королю мат! про смерть! Іще розказував з Кіплінга, з індійського життя чудову казку: «Рікі-Тікі-Таві». Дема пішов. За стіною хтось уїдливо однонамітно повторював:

— Суб'єкт в об'єкті.

Стефан подумав, чогось згадав старого єврея-ортодокса з Полісся. *Ad literam*.

... А вчора прийшов з Поярних Посьолків, був на заводі Стругаль і Ко. Тоді тихо конав синій міський вечір. Але гули трамваї, собор, брук.

— ... Вероніка не приходила?

— Ні! — це Дема.

— Варфоломій казав, що бачив її.

... Дема стоїть біля мольберта й знову падає тоскний погляд на мольберт. «Тільки лінії». Більш нічого. «Тільки лінії».

... Трамвай, собор, брук.

А дядя Варфоломій дійсно бачив Вероніку. Бачив, як виглядає, але Стефанові про це не сказав. Обіцяла завтра зайти. Вероніка йшла з парком. По вулиці мчали автомобілі. Небо співало блакитну весняну пісню. Радість так лоскотала, що прямо — чорт! Вероніка розказала, що живе тепер на Поярних Посьолках. Перебралася з квартири, що за раднаргосом. Дядя Варфоломій легенько натякнув. Не сказала...

«Ну, не кажи». І тут же згадав телеграму. Дядя Варфоломій навіть ужалив: «Чого ж ти така неплякатна?» Вероніка сказала: «Не вік дивитись плякатно; треба, Стефан каже, подивитись глибше. Виросла досить з того часу. Не мала дівчина».

Дядя Варфоломій глянув на неї й раптом зрозумів: «Вероніка жона». І згадав якийсь портрет з Третьяковської галерії...

... Це було вчора...

... А зараз пахло свіжим хлібом, а з вулиці пахло бензолем. Стефан подивився у вікно:

— Йшла в калошах на босу ногу, без хустки, в якімсь архаїчного покрою пальті. Йшла, похиливши голову, біля бюсту Артема по пустельній дорожці саду. Покликав:

— Вероніко!

— Я.

Коли увійшла, обняв, довго держав в обіймах і довго не говорили. Гладив її каштанове волосся, матове обличчя й сувору складку на чолі.

Синій весняний вечір танув.

— ... Чого не ходиш, Вероніко? Що за фокуси?

Сказала, хоробливо усміхнувшись:

— По твоїй проповіді живу, брате: треба дивитись глибше на життя.

Стефан спитав про поїздку:

— Ну, як, говорила з ним?

— Знаю.

— Що ж ти?

— Нічого!

Стефан сказав:

— Ну, ми ще з тобою поговоримо.

Потім нахилився під кровать і дістав чоботи.

— Надягай.

Вона одхилила його руку.

Стефан незадоволено подивився:

— В ролі страдниць?

— Так.

Хотів переконати, говорив переконуючи, агітаційно:

— Глупо. Ти хочеш ближче до маси, але цим ти тільки одриваєшся від неї. До кого в робітників антагонізм — до інтелігенції? Помилка. До тих, що ходять у чоботях? Помилка. От до кого: до тих, що ниніють, що хочуть підробитися під них. Скажи щиро: «я — інтелігент», працюй щиро, і маса буде поважати тебе.

Вероніка зідхнула і сказала:

— Стефане! Це риторика, фразерство. — І тут же скинулася: — Проте, я кажу неправду. Не так. У нас, брате, одна путь, але різні доріжки. Я йду по цій, ти по тій — десь зійдуться.

— Вероніко...

— Ні, Стефане, ти мене не переконаєш... У тебе єсть чай?

... Стефан вийшов. Вероніка сіла й дивилась на портрет Мікель-Анджельо. Прийшов Дема. І чути було, як рохотять дні, і хотілось слухати вітру.

... А вітер на арфі грав, як у книзі «Золотий гомін». За городом шуміли слобожанські степи. Степи творили буйну весну, і щастя їм, як вагітній матері, що рожає в перший раз.

Дема сказав:

— Коли я намалюю цю велику річ, у якій відчую «сьогодні». Як легко було писати картину на тему «повстання».

Стефан сказав:

— Ясно. Героїчні будні важче написати, ніж героїчне свято.

Вероніка сказала:

— Демо! Ти митець революції, а от «сьогодні» ти й не напишеш, тому що «сьогодні» є зовсім не те, що каже Стефан. Не героїчні будні, а героїчне терпіння. Зрозумієш — напишеш.

Стефан сказав:

— Це патетика. Це твої босі ноги в калошах, Вероніко!

— Може.

... Розмову кинули — увійшов дядя Варфоломій. Він прийшов з Донецького вокзала, з синього шуму. Він остаточно був радий, що нарешті й Вероніка тут, бо завтра якраз іде потяг на закинуту станцію. Дядя Варфоломій був певний, що Стефан умовить Вероніку, і він жартував.

... Дядя Варфоломій говорив:

— Послухайте старого. Треба їхати. Боятись нічого: у

нас все «благонадъожно». Більше. Скажу по ширості — матеріалізм. Як у свій час носили винниченківські сорочки, так тепер наше глухе місто поринуло в матеріалізм. Якось пошесть. Підеш у гімназію — матеріалізм. Підеш у просвіту — матеріалізм. Навіть в автокефалії про матеріалізм чуєш, словом, цілком «благонадъожно»... А наша, так сказати, генерація старих зубрів, що ведуть свою родословну від Грушевських, Петлюр та інших — цих, знаєте, елегантних панів та панночок з орієнтацією на першу паризьку моду, цих скоро не буде. Де дінуться — Бог його знає. Напевне тільки це: незабаром станем іхтіозаврами, матеріалом для археологів... Їдемо, Вероніко — цілком «благонадъожно».

І тут же дядя Варфоломій подумав про курочок: «Гарно б завести!.. І вся ця суєта житейська... Охо-хо!» Позіхнув і ретельно перехрестив уста.

Тоді Вероніка сказала:

— Демо, сюди не заходила Христина?

— Ні.

— Ну, так мені треба йти. Сьогодні на Поярних Посьолках спектакль.

Дядя Варфоломій скинувся; щось закричав, заверещав.

Вероніка мовчала. Дядя Варфоломій покликав у сина Стефана. Як же так? Завтра ж потяг! І рішили йти з нею.

... Вийшли всі на ганок. Небо відходило вдаль. Зорі творили нечувану загірну симфонію. Пішли до ріки. Дядя Варфоломій проводив до берега, останні — з Веронікою на спектакль. Коли виходили за город, дядя Варфоломій, що йшов позаду всіх, покликав Стефана. Розмахував руками, хвилювався.

... З городу сунулись вози. Перекликались у вогкій весняній імлі. На сході стояла чітка зоря. Пахло (Дема казав) цедрою з лимона. В даліні густо розкидані були заводські огні. Дема творив сантименти:

— Це не від Луки, а від повстання. З нього одна глава на мотив: «гей, долиною, гей, широкою козаки йдуть». І це тому, що я чую далекий тупіт фантастичних коней. Тому,

що положила на моє серце свою головку малюсенька дівчинка, і я бачу народження нового життя.

... Вероніка мовчала.

Тоді промовив Стефан:

— Вероніко, тобі холодно в калошах. Ти хоч би чулки наділа.

Близько підійшла, подивилась в очі й тихо, але чітко й суворо сказала:

— Брате, не глузуй. Я з тобою не буду стрічатись.

Стефан подумав і кинув:

— Добре. Але скажи мені: ти чула шонебудь про аристократизм духа?

Вероніка сказала:

— Чула.

... Підійшов Дема.

— Про що ви говорите?

Стефан:

— Про цінності: Евклідову на площині і Лобачевського на сферичній поверхні.

— Ну, це не про мене писано.

... Нарешті й ріка. Підійшов і дядя Варфоломій. Десь чиркнув сірник — у весняній ночі стояли два цигаркові огники. Далеко на Поярних Посьолках співали дівчата.

Поїдуть туди, до Христини. Це з книги дум народніх: ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця:

— Слава в верхів'ях революції і на землі радість!

І чути ще боянову молитву під тихий акомпаньямент земного хору — весняного шуму. Стоїть чітка віфлеємська зоря. Боян дивиться в даль і тихо каже: — «... твоє життя, ти, твої руки, твій кожний день — це агітація невідомих комун. Чого ж вони хочуть від мене? Невже я вирву своє чингальне серце, невже я зможу погасити цей надзвичайний ранковий пожар?» І пише діва —

жіночий ватажок — наказ. І, звичайно, вона добре знає, що Христина й без неї це знає і, мабуть, у неї теж горить серце, коли бачить Христину, і вона не може погасити пожежу своєї творчості.

— Слава в верхів'ях революції і на землі радість!

Боян сказав: — «Можна згоріти, як свічка перед образом моєї мадонни Христини». Але не втихала боянова молитва під тихий акомпаньямент земного хору — весняного шуму.

... Сказав дядя Варфоломій:

— Стефане, йди сюди.

Підійшов.

— Ну, говори по правді: вламав?

Стефан нічого не відповів, одійшов і сів на кайору.

... Сплеснули весла.

... Стояла тиха вогка темрява, і вабили поярські огні, і брів зелений запах із слобожанських безкраїх степів.

... Сплеснули весла.

Дядя Варфоломій подумав не то з іронією, не то так:

— Ячейка!

Потім подумав про потяг, про закинуту станцію, ортечека і про далекого знайомого з ортечека.

Потім дядя Варфоломій уважно дивився в синяву запашної ночі. Туди, де стояли поярські огні, де маячила кайора й силуети цих чудних невідомих людей.

ШЛЯХЕТНЕ ГНІЗДО

Найзвичайнісінька баба, але її звать бабушкою, діда — дедушкою. Бабушці — шістдесят шість, вона жлукто з жаром, від неї вогка білизна з попелом. Батько дедушчин чумакував у Крим по сіль, тому й у дедушки широкі суворі брови нависли, чорні — йому сімдесят, а волосся на голові, як пух з трусика для касторового капелюша — сивий-сивий.

Дедушка — патріарх і тепер: правнучата, внучата, діти — всі вкупі, шістдесят десятин не поділені, тридцять одібрав ревно — це так ревно, а потім прийшов виконком, а землі все таки не повернули...

У дедушки був і син — його Бубирець-незаможник «згріб», а потім Бубирця «згребли», і загинули обидва.

Дедушка — патріарх, і син був би патріарх, коли б не чотирнадцятий рік: втягли в споживче товариство за скарбника і ходив уже в збірню. А синові сини вже не те: викинули хату на степ — біля шведських могил, і вже хотіли не шістдесят, а двісті шістдесят. У Харків до банку їздили, щоб дедушка не знав.

От-от щось у Папуцячім маєтку — Папуці прізвище — от-от...

Кожного тижня правили службу в неділю — у неділю вмирав тиждень і народжувався другий. Тижні вмирали, і тижні йшли. Комуś ближче до смерти, а комуś — до народження. І так віки, коли ще й Слобожанщини не

було — довго-довго.

Тижні були галасливі, криваві, буйні.

Андрія — синового сина — звабив вовчий Шкуровський загін, а Василь і досі живе вдома. Єсть такі в нас, і досі нікому не служили: ні нашим, ні вашим. І не хитрі — фортуна, кажуть. От і Василь.

Уночі розсипаються зорі і зникають у Папуцячім лісі — тепер громадський. Дедушка ніяк не міг звикнути: як громадський? А йому наказали ще й хмизу не збирати без дозволу. Тоді він зовсім не розумів: як це? з мого лісу?

Потім узнав, що це — закон такий, а коли закон, то це є закон.

Ранком дедушка каже бабушці:

— Доглянь бо за хлопцями, а я, мабуть, піду.

І йде в свій не свій ліс. Він теж доглядати. Проте дедушка — міцний дід: і тепер як візьме косу, то чорта з два вженешся за ним. Старе покоління, із тих, що до двадцятьох літ без штанів у цурки грали.

Доглядає дедушка добре: колись застав члена виконкому — ліс рубав не по закону — було діло!

Біля Великої Шведської Могили — дедушчин хутір (хутори, одруби, Столипін). Біля хутора Горбанькове озеро. Добра земля. Ввечері дедушка запрягає воли і — через ліс — невеличкий, кострубатий, недотепний, і сосни на північ хиляться. Рипить віз до Великої Шведської Могили. Пісок, пісок, а далі степи, чорноземля важка, плодюча, міцна, оранжерейна: культура...

(... І ввижається іноді, що вся Україна оранжерейна — там десь, близько моря тулиться. І підпливають до неї кораблі — багато кораблів під червоний стяг...)

Рипить віз: ри-ип!

Тягнуться воли до Великої Шведської Могили.

Дедушка приїде на хутір і дивиться на ярину. І тут ярина, і далі ярина. Друга ярина — своя не своя. І серце радіє — тільки з сумом — і за свою, і за свою не свою... Пишно дметься в гору ярина...

(... І Україна дметься в гору... І люблю я її — більшо-

вицьку Україну — ясно і буйно...)

... Ходить дедушка по кварталах, сторожує дедушка, а сонце ллється на його патріяршу голову, і сміється сонце: скоро-скоро вмреш ти, дедушко, одійдеш у вічність і на землі тебе, дедушко, не буде. Тепер земля більшовицька.

Увечері правнучка Манька приганяє корови з дедушчиного свого не свого вигону. Бабушка становиться проти ікони й молиться:

— Отче наш, іже єси на небесі...

І дивиться у вікно: правнучка Манька заганяє не в ту кошару дійну маньку. Бабушка кричить у вікно:

— Ах ти, капосна дівчино! Куди ж ти дивишся?

І знову до ікони:

— Отче наш, іже єси на небесі...

Але Манька не слухає, і бабушка знову кричить і знову до ікони.

У бабушки всі ключі від усіх скринь. Бабушка — хазяйка, а молодицям і жінці синовій — слухняність і робота. Робота довга, вічна, до самої смерти — як коні, як воли, як завжди осінь. Це те, що виспівують у сумних піснях дівчата на буряках. Простяглася ця пісня на великі степові гони. Не можна не слухати цієї пісні: її наші матері співають, наші сестри, наші жінки. І темно в цій пісні, бо сумно в ній, це народня пісня, це жіноча пісня, і всюди і завжди треба казати про неї. Слухав і я цих пісень біля шведських могил, і нагорнули вони в моїх грудях велику могилу народнього горя...

... У неділю приїздить до дедушки батюшка. Дедушка — церковний староста, дві медалі на грудях. Палажка приносить самогін від Онуфрія, і вони сідають за стіл. Батюшка каже:

— Ох, времена, времена, і ти, смутнее врем'я.

А дедушка каже:

— Не розумію, отче Полікарпе, в чім тут річ. Одібрали в мене ліс, і луки, і землю. А хіба це є закон?

Батюшка випиває стаканчик і голосно, щоб за вікном чули, щоб усі чули:

— Закон, дедушко. Більшовицький закон.

А потім нахилиється до дедушчиного вуха і, оглядаючись, шепоче:

— Столпотвореніє вавилонське. Смутнеє врем'я на Русі. Он воно що! Розумієте? От воно що!

Але дедушка не розуміє: століпінські одруби, війна, революція, більшовики, повстанці, білі, червоні, комуністи, зелені, бандити, партизани — дедушка не розуміє. Дедушка патріарх.

Якийсь чад, якийсь сумбур ходить по селах, і виють собаки по селах — дедушка не розуміє.

У неділю приходять і вчитель. Він хитрий, він скандальник — так каже дедушка.

Випиває і вчитель із стаканчика.

— За ваше здоров'я! А все таки ви, дедушка, пожертуйте щось на книжки. Їйбогу, нічим учить дітей.

Дедушка колись був попечителем, а тепер — ні. Каже:

— Ага, знову до мене! Як доглядав школи, то й усе було.

Учитель:

— Тоді й без вас було... Бувайте здоровенькі (п'є)... Ви й тоді нічого не давали.

Старий хвилюється:

— Ах ти, скандальнику! Якже нічого не давав? Зате доглядав. Га?

Батюшка знає, що вчитель у червоній армії був, і він обережний.

— Буде, Митре Юхимовичу, буде, голубчику... Бувайте здоровенькі (теж п'є).

Свій не свій ліс, щасливий-нешасливий Василь. Щасливий — не вбили, нещасливий — живий.

За повіткою стоїть кузня: було велике господарство, і була потрібна кузня. Вона й тепер потрібна.

Василь біля ковадла.

З луків іде дух свіжого сіна, іде дух свіжого вугілля — з кузні, сплітаються і йдуть до кошари, до загону, до волів.

Воли ремигають похилі й думають про ранки, коли їх виженуть на роботу, коли за їхніми ратицями зарипить віз, а вони будуть тягти на захід сонця, а вони будуть тягти до Великої Шведської Могили.

Василь каже про себе:

— За що вбито батька? За що вбито брата?

А потім знову мовчить і одбиває молотком по ковалді. Він думає: старе не вернеться. І шкода йому: не батька й брата, не дедушчиного й бабушчиного добра, а шкода йому газети «Нової Ради», що випишував колись батько, шкода йому Харківського банку й думок непокійних про двісті шістдесят.

Василь знає, що старе не вернеться. Сміється життя: заходили люди в Сибір шукати золота і щастя, думав купати в них наділи. А люди думали про таємну тайгу, про «священний» Байкал, про невідомий Сибір — золотий і арештантський. І прийшли знову люди — голі й голодні, і одібрали продані наділи.

А в розправі той же Єпифан, той же Кирилович, а в розправі Василеві все таки не місце, — одрізаний шматок, одрізані шматки, і сила їх, силенська сила. Він уже не є він. Треба життя перевернути — і своє, сім'ї, і всього Папуцького гнізда.

... Біля кузні пролетів кажан, завив Сірко на цепу. І було в голові далеко, і село було не село.

... Так після вибухів. А в маленькій хаті — є ще й мала — жінки незадоволені.

— Глядіть, і завтра щось сполкомщики загадають везти.

Друга:

— На заможних завжди відбутки більш було.

Третя:

— І чорт з цим заможництвом. Не хочу жити тут. Покину — і більш нічого. Піду краще наймусь десь.

І каже Параска, жінка дедушчиного сина, того, що загинув:

— Господи, що ти кажеш, Дунько!

І йде Параска в кошару, утирає запаскою сльози й почуває, що вже щось не вернеться — не тільки чоловік; що вже чогось немає, хоч і є ще в бабушки ключі, а в скринях під замком солодоші, цукерки для гостей. Та не буде вже тепер гостей тих.

Над селом місяць, над селом голубі голуби. Не світло на душі — щось минає, щось не вернеться.

Бабушка прокидається ледве засіріє. В її кімнаті горить біля ікони лампадка — Божа Матір із Сином. В другій кімнаті хтось важко кахикає. Бабушка молиться:

— Божа Мати! Та коли ж ти одженеш цю нечисту більшовицьку силу?

Та нема злоби в її словах, її злоба в минулому і крихкотіла, як сама бабушка.

В кімнаті розвидняється. Бабушка молиться:

— Богородице Діво, радуйся.

Але згадує, що вже пора корови виганяти, і кличе :

— А ну бо, хлопці, вставайте! Вже нерано.

І знову:

— Богородице Діво, радуйся...

... Дедушка вчора не поїхав на хутір, він сьогодні їде. Василь запрягає воли. Василь завжди з невеселою думою.

... Рипить віз: ри-ип! Тягнуть воли до Великої Шведської Могили. Свіжий вітрець дмухає на дедушчине сиве волосся. Його широкі чумацькі брови похмуро нависли, його брови задумались.

Дедушка мовчить. Василь мовчить. Тягнеться віз, обіймають його сосни кострубаті, на північ похилились. Ходить по соснах ранковий вітер, вибігає із сосен ранковий вітер і летить на поле до гречки.

... Мовчить дедушка...

Скоро-скоро одійде дедушка у вічність і не буде дедушки на землі...

Тепер земля більшовицька...

... Проїхали ліс, виїхали в степ.

У степу манячить Велика Шведська Могила.

СИНИЙ ЛИСТОПАД

I

З моря джигітували солоні вітри. Мчались степом і зникали в Закаспії.

... Північний Кавказ.

Над станицею мовчали недосяжні голубі верхів'я. Дрижали зорі й сполохано перебігали до небокраю, до гірського масиву.

Іще проходив невідомий синій листопад. Плентався по садках, по городах, заходив під стріхи й відходив за вітрами, такий же невідомий, невідгаданий і мовчазний.

Ще огнище не погасло — догоряло, і обличчя Вадимові ходило в перельотах тіней.

Будинок вилюднявся, розходились: двоє-трьоє залишилось.

В стіну глухо входили цвяхи.

Прибивали, мабуть, гірлянди.

Скоро підуть і ці.

Пізно.

Ніч.

Коли Зиммель пішов, оддзвенів шпорами, Марія лукаво спитала:

— А все таки й тобі журно?

Вадим сказав:

— Звичайно, журно. Але... ти мене розумієш...

Вадим сухо й гостро дивився на вугіль.

Зрідка налітав вітер, тоді з-під папахи виривалось во-
лося й падало йому на тьмянний лоб.

Марія здавила руками голову й глухо говорила:

— Так, Вадиме, тоска. Будні приймаю і серцем, і розу-
мом. Але все таки — тоска. Це те, коли покидаєш позиції
й непевний, що скоро повернешся.

Мовчав.

Марія знітилась на колодці — крапка. Зелений вугіль і
в огнищі, і в її зиницях. Теж у шинелі.

Кажуть: «останній з могікан». Правда: жінчини рево-
люції пішли плодити дітей. Тільки Марія й небагато не
пішли.

Будемо слухати солоні вітри, коли мовчазно йде на
схід синій листопад.

Говорили ще про Зиммеля, про нрави сучасности й го-
ворили про комуна.

Вадим — комісар бригади, Марія — крапка, вночі: во-
на надто знітилась, і політком.

Марія ще говорила глухо:

— Ну да — певний, і ну да — непевний, бо інакше шу-
кала б іншої правди. Тут тоска.

Вадим:

— Ти нагадуєш мені жабу з геологічної революції, що
мала голову з аршин.

... По станичних заулках бродили червоноармійці. І
знову по станичних заулках джигітував солоний вітер.

Прямо — широка церква проколола хрестом мовча-
зне небо.

Біля Марії лежав стос запавної сосни (гірлянди роби-
ти) і гірські трави: Зиммель привіз.

Невідомо, чий запах — сосни, гірських трав чи то пах-
тить синій листопад.

Проте може то Кавказ, може гірські аули, а може со-
лоні вітри.

... Боляче вдарило: «жаба»!

Але Марія раптом згадала — полковий лікар казав,

що Вадим доживає останні дні. Вона подивилась на Вадимове обличчя. Жарина лягла біля серця — запекло.

... Кашель сухий, як степовий пожеар. Це Вадим. І сказав ласкаво:

— Сідай но, ближче, моя неспокійна Маріє.

Здригнула.

— Твоя?

— А чому ж не моя? Моя товаришка... Так: я буду говорити тихо, щоб не почули. Це моя найбільша тайна... от...

(... Буває в синю ніч зарипить далеко журавель — витягають воду. Зарипів.)

— ... Я теж романтик. Але романтика така: я закоханий у комуну. Про це не можна казати нікому, як про перше кохання. Тільки тобі. Це ж роки, мільйони років! Це незабутня вічність. Так, Маріє, все треба, як є. І всефедеративне мішанство, і трагедії в душах окремих одиниць, і бюрократизм. Нарешті, потрібно зупинитися... Так. Але подумай: стоїть неопоетизований пролетаріят, що гігантським бичем підігнав історію, а поруч нього стоїмо ми з своєю нудьгою, з своїм незадоволенням. Хіба це природно?

Знову біля серця запекло:

— Ти теж мені нагадуєш жабу з геологічного руху.

Вадим:

— Не хвилюйся, Маріє...

Марія грубо й чітко:

— Те, чого я хочу, зветься: рух уперед, а не назад. Це не романтика.

... Марія — крапка. Збіглась у грудку й не видно. А зіниці й білки зеленіють. Сама говорила: песик революції — тьв, тьв! Але не прибудилась: знала Фігнер і ще багато.

Вугіль розтанув. Дивилась крадькома на туберкульозного Вадима й думала з тоскою й про кохання: вона хотіла кохати. Знала — і Вадим хоче кохати.

Вадим догоряв. Лікар казав: на курорт пізно.

Ще глухо входили в стіну цвяхи.

Гірські трави й сосну привезли на гірлянди, для свята сьомого листопада. Через три дні в забутій станиці Передкавказзя згадають буйний день. Червоноармійці завітчують, причепурять штаб, де буде мітинг-концерт, де жив колись генерал-отаман з шляхетною сім'єю.

... На заході було море. Звичайно, його сюди не чути, але воно почувалось. Почували це Марія й Вадим. Море завжди нагадує мільйони років.

Так, це було на Кавказі, на північній, недалеко узгір'їв. А вдень бачили сиві верхів'я Ельбрусу. Іноді верхів'я бігли в тумани.

Огнище вмирало. Мовчали.

Заговорив Вадим, прокидаючись, тихо:

— Так, Маріє, і я люблю твою любов. Але я дивлюсь на нашу сучасність з XXV віку, коли наша сучасність си-ва. Тому то я в неї й надто закоханий. Ти от не чуєш, а я чую, як по нашій республіці ходить комуна. Урочисто переходить вона з оселі в оселю, і тільки сліпі цього не бачать. А нащадки запишуть, я вірю. І що наші трагедії в цій величній симфонії в майбутнє?

Вадим ледве договорив і схопився за груди: кашель сухий, як степовий пожар.

Марія підвелась і похмуро кинула:

— Ходім!

Марія погасила останню головню — і огнище вмерло.

Коли проходили біля вікна, постукали.

— Товаришу Гофмане, годі вже, лягайте спати.

Гірські трави й сосну забрали з собою в кімнату. Знову важко було розібрати, що пахтить: чи сосна, чи трави.

... А може то Кавказ, може гірські аули, а може солоні вітри.

Проте солоні вітри джигітували в Закаспії й зникали в невідомих пісках.

... Мабуть, сосна, бо тільки сосна має забутий запах.

Марія прийшла до себе й думала про Вадима. А сказати йому про кохання вона не думала: її дратувала Вадимова впертість.

Потім вона читала брошуру Леніна, але, лягаючи, знову згадала Вадима...

Їй було боляче.

... Ще думала, що кохання таке зелене, як травневий цвіт. Але раптом вдарило: «Вадим доживає останні дні».

В штабі стояла ніч.

II

По республіці також урочисто, як і комуна, ішла руїна вікових підвалин темряви. Це було так відважно, так широко й безмежно, неначе океан, бо горіло бажання на тисячі гін.

З півночі по глухих нетрях республіки продирався рожевий лосунь.

Марія пішла в школу.

... Сотня. Напруженість.

... А може то підводилось мудре сонце в Закаспії?

— Ми не ра-би!

Клас гудів грубо, незграбно.

Пахло ріллею, ґрунтом.

Це було найвище таїнство, бо люди темні, неясні, як туман, виходили відціля з радістю криничної прозорої води.

В цім була правда тисячоліть, яку пізнали тільки ми, сучасники.

... В обід прийшов до Марії Гофман — гладкий, ласкавий, суворий — паровик на парах, тиха мудрість.

Обідав з Марією, їв, як і завжди, мало.

Марія вдень була струнка, пружиста, гірської породи, а в білках стояла зелена вода.

Вона (Марія) дочка південної Кубані.

Сказав Гофман:

— А Зиммель знову накапостив.

Марія:

— Що там таке?

— Як же: послав червоноармійців по карти (знаєте,

жінчини, карти та інше), а їх біля Шкурівської станиці в колодязь укинута. Сьогодні на підводах привезено.

— Ну й радійте. Ви ж самі кажете — не можна без цього.

Гофман уперто одрубав:

— Безумовно, не можна. Але треба довбати: крапля довбає камінь.

Ще говорив.

Тоді Марія спитала:

— Скажіть мені: де кінчається ваша дурість і починається контрреволюційність? І Вадим теж співає: у р о ч и с т о х о д и т ь п о о с е л я х к о м у н а. Де ви її бачите? Просто — тоска. Просто — харя непереможеного хама.

— Ви так думаете?

— Я цього певна.

Гофман підійшов до вікна й сказав:

— Тоді виходьте з партії.

— А чому вам не вийти?

Марія підвелась.

Гофман сказав спокійно:

— Тому, що нам все ясно.

— Гм... логіка!

... А потім говорила про тоску, про сумніви, про Вадима.

Прийшов Зиммель, дзвенів шпорами, виблискував нашивками.

Марія усміхнулась:

— Коли погони носили на плечах, тоді вирізували плечі, а тепер будуть викручувати руки.

Зиммель:

— Почекайте, товаришко?

Ще усміхнулась:

— Ну, що ви... то я так... жартую...

З вікна бачили гори й сиві верхів'я Ельбруса. Верхів'я знову бігли в тумани.

Десь співали червоноармійці кавказьких пісень і ра-

дянських пісень. Думалось, що й пісні теж зникають у Закарпатті, бо й пісні були солоні й забуті, мов мільйони літ.

Пісні були веселі й сумні — радянські.

Сосна, що привіз її Зиммель, лежала на книгах, а одну вітку Марія держала в руці.

Зиммель говорив про своїх козаків, що їх знайдено біля Шкурівської станиці в колодязі.

Гофман суворо відрубав:

— Ви б мовчали краще.

Знизав плечима Зиммель:

— Я думаю, що я можу розпоряджатися своїми людьми?

Вмішалася Марія й лукаво наводила балачку на питання про норми комуністичної етики.

Зиммель розійшовся й уперто доводив:

1) не можна зрівняти матеріяльного становища всіх комуністів;

2) норми полової моралі й Колонтай не знайти;

3) поняття про мораль дуже «односительне».

Нарешті він сказав:

— Кожний комуніст мусить бути купцем. Це слова Леніна. А скажіть, будь ласка, яка в купця мораль? Не одуриш — не продаси, от його мораль і етика. Дурнем буде той комуніст, що має, припустім, гроші й не дає їх на проценти.

Марія:

— Відци?

— Що ж відци? Мабуть, прийдеться плюнути на мораль.

Гофман почервонів:

— Е ... ви заїхали дуже далеко. Так можна й того... з партії.

І раптом закричав на Зиммеля:

— Геть відци... мальчишка!..

Зиммель зблід і відступив на два кроки.

— Чого це ви... Бог з вами! Хіба це моя думка? Я в центрі чув. Це відповідальний робітник висловився. На

партзібранні.

Гофман одразу ж одійшов:

— Ну, от... відповідальна балда сказала, а ви повторюєте. Мабуть, бувший комівояжер говорив, комерсантик.

І сів на ліжко.

Марія усміхалась.

Зиммель свиснув демонстративно.

— Робоча опозиція...

Ще раз звякнув шпорами й вийшов.

Марія дивилась у вікно й думала про всефедеративне міщанство, про Вадима і м'яла в руках вітку сосни. Вона думала, що міщанство йде, проходить, коли засіріло, але ще не зійшов східній огонь. Було надто боляче, бо за спиною стояли каларні, але ясні дні, коли з кожного нерва било джерело непохитної завзятости й певности в казковість майбутніх годин.

У вестибюлі чітко й агітаційно кричав хтось:

— Ми не раби!

А другий голос дзвінко одкликався:

— Рабами не будемо!

Ще думала Марія про дитячу наївність мільйонової маси, що на протязі довгих років умирала стійко, мов фанатики середньовіччя, що під стягом вічності пройшла з гарячими очима вздовж і впоперек рівнини республіки.

Гофман заспокоївся й дивився на сосну:

— От куди б нашому Вадимові. В бір.

Марія раптом згадала й сказала з сумом:

— Це ж жорстоко...

— Ви про Вадима?

— Ну да... Вічний ідіотський трафарет: memento mori.

За вікном знову посувався синій листопад.

Ішов вечір, як і завжди, невідомий і глибокий.

Ішов сірий і таємний і відходив за вітрами в Закаспії.

Іноді з моря пролітала самотня хмара і, сполохано озираячись, бігла й зникала за обрієм.

III

Марія пішла в свою роту.

Три зводи були в караулі, тому й у помешканні майже нікого.

Підійшла до лампи:

— Що пишете?

Червоноармієць старанно виводив літеру й сказав незадоволено:

— Клята буква. Ніяк не пишеться. «Чи». Буква — «чи». Виходить буква «ги», бо схожа... Хочу оце письмо додому.

Марія сіла допомагати.

Взяла в руку коряві пальці червоноармійцеві й виводила букву «чи».

Писали довго вдвох.

... А в своїй кімнаті згадувала червоне обличчя бородатого солдата республіки і його літеру «чи».

Літера «чи» довго стояла за вікном знаком запитання, і це мучило.

Потім Марія пішла до Вадима.

Було пізно, але він ще працював.

Голубом положила руку йому на плече:

— Слухай, Вадиме!

Він підвівся й сів з нею на ліжко.

Знову був сухий кашель, як степовий пожар. Вона приложила ухо до його грудей.

— Слухай, Вадиме.

— Так... слухаю...

Марія схилила голову на Вадимову скроню і вбирала чайною ніздер запах мужського тіла.

Потім ледве чутно сказала:

— Вадиме! Кохаю тебе так, як гірські аули.

Вадим уважно подивився на Марію:

— I... я тебе теж кохаю!

Вона:

— Але...

Потім сіла з ногами на ліжко, знітилась у крапку й диви-

лась запаленими очима у вікно. Хтось невідомий стояв біля ясеня й тихо, ледве помітно перебирав похиле листя.

Вадим сказав напівсерйозно:

— Я тебе розумію: в о р о г а м н е д о к о х а н н я .

Марія:

— Так, ти мій ворог.

І тихо розсипала хорий сміх.

IV

На світанку шостого листопада вдарив мороз.

Затривожились дерева, пішла листяна фуґа.

Дерева порожніли — голо.

А листя спішили, падали.

Падали. Падали.

Стоси.

Земля думала глибоку думу. Мовчали вітри.

По станиці пройшла мідна тиша.

Тільки зрідка рипів далекий журавель — витягали воду.

Гофман з червоноармійцями вже заквітчав залю. Завтра мітинг-концерт. Незграбний Гофман:

— Паф! Паф!

А червоноармійці хвилювались:

— Товаришу Гофмане! Чого командири не допомагають? Що це, старий режим?

Гофман летючий мітинг:

— Паф! Паф!

Заспокоїлись.

Увесь двір штабу у ліхтарях. Завтра буде ілюмінація.

На північ урочисто підуть мідні спогади. Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії — світової, синьої.

Це — революція.

Хіба комунари забудуть цей день? Хіба це не велична поезія?

Поринаємо в синіх тривожних ночах, наші мислі відходять —

на північ,
на південь,
на захід,
на схід.

І ширяємо над землею замріяні, далекі.

... Хіба це не поезія?

Завтра розгорнемо голубину книгу
в ічної поезії — світової, синьої.

... Марія читала європейські новинки, про радіо-плуг.

Сказала лукаво Гофманові:

— От пишуть про радіо-плуг і ще знайте: в Америці є
вже орудія, що б'ють на п'ятсот верстов. Хіба нам угнати-
ся за ними?

Гофман:

— Нічого... От почитайте в «Правді» про наш винахід у
виробництві фарб. Теж світова справа.

... Марія до світанку слухала, як кашляв Вадим за сті-
ною. Це її турбувало, і вона пішла до нього.

Сказала:

— Слухай, Вадиме, тобі треба на повітря.

Вадим виглядав чорно. Проте говорив іще жваво:

— Що ти так часто до мене?

— А як же: я ж тебе кохаю.

— Так?

... Марія порадила проїхатись по пошту.

Згодився.

Зиммель сказав, щоб запрягли тачанку.

... Виїхали в степ після обіду.

На тачанці Марія й Вадим. За ними верхи Зиммель.

Стояв голий чорнозем і без кінця степ. Праворуч леті-
ли гори.

Марія задумалась. І Вадим задумався. Збоку гарцю-
вав у бурці Зиммель. Марія дивилась на гори.

А потім сказала:

— Ах, Вадиме, як я не люблю Зиммеля.

— І я не люблю.

Вона:

— Це символ всефедеративного мішанства.

— Так.

Вадим часто кашляв. Марія з болем дивилась на нього.

Бігли дороги — чорні, степові. Маячіло кволе сонце.

... Підїхав Зиммель і несподівано заговорив:

— Ех, товариші! Все таки люблю вільну волю. Я, знаєте, родився на Кавказі — може, тому люблю. Мій батько кубанець, а мати грузинка. А в нас тут усе вільне. От слухайте: лезгін, грузин, калмик, туркмен, осетин. Чуєте, як гостро, як вільно звучить усе це? Це мешканці глибокої буйної Колхіди. А Шаміль? Яке буйство в цім слові!

Вадим сухо сказав:

— Кажіть далі: чеченці, кабардинці. А про Шаміля можна сказати, що він царський пайок одержував. А взагалі — скучно. Ви трішки відстали від життя.

Зиммель, ображений, відїхав.

Марія — іронія. Кинула:

— Ну от тобі. Теж жертва романтики. Він же комерсант, п'яниця й картюжник.

Вадим:

— Просто — не та романтика.

Гірський чингал упав лезом на серце. Грубо кинула:

— А що ж оспівувати? Всього сволоч... тільки тому, що вона зветься комуністами?

— Не знаю, а на це хворієш і ти — на романтику.

— Не думаю!

... А потім знову мислі про роки — такі довгі гони. І нило серце, як хорий зуб.

Вадим був надто чорний.

І дороги бігли — чорні, степові.

Туманів Ельбрус.

Було холодно й прозоро.

На сході летіла фортеця. Колись завоювали древню буйну Колхиду — поставили фортецю.

Проїхали ще дві верстви.

... І було так:

... Вадим раптом кинув віжки й схопився за груди.
Марія тривожно:
— Що тобі?
Потім побачила: Вадим вихаркував шматки крові.
Марія зупинила коні. Підїхав Зиммель.
Положила Вадимову голову до себе на коліна й запитувала:
— Що з тобою, Вадиме?
Серед степу стояли коні й куделили вухами.
Зиммель зліз із свого жеребця й прив'язав його до тачанки.
Схвильовано сказала Зиммелеві:
— Повертайте додому... скоріше.
Тепер побігли дороги на схід.
Чорні, степові.
Марія згадала: «доживає останні дні». Гірський чингал знову впав на серце лезом.
Вадим заплющив очі й важко дихав. Бліде лице зовсім йому почорніло.
В зелених білках Марії промайнув жах. Вона стиснула Вадимові голову й тривожно дивилась на захід, де була станиця.
Тачанка відходила на захід.
— Вадиме, що з тобою?
Вадим сказав ледве чутно:
— Нічого... мені легше...
Марія приложила уста до Вадимового волосся:
— Милий мій...
Зиммель не повертався й гнав коні туди, де вирине станиця, де стрінуть голі дерева й стоси листя.
Міцнішав вітер.
... Марія тривожно дивилась на захід.

V

Коли Вадима внесли в кімнату, з моря знову полетіли солоні вітри.

Вітри джигітували й зникали в Закаспії.

Приходив лікар — широколобий, в окулярах. Вадимові нічого не сказав, а Марії, коли вийшли, говорив:

— Сьогодні вночі...

Марія подивилась йому в холодні очі, але нічого не промовила.

А потім на душі було порожньо.

Був Гофман.

Находив вечір.

У стіну глухо входили цвяхи.

Це — останні цвяхи: завтра свято.

Вадим лежав на койці, Марія стояла біля етажерки.

За вікном брів синій листопад.

На Вадимовій голові лежав компрес.

Упали вії. Дихати важко.

Машинально перебирала книжки, дивилась пильно на чорні літери, але мислі її були далеко і від книжок, і від кімнати.

Згадувала перше знайомство з Вадимом і постійну майже мовчазну боротьбу з ним.

І думала: віра чи певність? Потім уявила — мчаться кудись дороги. Це наші федеративні. Не зупиняються... А то дороги б'ються в муках і знову мчаться. Вадим каже — «поезія». Припустім... Але, може, дороги не мчаться? Марія думала ще про глухі заулки нашої республіки, де увечері молодь співає інтернаціонал, а вранці йде робити на глитая. Розбіглись дороги, розбіглись стовпи.

На однім стовпі написано:

Підеш на право — загризе вовк. Підеш на ліво — у б'єшся в ярку.

Це правда. Це дійсність. Принаймні для неї.

... А от знову глухі заулки нашої республіки. І стоїть Вадим. І Вадимове небо, безумовно, захмарене. Тоді відкіля ця певність? А може, це віра?

Але мчаться дороги. По дорогах мчаться не в гамовні, а з боку доріг плентаються навантажені. І ясно дивляться на в а н т а ж е н і. Відкіля ця ясність.

І туманіють глухі заулки нашої республіки.

... Раптом вітер стих...

На вулиці стояла порожнеча. На баню церкви злітались галки, тисячі галок. Кричали, падали, злітались.

Здавалось, що тут недавно проїхав Чічков.

— Чи-чи!

— Кра! Кра!

У станицю заглядали хмари.

З Зараївського хутора йшли.

Раптом Вадим розплющив очі й покликав Марію. Говорив розірвано, давився словами:

— ... Це — перед смертю... Останнє моєї мелодрами. Круг пройшов... Але дивись, Маріє, на нашу сучасність... з XXV віку... Пам'ятаєш: Домбровський, Росел, Делекюз...

... Павза.

Потім додав ще:

— Християни мають своє євангеліє. І ми... Так, Маріє... Я знаю... чого ти не була... моя.

І знову впали вії.

Марія мовчала. Схилилась на коліна біля кровати й теж була чорна.

... А за вікном стояла порожнеча, і на баню церкви злітались галки:

— Чи-чи!

— Кра! Кра!

Біля етажерки лежала сосна — поруділа, а гірські трави зів'яли. Все таки пахло сосною.

Коли стемніло, запалила свічку.

Розтаборилась півтемрява.

Теж зів'яла.

Марія пішла до етажерки й знову машинально перебирала книги.

Постукав тихенько Гофман.

Спитав пошепки:

— Ну що, як?

Марія безглуздо подивилась на нього і, не відповівши, зачинила двері.

А за вікном по станиці урочисто брів на схід синій листопад і зникав у невідомих пісках у Закаспії.

Вадим лежав, розкинувши руки, волосся йому спало на тьмяний лоб. Іноді кашляв і вихаркував шматки крові, які безсило падали йому на груди. Вся сорочка в напівтемній кімнаті оддавала багрянцем.

Стіни дивились сіро й похмуро. Вадим догоряв. Кімнату наповнили хрипи.

Здавалось, десь булькає вода. Було болотно.

Марія дивилась на Вадима, заложивши руки за голову. ... Уночі Вадим почав ловити руками повітря.

Марія підійшла до ліжка.

І побачила раптом у Вадимових очах гарячий день. Взяла його руку. Вадим на хвилину завмер, але несподівано рванувся й одкинув голову.

Ловив ротом повітря, видно було, що хоче щось сказати — і не може.

Далеке, замріяне промайнуло в голові. Марія голосно й схвильовано сказала:

— По оселях урочисто ходить коммуна.

На момент обличчя Вадимові покривилось посмішкою.

Тоді Марія в нестямі похилила голову і з жагою промовила...

... Те, що вона промовила, здавила тиша.

... І тиша запахла сосною.

Марія подивилась на чорне обличчя й зрозуміла.

Підійшла до свічки, погасила її й вийшла на повітря. Побрела по станиці, в степ на схід.

Скоро заметушилось повітря, з моря джигітували солоні вітри.

В синій ночі не видно було, як летіли гори.

Тільки сивий Ельбрус велетнем маячів праворуч.

Марія йшла на схід.

Кавказ мовчав у гірській задумі.

.....
На далекій цегельні скликали нічну зміну:

— Гу-у!

ЧУМАКІВСЬКА КОМУНА

I

Повітове місто, де пахне Гоголем, у переліг перекинулось.

Осіло.

Коли летять буйні, арештантські весни, повітове місто живе нутром: не вилазить з будинків, плодить діти, ходить до церкви, а ввечері п'є чай з блискучого самовара.

Увечері в тихому затишку мішанського добробуту шипить самовар: — Ш-ш!

І зимою: — Ш-ш!

І літом: — Ш-ш!

І восени: — Ш-ш!

Це тиха надмрійна пісня обивательського щастя. А апогей його — канарейка в клітці.

... Над повітовим містом промчалась революція. Зламала декілька вікон, зруйнувала чимало будинків, розбила гурт сердець і помчалась далі.

... Все йде, все минає й відходить, не вертається, а обиватель знову намагається впірнути в бакалейний сон старосвітського галянтерійного життя.

Але сон неспокійний буде, сон тривожний буде: чує обиватель —

— блукає містом хтось невідомий, хтось арештантський.

І каже він, зідхаючи:

— Да, шерочко.

... Коли злізти на гору, там монастир, Покрівський зветься, а не долізти до монастиря — Чумаківська комуна. Таки справжня комуна імени Василя Чумака.

Мрійник загинув в імлисту київську ніч, а маленька комуна й досі живе в повітовім місті, де пахне Гоголем.

II

Біля воріт написано: «в сем доме проживаєт дворянін Гараєм».

... А коли на бруку дівтора здіймає гамір, молодий поет Андрій (Андре) деклямує з Чумака:

«Безнадійно. Є надія: ось, на цьому бруку.

Переможці. Піонери. Тисну вашу руку».

Біля комуни проходять і тіні минулого — черниці чорні (тепер живуть невідомо де, а в монастирі церква й дитячий будинок).

Недалеко й калюжа, а в калюжі вовтузиться сонце, як порося.

Іноді сонце заверещить золотом, тоді на мозок спадає гаптований серпанок.

... До Андрія підходить Варвара й оповідає про яму — недалеко яма, куди черниці скидали колись «незаконних» немовлят: опороситься черниця й запричаститься тайни вбивства.

Підходить товаришка Валентина — високолоба (чудовий високий лоб... люблю високолобих. М. Х.).

Валентина заїкається до Варвари:

— Ви ппппро це вже ка-а-азали.

А Варвара буркотить:

— Ну й казала, і ще скажу. Забула, значить.

Андрій наставляє вухо й уважно слухає. Варвара починає знову.

Отже, в комуні живуть ще такі особи: 1) Іван Іванов, 2) Же, 3) Мура (останні дні — Бобчинський Добчинський: зріст), 4) Йосип Гордієнко — безпартійний (і Андрій безпар-

тійний). Здається, всі.

Проте забув: коли теплінь, а в монастирському саду пахтить медом, у комуні завжди гніздиться сторонній люд. Словом, так: бувають товариші з сіл і губерніяльного міста. Зимом сторони мало.

А сьогодні весна. Розумієте? Буйна, арештантська весна. У-ух, щоб тобі... Сьогодні весна, мов голуба тянучка: їв би й дивився без кінця... — Д'ех, моя коханко. Дай, візьму тебе в свої залізни обійми: твоє волосся пахне, мов виноградне вино.

... Прилетів традиційний соловей, порозчиняв вікна — правильно!

... А в їдальні дві дошки: чорна й червона. На чорній написано:

«Товаришка Же за буйство».

На червоній написано:

«Товариш Андре за»... (далі розвезено пальцем).

... Же — надто неспокойна. Же — циганочка, а Іванову співає:

— Мій симпампончик і вкраїнофільчик.

Тоді Мура каже:

— Ах, моншерамі, це ж моветон.

Розшифрую:

Іванов — пітерський слюсар, а українську мову знає краще за українців. (Буває). Так міркує: нацсправа, мов уюн (це, здається, в Кавтского), а на мову — плювать. «За якою наказуєте? За китайською? — Будь ласка!»

Але Іванов каже:

— У нас у Пітері так. Ми, пітерські, так. — Словом, авторитет Пітера непорушений. А Пітер — це Іванов.

Це, звичайно, щодо публіцистики.

... Ну-с.

Же — циганочка. Очі інституткою й гадючкою до Іванова:

— Будь ласка, понюхайте оцей оселедець. Чи не почуваете тут буржуазного духу? А то хочемо ще купити.

Іванов знає жарти, але досить серйозно наказує:

— Щоб оселедців більш не купувати. Досить. Можна жити скромніш.

... У монастирському саду гримнув традиційний соловей. За монастирем заграло сонце в рожеві сурми.

Мура каже (промова в ніс):

— Ан-дре.

Це так поважно, ніби в салоні графині Х. Але — це не так: тільки погляд маман, а взагалі — йолки зелені. І все.

... Нарешті комуна розійшлась на роботу. Залишились: Варвара й Андрій.

Тут і кінець другому розділові.

III

Варвара варить борщ на примусі, а Андрій чистить картоплю.

Рожеві ранкові сурми біліють. Іде день і біла музика дня. Традиційний соловей змовк.

Над монастирем сонце.

Звичайно, Варвара буркотить:

— Ну, от: була у панів — робила. Тепер у комуні — і знову роби.

Андрій каже:

— Так ви не робіть, Варварушко. Ми й самі справимось.

— Не робіть! А хто ж обід зварить?! Га?!

— Ну, то робіть, Варварушко.

Хвилюється:

— Варварушко... Варварушко... Ні в яким разі й баста.

Ну-с...

Андрій раптом зривається з місця й мчить до столу.

Навздогін йому сміх:

— Ага. Приспичило!

Андрій хапає папірець і олівець і нервово накидає нерівні літери. Це — поезія. Він увійшов у творчу екстазу. Суетиться по кімнаті, спішить полетіти й бурмоче незрозумілі фрази.

А Варвара? О, Варвара спокійна, як курка на сідалі. Картоплю покинув? І біс із нею, з картоплею. Приспичило — значить будуть гроші. О, Варвара це вже знає.

Коли до Варвари заходить сусідка, Варвара зводить хмуρο брови й пошепки каже їй, вказуючи на Андрія: — Ви не думайте, що він абищо. Він не абищо, а ось...

І виймає з кишені Шевченків портрет.

— Знаєте хто? Це кобзар, значить. Товариш Шевченко, отой, що на сполкомі висить. А він (жест на Андрія), значить, під Шевченка пише різні пісні, скажемо, та інші прозвіденія.

... Андрій по кімнаті носитья. Варвара картоплю чистить. Борщ над примусом булькає. А за вікном повітове місто, де пахне Гоголем, і відходить за обрій слобожанська степова далечинь.

.....
... Да, ще про Гордієнка не сказав.

Добре, скажу.

IV

Йосип Гордієнко — хороший хлопець. Але — «педантична пунктуальність»: слова Бобчинського чи Добчинського — не пам'ятаю. Йосип, спец з Упродкому, завжди виголений і свіжий, мов хлоп'яча ковзалка.

... Це з його записної книжки:

... «Підвідділ гоління» (підсумок за п'ять років). 113 р. голився своєю бритвою, з них: 14 — на дворі (кімнату зайняли більшовики), 99 — у кімнаті; з цих 99 3 — порізався: 1 раз сам не знаю чому, а 2 рази забув помантачити бритву. 118 р. голився в місцевого цилюрника, що квартирує за Паланкою; з них 5 — в отряді: цилюрник одступав з червоною армією. І т. д. А це з відділу самоосвіти: 18 вересня прочитав 3 сторінки (такої то) книги, звичайно, з марксизму, тоді ж одна година пішла на вивчання англійської мови для ознайомлення з тред'юніонами в оригіналах, звичайно, з марксистського погляду» й т. д.

... З другої кімнати чути:

— Товаришу Гордієнко.

Він підводиться й резонно підкреслює:

— У нас прізвище одкидається. Кажіть просто: товаришу Йосипе.

А Варвара підслухала:

— Варваро. Йдіть но сюди.

Варвара незадоволено:

— Можете виражатись: товариш Варвара.

... Комуна гигоче, пес у сінях (перелякався) гавкає, а Варвара сердито спльовує:

— А ще комунія... Тьху!

А над містом мчитьсЯ, як революція, молода весна. Зазирає в обивательські вікна, показує язика й летить далі.

... Д'єх, моя коханко. Дай, візьму тебе в свої залізні обійми. Твоє волосся пахне, мов виноградне вино.

V

П'ятий розділ пишу, заплющивши очі:

... Жила — була велика імперія — дроти, ліси, тракти. Сходились тракти, були станції, були допотопні надглядачі: гужевих трактів, гужевих станцій. Ідуть ліси, а там, десь у гущавині, дзвоники — це дрижула, поштові коні. Раптом дзвоники стихають — це злодії... А потім посунулись стовпи, за стовпами — шинки... А от іде до царя хо-хол із скаргою (це, здається, анекдот); узяв квац, уквачив... А далі ще станція, а за нею корчма... за лісами оселі, за оселями туман... І знову чути дзвоники...

... Це ж до чого? — Так собі.

... А з повітового міста, де пахне Гоголем, передають, що дехто з комуністів хазайствечком обзавівся й будиночок збудував.

... «Е-е-єх, мамочко, заміж хочеться».

... Поле, поле й оберемки з сонця.

Пролітає весна, іде літо.

Комуна живе так: о 4 годині вдень, як курчата під квочку, в будинок, до себе.

А втім, високолоба Валентина рідко буває дома: на коростявих клячах через бандитські ліси тягнеться вона по волосній периферії— агітувати, організувати, інспектувати, інструктувати й ще «вати» й «вати».

Високолоба Валентина — завжінвідділом повпаркому.

Іванов каже:

— І в Пітері б згодилась.

А Мура каже з апльомбом:

— Пітер — цитаделя революції й форт його — Кронштадт.

... А Же ще не прийшла, замість чорної дошки (за буйство) комуна ухвалила: два рази зверх норми прати комунальне шмаття.

Мура зазначає:

— Так і треба. Буде знати, сволочишка.

В комуні «сволочишка» — слово ласкательне, і буржуа тепер сволочами не називають, а називають так: «человеці в благоволенії».

... Коли всі сходяться — гармидер.

Мура кричить:

— Ан-дре!

.....
... А от про телефон так і забув сказати: в комуні є телефонний апарат без дроту.

Андрій підскакує до телефону, бере трубку і —

— Агов!

Мура з апльомбом:

— Не агов, а альо!

Всі:

— Ша!

— Ша!

... Тиша.

Андрій голосно:

— Агов!

Комуна:

— Агов!

Потім від телефону урочисто-надхненна промова:

— Ша. Перекличка йде по соціалістичній федеративній радянській республіці... Відкіля? Ага, чую. Передавайте далі по лінії. Чумаківська комуна в бурю непівського лихоліття почувася себе твердо й непохитно. Комуна певна, що вона є шматок мудрого серця республіки. Капітан комуни, Іванов, салютує в усі кінці, в гнізда братерських комун федерації. Румпель у наших руках. Ганьба нудьгуючим. Смерть неврастені. Комуна ще раз салютує своїм буйним переконанням: шлях важкий, але шлях до комунізму. Гряде час світової революції. Слава комунам федерації! Слава Чумаківській комуні!

В комуні крик:

— Слава!

— Слава!

Екзальтований Андрій скочив на стіл, приймає позу диригента й заводить:

— Чуєш, сурми заграли.

— Слава! Слава!

... А потім сідають. пити чай.

... Манастирський годинник

— Бов! Бов!

Із сходу надходить синя гроза. Півнеба обхопила важка хмара. Завмерли дерева. Ні шелесне. Далеко гримас, а блискавиці ріжуть безкраї степи.

Ой, буде горобина ніч! Буде!

... Мура похилила голову на Андрієве плече, а Андрій у задумі. Бідний хлопчисько: гігантські образи ріжуть його мозок — він поет. Завтра почуємо від нього чудову поезію «громовиця».

... Із сходу надходить синя гроза. Іванов сидить за льомберним столом, але там не карти, а звичайнісінькі інструкції: треба переробити й розіслати завтра по волостях.

Же:

— Іване! Подивись — гроза.

— Не мішай, Же.

Мура надхненно:

— Нещасна гроза. Коли б вона знала Івана, не одну б молонню послала сюди.

... А Варвара хреститься в куточку, щоб не бачили.

За столом усі, крім Валентини: Валентина в Дубівській волості на роботі.

Же язвить:

— Товаришу Йосипе. Відкіля це: «гонителі земства й анібали лібералізму»?

Гордієнко спокійно відповідає:

— Здається, записано... (виймає записну книжку)... Це з книги «за 12 лет» Вл. Ільїна (Н. Леніна), видання петроградської ради депутатів 1919 року, сторінка 157.

Ще говорить спокійно:

— Можна взнати й це, наприклад: «Ернст Геккель і Ернст Мах» — є розділ теж із книги Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», держ. видав. 1920 р. Або, скажімо, передмова до третього видання «Анти-Дюрінг» написано...зараз скажу... Лондон, 23 травня 1894 року, цебто за три роки три з половиною місяці й один день пізніш мого народження.

Кімната не витримала — регіт.

Гордієнко спокійно п'є чай.

... Гроза йде.

VI

Валентина... ах, який у неї високий лоб, як башта (люблю високолобих. М. Х.). Валентина несе обов'язки й начальника города, що одвели комуні за Зубівською левадою. А Іванов — начальник кампаній. Місяць має чотири тижні, а два з них призначається для кампаній. Наприклад, тиждень уборки червоноармійських казарм (іде вся комуна), тиждень марксистського знання й т. д.

... Бігли дні (в комуні завжди біжать дні). Вибивалась городина. Після обіду всі виходили на роботу до Зубівської левади. Андрій деклямував свої експромти, Іванов підганяв комуноу, а комуна кричала:

— Нещасний прикажчику... Геть комбурів».

А коли сонце розсипалось на далеких зелених гонах, а в монастирі дзвонили до вечерні, комуна становилась у два ряди й з піснями йшла містом додому.

Іванов ішов попереду й командував зводом, він же починав пісню. Одна рука в Іванова (забув сказати) висить: його ранило калєдинським снарядом, а другою рукою він розмахує в такт:

— Ать! Тва! Ать! Тва!

Іноді Же каже:

— А може пісень не треба?

Комуна в регіт:

— Браво! Же соромиться обивателів.

Тоді Же починає перша, і так дзвінко, що на тротуарах зупиняються.

Але от приїздить із волости Валентина.

До Іванова:

— Іди сю-юди. Треббба по-о-орадитись.

Іванов:

— Кажи тут.

Валентина мнеться.

Звичайно, Андрій схоплюється й кричить несамовито:

— Це свинство. Чого тут не кажеш? Ховаєш од мене? Я цього не допущу! Я вимагаю, щоб од мене не було партійних тайн. Я все мушу знати. Це свинство.

(... Андрій безпартійний).

Потім він ще кричить і доказує, що йому треба все знати, інакше він не може орієнтуватися.

Підхоплюється Же:

— Це як орієнтуватися? Ану?

Вмішується й Мура.

— Ан-дре!

Же:

— Ага, знаю як: шпигуни теж орієнтуються.

— Що?

Крик! Крик! Крик!

... А увечорі на чорній дощі стоїть:

«Тов. Же за буйство».

... А Варвара ніяк не добре, з ким живе Андрій: чи з Же, чи з Мурою.

— Мама їх розбере.

... І знову біжать дні. Ясні дні відходять, приходять дощі. Комуна забиває чотири кімнати, а в двох ставить пічки-комбідки.

... Повітове місто погрузло в болото й із злістю дивиться на комуна.

Один раз на місяць підводяться підсумки роботи. Випливають жваві дискусії. Теоретичні висновки робить безпартійний Гордієнко, спец за Марксом, а практичні діагнози ставить Іванов. Хороби партії — коники вечерів. У комуні розв'язують питання, а потім у повіті проводять кампанії.

В дебатах приймає участь і Варвара. Вона сідає біля Іванова: авторитет безсумнівний — і дає такі поради:

— А я так скажу оце: недостойні мужики, щоб над ними голови стільки ламали. Не розуміє свого інтересу — цур йому пек. А то можна ще й панів присогласити: хай ще провчать.

Мура становиться в позу артиста:

— О, Ціцероне. Твоїми устами тільки мед пити.

Буркотить Варвара:

— Ну, дзиго, хоч на хвилину змовкни.

Тоді Мура до Андрія:

— О, мій Андріє! Який пасаж!

І хилить свою пухку голівку на обідране плече поетове.

... В монастирі знову дзвонять:

— Бов! Бов!

VII

Ну-с. І живе, значить, комуна біля монастиря, а в монастирі:

— Бов! Бов!

Біля вікон проходять черниці чорні — тіні минулого.
... Пройшла буйна, арештантська весна — арештантська юність. Пройшло міцне літо — міцна мужність.

Прийшла старість — болото.

В тихих затишках міщанського добробуту шипить самовар, і сняться обивателеві бакалейні сни старосвітського гальянтерійного життя.

... Восени в повітовім місті, як ніколи, пахне Гоголем.

Після службових годин Гордієнко зудить Маркса, а Іванов носить з новими плямами.

... А навкруги комуни сіро, тільки зрідка апельсиноюв шкуркою промайне сонце.

Коли обиватель проходить біля комуни й чує відтіля бадьорий сміх, він на момент зупиняється, східно усміхається й раптом зникає в темнім заулку.

А в комуні чути:

— Ей, ви, ребятоньки! Не забувайте, завтра починається тиждень заготовки палива!

Саме тоді Іванов прийшов додому надто пізно, і зараз же ліг на кровать і одвернувся до стінки.

Підійшла Валентина:

— Що з тттобою?

Підлетіла й Же:

— Товаришу капітане, що це ви так довгенько?

Іванов мовчав, потім повернув лице. І почула комуна загробний голос:

— Друзі мої... винний... їйбогу, винний... Погода проклята... осінь проклята..

Же закричала:

— Хлопці, сюди! Скоріш! От так капітан!

Біжить комуна:

— Що там таке?

А вийшло, бачите, так (Іванов сам розповів) : прийшов до одного спеца, а той випиває самий справжній спирт. Така взяла досада, а тут ще в «Комуністі» оголосили кампанію боротьби «з п'янством». Хотів був розбити

пляшку на голові спецовій, а потім подумав... а тут, як нарочито, дощ дрібний... та нудний.

... На другий день, перший раз за все існування комуни, на чорній дошці стояло: «Тов. Іванов, капітан комуни, за... » (далі розвезено пальцем).

А втім, комуна цілком була задоволена з такого випадку, бо з цього часу всі вже зазнали солодкості чорної дошки.

На другий день Андрій стояв біля телефону й викрикував:

— Агов!

Звичайно, Мура виправляла:

— Не агов, а альо.

— ... Агов! Слухайте, комуни, вся федерація: капітан Іванов потерпів аварію...

Же перебиває:

— Ах, який ти! Хіба людина може потерпіти аварію?

За вікном дощ, а в монастирі:

— Бов! Бов!

VIII

Комуна пережила й осінь.

Прийшла зима.

... Мороз бадьорий, мов молода кропива, кріпкий, як спирт.

... Уночі пішов перший сніг — посивіли вулиці.

... Здрастуйте, мої веселі сніжинки!

... Здрастуй, моя юність-метелице!

Пружисте тіло, пружиста думка.

Мороз.

Хо-ро-ше.

... А в кімнаті холоднувато. Комбідками не напалиш, та й палива мало.

Вікна злегка помережало лідяшками.

За вікном метелять сніжинки, і ковзять перші сани. Весело біжить селянський коник по пухкій сніговій дорозі.

— Ей, братва, гайда розчищати сніг.

Шум. Гам. Крик.

І дзвенить мороз весіллям молодих голосів.

... Але —

— другий сніг приніс із собою й сум. Узнали, що Валентина завагітніла, а Валентину відкликають у центр на дуже відповідальну роботу. Валентина телеграфувала: «приїду через тиждень».

І рішила робити операцію.

Але це так противно. Валентина згадувала яму, що біля комуни, і черниць. Іще було так противно.

Підходила Варвара й питала:

— Від кого ж ти, голубонько? Невже від Івана? А може від Андрія?

Валентина:

— Ах, як вам не со-о-оромно!

А Же прийшла й сказала:

— Нічого, Валько, то не вбивство, коли цього вимагають інтереси суспільства.

Валентина:

— Не те, Же, ннне те. Мммені ннне того...

... Ну-с... Іще два тижні:

Туп! Туп!

... Стояв мороз бадьорий, мов молода кропива, кріпкий, як спирт.

... На сани сіли всі, вся комуна. Сів і Гордієнко — «пунктуальна педантичність».

Мороз кричав:

— Ан-дре.

І хилила Мура свою пухку голівку на обідране плече поетове.

А Андрій розсипав у степ:

— Передавайте по лінії: Чумаківська комуна салютує в мороз: хай живе світова революція.

І одкликався мороз:

— Слава. Слава. Слава.

... А втім, Варвара так і не поїхала (одвозили Валенти-

ну). Одяг усі мали дуже легкий, а Варвара до того була ще й стара. До саней її не пустила сама Валентина.

... Селянський коник весело біжить по пухкій сніговій дорозі.

Одступає монастир усе далі й далі — назад.

Їдемо в снігову даль.

.....
Ця комуна й зараз існує — вона на Слобожанщині.

НА ОЗЕРА

... Коли твій човен покинув осоння й захлюпотів під парасолями старої лапастої верби (верба самотньо маячить серед глухої дичавини комишів), тоді ти помічаєш раптом, що небо ніколи не буває таке хрустально-голубе, як у серпні. І саме в цей момент життя запахне вранішнім запахом і ти думаєш: чи не повертається буря твоєї молодости?

Колись, мільйони років тому (чи то був сон?), тебе тривожили очі якоїсь романтизованої дівчини, і ти йшов у білий сад, ішов похитуючись, мов п'яний — така солодка путь була перед тобою. Ти падав на землю й безумствував, бо ти згоряв у пожарі першого неповторного кохання.

Але хіба ти думав, що все це ніколи не повернеться, і тільки раптом (під парасолями лапастої верби) перед очима твоїми вітром помчаться спогади? Хіба ти думав?

Так уклонись же цьому хрустально-голубому небу, що зробило бурю в твоїй душі і хоч на мить вивело на загублені доріжки твоєї юности.

А втім, життя таке барвисте, що кожному своя путь. Один сидить у б'єргальці й нюхає тютюновий дим за чашкою пива, другий фліртує десь з радянськими «мадам», третій мліє біля самовара й радіо-рупора останньої конструкції.

Я відпочиваю на полюванні, і тому покраса незнаних

світів мені також відома, як і всякому флямариону.

В суботу я одягаю ботфорти, перекидаю через плече ремні патронташу, ягдташу й рушниці і кличу свою суку Нелі. Собака добре знає, в чому справа, і починає хвилюватись: лізе до мого обличчя, з вдячністю лиже мені руки й верещить. Тоді я одчиняю двері й дивлюсь на свого ірландського сетера. Але Нелі не піде без мене. Вона скалить зуби й кокетує тоненьким вереском.

— Що з вами? — запитую я. — На якій мові ви говорите? На мові паризьких кокоток? Дуже приємно! Ви питаєте, чи я розумію вас? О, безперечно! *Cela va sans dire!*

Нелі робить кілька плижків по кімнаті. Тоді я рішуче кінчаю з цією церемонією й іду з дому.

На вулиці ми беремо візника, і за пів години я вже за городом, на товарній станції. Сюди подадуть дачний потяг на степові півстанки, і за кілька хвилин ми остаточно розпрощаємось із шумом міських вулиць.

І вже тут, на дальньому пероні, я починаю перероджуватись. Я забуваю сіреньке життя сіреньких болів і турбот, і пізнаю інший солодкий світ. Мені так легко на душі, нібито я ніколи не знав тоски й терзаній. Дух моїх прадідів оживає в мені, і я, безтурботний, дивлюся на землю з висоти птичого польоту. Я іду туди, де мене чекає вільний степ, тихі задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок.

Коли ми з Нелі приїжджаємо на станцію, там уже давно бродять ватаги мисливців, і давно вже верещать родичі мого сетера. Із степу летить бадьорий надвечірній вітерець і хвилює мені ніздрі. Нарешті подають потяг, і я лізу в мисливський вагон. Нелі махає хвостом і дивиться на мене ласкавими очима. Я розумію, в чому справа: вона просить допомогти їй зібратись на верхню полку.

— Добре! — кажу я й підіймаю її.

У вагоні стоїть неймовірний шум. В одному закутку співають старовинних козацьких пісень, в другому — якийсь мисливець розповідає анекдоти. Тоді мені проки-

дається вовчий апетит, і я розгортаю пакунок.

— Ей, держи! Держи її — кричать мисливці: то пробігла вагоном якась дівчина.

Нарешті потяг рушив. Перед очима промайнули кіоски, баби з яблуками (у вагоні страшенно пахне яблуками), промайнув семафор. Потяг вилітає в степ.

Коли місця біля вікон зайнято, я виймаю з ягдташу Горация й перегортаю сторінки. Мій епікурейський настрій цілком відповідає віршам римського поета. Іноді я беру з собою тургенєвські «Нотатки мисливця», але перечитую в них тільки ті абзаци, де автор малює природу. Діялоги я обминаю й обминаю все те, що не відповідає моєму настроєві. Навіть на полюванні я не прислухаюсь до так званих «серйозних» розмов, і все, що я спостерігаю там, все воно світиться крізь рожевий димок моєї безтурботної епікурейської уяви. Сьогодні субота, завтра день відпочинку, і я тікаю від людей.

— Пробачте мені, дорогі друзі, — думаю я. — Але дозвольте забути про вас.

Потяг розриває простори й летить. Нарешті я бачу, що біля правого вікна звільнилось місце, і я поспішаю туди. Я притиснув чоло до скла й дивлюся в степ. Сонце пливе кудись за ярки, і спокійні кургани стережуть спокій безмежності.

Тоді надходить задума, і переді мною виростає наш посьолок, батько-мисливець і той прекрасний вечір, коли я в перший раз поїхав з ним на полювання. Пам'ятаю, ми приїхали на луки вночі. Я думав, що це «Бежин луг». Десь хропли коні. Наша підвода зупинилась у комишах. Кобилу пустили на пашу, а самі лягли на віз. Я довго не спав. Були мір'яди зір, і я довго мріяв і дивився в небо. Потім я заснув. Сон був короткий і тривожний. А розбудив мене постріл. Батько вже стояв у комишах і зустрічав вранішній переліт. Парувала ріка й десь загорявся світанок. Пам'ятаю, я хотів тоді умерти — так прекрасно було й так билось моє молоде серце.

Але все це так давно було! Батько давно вже лежить у могилі, посьолок навкі зник з мого горизонту, і мені за-

лишається тільки згадувати їх. Та й згадувати мені треба обережно, щоб хтось не помітив. Моя путь уже теж заламується до могили.

Нарешті потяг затримує ходу: попереду нас перша вілла й півстанок. Я одриваюся від скла й сідаю на своє місце. Нелі положила лапу на свою голову й уважно дивиться на мене. Метушаться мисливці й біжать до дверей. Потяг зупинився.

— Вілла Стаховського! — кричить кондуктор.

Вилітають постаті — люди, собаки, вилітають клунки, і знову свисток. Потяг рушив, і знову біжать поля, луки й обрії.

На кожному півстанку лишається кілька мисливців. Що далі, то більше порожніе вагон. Я їду на дальній півстанок, на лиманські озера.

Напроти мене мовчки сидять селяни (в наш вагон уже заходять і сторонні люди). Тоді я звертаюся до них, і ми перекидаємось словами. Вони дивляться суворо й похмуро, і я почуваю себе ніяково, бо мені вже здається, що я в їхніх очах зайва людина, яка зовсім непотрібна суспільству і т. д. і т. інш. Але я поспішаю одігнати від себе ці думки й переконую себе, що це зовсім не так.

І от наближається лиман. Нелі хвилюється, і я здіймаю її з верхньої полки. Сонце ще стоїть на два метри від горизонту, і на вечірній переліт ми, очевидно, встигнемо. Ми зустрінемо його десь у дорозі, на степових озерах.

— Ви де будете? — питає мене якийсь мисливець.

— На Троватому! — відповідаю я.

Діялоги коротенькі, бо тепер уже не до розмов. Тільки маленький робітник із старенькою шомполкою ще регоче на весь вагон і з захопленням розповідає, як він сварився із жінкою перед виїздом. Вона, мовляв, страшенно репетує й завжди не пускає його. Біля робітника стоїть його синок і усміхається. Ця парочка мене завжди зворушує. Але, коли потяг прогрімить залізничним мостом, я вже збираюся і спішу на ганок.

Нарешті замаячив і наш півстанок. Потяг пішов пово-

лі й зупинився. Ми висипаємо на перон. За станційними будівлями вже стоять підводи, і тихо іржуть коні. Частина мисливців почвалала пішки, частина сідає на вози й іде на лиман.

Мене завжди зустрічає бабуся із мисливської хати.

— Ах ти, моє соколятко! — говорить вона й влаштовує на возі сіно.

Я тисну бабусі руку, розпитую, що, як і сідаю на воза. Туди ж плигає й Нелі. Ми рушаємо в степ. Рушають і інші підводи — з криком, гамом і піснями. Потяг заревів в останній раз. Потім майнув чорним хвостом і зник за поворотом. Станція осиротіла. Але я ще поглядаю на неї. Інші мисливці, очевидно, не цікавляться цим забутим степовим півстанком. Мене ж він завжди тривожить і викликає багато спогадів. Я взагалі не можу спокійно дивитись на станцію, бо по станціях пройшла вся буря горожанської війни. На станціях так недавно люди вмiли вмiрати, і вони вмiли так надзвичайно жити.

— Ну, розкажуй, синку, що там у вас у городі, — каже бабуся й тут же, не дочекавшись мого оповідання, починає виливати свої селянські болі й радості.

— Ну, а як же дід Зідул? — питаю я про її чоловіка.

Що ж Зідул? Зідул, мовляв, шкандибає потроху. Вчора був там-то, сьогодні їздив по сіно. Приходила сваха, трохи випили. І бабуся регоче. Вона теж любить випити, і особливо в компанії.

Тоді переді мною виростають милі й далекі постаті Пульхерії Івановни й Афанасія Івановича, що так тривожили колись Гоголя. Я думаю, що ці постаті безсмертні й що Зідул і бабуся — це тільки варіації одного і того ж типу.

Навколо нас фантастичний степ. Гостро пахнуть бур'яни. Бабуся поганяє коника.

Тоді я бачу мертві краї, «старосвітських поміщиків» і гоголівських старичків. Я бачу Пульхерію Івановну, Афанасія Івановича і їхній домок. Він стоїть тепер (чомусь) над кручею. Внизу духмяна ріка, далі піски, як нова Сагара. Збоку стоять Сорочинці — ті краї, де блукала колись «червона свитка». Ліворуч — сам славетний Миргород.

Коли ясна погода, за кучугурами, крізь мариво, гоголівський край, як на долоні.

Мені здається, що я теж бував у Афанасія Івановича. Тут живе тепер його якась троюрідна праправнучка. Вона глуха, столітня й тихо доживає вік, і домок теж похилився під вагою віків — от-от завалиться. Праправнучку не зачепили наші осінні м'ятежі. Тільки там, у старій халупі з химерною вивіскою «сільська рада» та в бур'янах на майдані метушиться чуже життя — то піонери і якісь ще комольці тривожать старосвітську мертвоту. І чути — ще повелись комісари. Але не з тих часів, коли в ніч під різдвом чорт сховав місяць у кишеню, а зовсім інші, незнані. До Афанасія Івановича, власне до його глухої праправнучки (старичка давно-давно нема, тільки чебрець на могилі пахне), приходять зрідка десятник. Проте й він зветься тепер сільським виконавцем.

Біжить коник. Бабуся раптом заспівала. Вона заспівала своїм старечим голосом:

Ой, на горі та жінці жнуть,

А попід горою, попід зеленою козаки йдуть...

Тоді переді мною знову виростають забуті постаті й деталі. Я бачу древні етажерки, що на них під густим серпанком пилу лежать старовинні поживклі книги, чую, як хрипить годинник своєю старовинною зозулею. Чи не Пульхерія Івановна так тепло глянула на мене? Чи не Афанасій Іванович киває мені з вогкого кутка?..

— Чиї це дині так запахли мені? — думаю я.

Ми їхали повз баштан. Загавкав собака, і я прокинувся від задуми. Моя бабуся аж заливається своєю піснею. Попереду нас маячать підводи.

Ми вже проїхали верстви три, і я прошу бабуся зупинити коня. Вона зупиняє, і ми з Нелі йдемо в бік. Ми наказали нашій бабусі зробити нам вечерю й зустріти нас на порозі своєї хатки. Відци до лиману дві верстви, і ми з Нелі дійдемо пішки. Зараз ми йдемо на степове озерце, що праворуч, і там постоїмо на вечірньому перельоті. Ми йдемо на надплесне, що його вже тепер нема. Як і багато сте-

пових озір, воно навіки зникло з мого мисливського горизонту. Щороку я гублю радісні води, а за ними всихають і рештки струнких комишів та пишних осок. І на мою вразливу душу злітають метелики жури, бо ж так недавно, так недавно все це було.

Я любив зустрічати вечірні перельоти на цьому озері. Коли на дальню ріку спадали липкі тумани, і води тихо парували на захід, тоді вогняна куля прекрасного сонця пливла за ліси — туди, за Атлантику, за океан. Надходив вечір. Моя старосвітська бабуся годувала мене кавунами. Я брав рушницю і йшов у степ. Дорога бігла повз табір вітряків, минала цвинтар і пересікала даль біля багаття, що раптом спалахувало серед степу. Тоді на глухому півстанку кричав паровик, і пролітала стьошка огнів. Нарешті надходило надплесне. Я стягував на ботфортах ремні й брів у болото. Сторожева стоянка була на сході, так що переді мною стояло все озеро, і було воно в багрянцях вечерової зорі. Над озером пливла м'яка й тендітна тиша. І тоді в селі дзвонили до вечірні. На небі вже булькали зорі, і із степу йшов легкий димок пожарища. Починався переліт. Таємними кажанами носились над водою чирята. Моя «бельгійка» раз-у-раз розривала пострілом матовий при- смерк...

Це були чудові вечори, і я їх ніколи не забуду. Але надплесне вже давно висохло. Вже давно там, де пахли осоки й своїм запахом викликали химерні асоціації, вже давно там ріже землю прозаїчний і могутній трактор. І тільки я, як невгомонний дон Квізадо, все шукаю нових ілюзій до нових невідомих берегів.

.....
... Нелі захвилювалась і раптом зробила стійку. Зірвався перепел. Я вистрілив і промазав. Нелі повернула голову й докірливо подивилась на мене. Вона так докірливо дивиться на мене, що я мимо волі переводжу очі в інший бік: мені соромно. О, Нелі вміє присоромити свого двоногого товариша!.. Тоді ми йдемо до озера мовчки. Я ніяк не наважусь поласкати свою суку, а вона теж відчуває себе

ніяково. І тільки другий вдалий постріл остаточно помирить нас.

Сонце вже лежить на горизонті грандіозною червоною трояндою і збирається на ночівлю. По степу метушаться маленькі вітерці. З далекого села зрідка долітають парубочі й дівочі вигуки.

— Бац! Бац! — чую навкруги.

Потім сонце ховається, і тільки ледве помітний слід його залишається на заході. Я ще кілька разів «промазав», але я вже не бачу очей мосі Нелі, і до того ж на ягдташі мені висить двоє чирят. І потім я давно вже не стежу за перельотом — я слухаю степ. Постріли рідіють і, нарешті, їх не чути. Перельот скінчився. Наді мною стоїть зоряне небо, і десь блимають степові огні.

— Нелі! — кличу я суку, і ми поволі йдемо до лиману — туди, де нас зустріне бабуся і її пахуча вечеря.

Дві верстви ми проходимо скоро. От уже ми дійшли оселі й бредемо глухою вулицею. Гавкають собаки, по хатах жевріють каганці. Ми обминаємо старовинну козацьку церкву. Десь кахикають парубки й верещать під повітками дівчата.

Нарешті ми бачимо хату наших старосвітських друзів. Біля хвіртки нас зустрічає дідусь Зідул.

— Здрастуйте! — каже він. — З качками вас... Чи, може, не пошастило?

Я передаю йому двох чирят. Але він хитає головою і скаржиться: раніш, бувало, як зробиш один постріл — то й десять качок, а тепер тільки порох переводиш. Це — традиційна зустріч, і я на неї, як завжди, «підтакую».

Тоді ми йдемо до хати, і на порозі нас зустрічає бабуся. В хаті пахне смачним борщем. Я виймаю з ягдташу пляшку з горілкою, і ми сідаємо вечеряти. Зідул інформує мене, як стоїть справа з лиманськими озерами. Завжди буває так, що «вчора» було страшенно багато дичини, а сьогодні «щось» мало. Тоді я питаю, скільки ж Зідул «вчора взяв». Дід зідхає й каже:

— Та одного поганенького куличка.

— В чому ж справа? — питаю я.

А справа, бачите, в тому, що йому вже перестали очі служити. З такими очима, мовляв, багато не вб'єш. Потім він розповідає мені кілька мисливських анекдотів. Ці анекдоти я чув вже в сотий раз, але я їх вислухав і тепер з охотою. Зідул завжди розповідає їх, як правду, і мені хочеться йому вірити. Мені так хочеться вірити, що я нарешті й вірю.

— Це ж така наївна брехня, і стільки в ній наївної дитячої правди, — думаю я парадоксами.

Нарешті пляшка моя порожня. До мене тиснеться Нелі, і я їй кидаю два шматочки м'яса. Вона з подякою дивиться на мене й лягає біля моїх ніг.

На дзвіниці дзвонар б'є одинадцять. Тоді бабуся вносить у кімнату соломку, і я лягаю на ній. Завтра, ледве засіріє, Зідул підійде до мене й скаже підводитись. Ми заберемо рушницю й помандруємо на озера. А сьогодні я лежу на соломі, і мої мислі плывуть по хатці моїх старосвітських друзів.

— У чому справа? — думаю я. — Чому я з такою світлою радістю їду сюди?

Але відповіді я не найду. В кутку вистукує цвіркун, десь на вулиці співають дівчата — і все це як якась дитяча казка. Мислі мені в'яліють, і я починаю засинати. І тоді приходить мені думка, що мої старосвітські друзі просто туман фантастики, що вони зовсім не живі люди, що це тільки тіні справжньої людини.

— Цебто? — знову запитую себе. — Виходить, що мій відпочинок — це не що інше, як порожнє й мертве місце в моєму коротенькому житті?

Але й тепер я не найду відповіді. Мислі мені зовсім зів'яли. Збоку шарудить соломка — очевидно, кошеня блукає по хаті. Крізь сон я бачу клаптик зоряного неба й лежачі силуети моїх старосвітських друзів...

... Але на світанку я підводжуся бадьорий і веселий і з надією дивлюся на бабуся й Зідула.

— Ну, Нелі, сьогодні пополюємо на славу, — кажу я

ірляндці, і ми йдемо за дідом. Нас випроваджає, як і завжди, наша мила бабуся. Тоді кричать півні й стихають парубочі вигуки.

Зідхає півтемрява. Ми довго йдемо вуличками. Зідул пахтить люлькою й мовчить. Нас обминають хатки, повітки. Де-не-де знову жевріють каганці. Нарешті ми виходимо в степ і тоді перед нами блищить матове срібло озір. Ми вже на лимані. За кілька хвилин я буду з Нелі різати човном тиху поверхню комишуватих вод.

— А ранок добрий! — каже Зідул. — Качки підуть із сходу.

Тоді десь уже розривається постріл, і луна біжить на озера. Ми прискорюємо крок. Свіжий вітерець ласкає наші обличчя. Нарешті під ногами забулькало. Мій старосвітський друг передає мені весло, кладе в човен соломку, і за хвилину я на воді.

Десь просвистіли чирята. Десь закричав кулик. Нелі тихо завершала. Тоді я глибоко, на всі легені, зідхаю й починаю свою напівфантастичну путь.

БАРАКИ, ЩО ЗА МІСТОМ

I

Юхим підійшов до паркана й прочитав такий плякат:

ТОВАРИШІ!

Тероризуйте тил ворога. Бийте німчуру! Бийте гайдамаччину! Наше військо недалеко. Хто не з нами, той проти нас.

Підпільний ревком

Д'ех! Мать твою бог любив!

І тут же Юхим подумав про Мазія:

— Так... Розумію... Ну, держись, Мазію! Пасмотрим твою ухватку.

Потім заложив руки в кишені і, посвистуючи, пішов до бараків.

Це було вдень.

II

Розсипається небесний дріб по даху й співають ринви одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

Тиха осіння ніч, коли темно, як сажа, а десь запізнив-

ся невідомий птах вилетіти на південь.

Над бараками ліхтар прижмурих своє старече око, за-
сльозився, з сумом дивиться на провалля. Біля города при-
сіли бараки, а далі ховаються провалля, де навалено сміт-
тя з міських будівель, з помийних ям.

А цвинтар, що праворуч, зарився в стоси жовтого ли-
стя, і по коліна загрузли могильні верби...

Ну, і прислухався Мазій, санітар барачний, і чути було
— шарудять у листях мишенята дощовитої осені.

То падають дрібненькі горошинки, щоб напоїти зем-
лю невеселим сумом.

Холодно.

Вітер іде широкою вулицею, добігає до бараків і тоді з
важким духом трупів несеться до провалля, щоб заритися
в сміття.

До бараків, у двір, крізь ворота просунулись рейки, що
провели в п'ятнадцятому році, коли з далеких сопок Га-
личини повезли ранених.

Але зараз не видно рейок — темно, як сажа.

... Ах, Німеччино, Німеччино! Кожного дня заганяєм у
ворота чотири-п'ять вагонів напівтрупів, і бараки повні до
неможливости.

Тягнуться потяги без станцій, без води, без хліба на
батьківщину — і приходять потяги до бараків.

... І от до Мазія прибіг Юхим, кинув спрожога:

— Ну, єсть плякат!

— Що кажеш, Юхиме?

Мазій дивиться двома ярками. Від нього йде труповий
дух.

— Кажу — прояви себе!

І розповів: треба товаришам підсобити. Одним сло-
вом, приштокати.

Мазій думас не довго, і вже гудить голосом польової
порожнечі:

— Це можна... Чого ж не можна?

Юхим подивився непевним поглядом:

— А не брешеш?

— Навіщо брехати?

— Ну, тоді слухай: давай конкретно абсудим. Скажемо так: зробити треба. Це ясно. А як зробити — подивимось. Згодний?

— Згодний.

— Дивись... Щоб, значить, вийшло все в акурат і нікторої зміни від тебе не було.

... Отже в цю ніч ухвалили так: одного обов'язково приштોકати, а далі буде видно.

.....
Окупація — слово не наше, і прийшло воно з темних країв, щоб захмарити наше блакитне небо.

Ходять по городу каски, суворо дивиться голуба одіж.

Не голубіють дні.

Мовчки бунтують вулиці, мовчки бунтує завод.

І порожньо очам, мов о дванадцятій годині ночі в обложенім місті.

Мочить дощ і шлики з червоними китицями й червоними поверхами. Звичайно, з наших.

Але чорно на душі.

І шкiрить зуби почуття помсти і хочеться клацнути.

... Окупація — слово не наше.

.....
Від Мазія Юхим пішов до Оришки. Були у неї інші санітари, так би мовити товариші Юхимові.

«Разговори розговарювали».

Говорили про доктора — старшого лікаря та про інше.

Ну, і лаяли — всіх лаяли. Навіть мерців і хорих.

Сказав один:

— А не помічаєте, хлопці, як старший лікар почав хвостом крутити? Це не спроста.

Юхим наставив вухо.

Невже і він прочитав плякат?

Гм!

І чогось образився:

— Понімаєш, «хвостом круте». Думаєш, тебе спужався?

Регочеться санітар:

— Що це ти, Юхимушко, чи не з Мазієм побував?

Здригнув Юхим: «в акурат влучив» :

— Перехрестись. Який міне антирес?

— Та хто його знає! Мазій чоловік темний...

А другий розповів:

— Проходжу це я, братці, біля кладовиська. Дивлюсь — щось блукає там. Перелякався я, бо темно було. А потім кричу: «хто там такий?» Не відкликається. Взяв я тоді на бугайця: «хто там такий? Стріляти буду». Не відкликається і йде до мене. Конче перелякався я, але стою. Коли це підходить. Дивлюсь — Мазій. «Чого ти тут шляєшся?» «Могилу, каже, рив». «Це уночі»? «А не все одно: завтра ж знову штук двадцять закопаємо». Отакий!

— Та то його, мабуть, мерці збили з пантелику. Уже нічого йому не страшно.

— Воно так. Та його вже страшно становиться.

Юхим заспокоївся й покликав у сні Оришку.

Така й така історія. Думаємо одного приштукати. Сам бачив плякат.

Оришка:

— Ну їх до чортової матери! Не зв'язуйся. Коли б чого не вийшло.

Юхим поважно узявся в боки:

— Сайдьот! Лиш би тібе турботи не було.

А потім пожартував:

— Міне що — як треба, то й жисті рішусь. Пайдьош на похорон, музика заграє марша...

Отже говорили ще й про іншу справу, бо помітив Юхим, що Оришка підморгувала комусь.

— Ти гляди, щоб нікаторої зміни. Нашот зміни я чоловік пронзительной.

Оришка в знеможі похилилась Юхимові на груди.

... А за дверима ринви співали одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

III

Чи не здається вам, що ми вже давно в бараках, де труповий дух?

Га?

Суєта. Суєта. Суєта.

Хіба можна кожного зводити у ванну після довгої дороги без станцій?

... Потім рили величезні ями й кидали туди необмиті, чорні, виснажені цурпалки живого м'яса.

Не чекали й смерти — валили на підводи й везли на цвинтар. Везли на цвинтар наших полонених, що були в Німеччині.

Отже праця на дві зміни.

Лікарі ходять по палатах розгублені, сестри й служанки без ніг.

Носії. Носії. Носії.

... Мазій і Юхим теж.

І через край переливається в палатах стогін — чорний, смердючий. І вовтузяться люди й шукають виходу, ніби пацюки, що попали в раковину з рідким калом.

Душить труповий дух.

Не чути сміху в палатах.

Але не можна весь час у такій задусі. Виходять на повітря й з жагою ссуть його, як телята материні груди.

... Проїшла Оришка. До Юхима каже:

— Це не завод пахне.

А Юхим вуглем стоїть, думає:

— Без сумлення.

І Мазія очима шукає.

... Палатські служанки ліками пахнуть, і все це народ, так би мовити, під знаком запитання.

Ядерні баби, звикли жирувати з хорими, і пухкі та смачні, не дарма на «хорих» порціях одгодовуються.

Котлети, а не баби!

От і з Юхимом: нежонатий хлопець, а підморгує не одно бабське око.

... Ну, а Оришка уїдлива, шоколядна баба. Одразу до своєї палати принадила («карі глазки, де ви скрились? Міне заставили страждать»).

Оришка в аптеці крутиться. «Дохтурь!»

Як нема фельдшера, то й сама ліків дасть:

— Що вам требуется? Оліум річні?

І регочеться.

— Ги! Ги!

Хоч окуляри на носа натягай.

— ... У-ух, ти! Шльондро непідтикана! У Хранцію надумала їхати, чи що?

Іще гигоче, шоколядна, а груди, ніби холодець, тіпаються.

... Набачив Юхим Мазія — покликав, у бік одвів.

— Ну, що? Може, передумав?

Мазій на цибатих ногах до сонця тягнеться, баньками з безодень виблискує.

Що він думає, ця мавпа з зоологічного? А говорить спокійно, наче дитина конфету ссе.

Напевне, від трупового духу заморока найшла.

— Згарбаємо — не писне!

Юхим хвилюється:

— Завела сорока про Якова. Ти ділом говори. Що за манера? От падаздрітельной!

Одрубав Мазій:

— Не віриш, то йди!

Заблимали очі:

— Міне усьо одно. Підсобити треба товаришам. Возьми в уніманья... А ти вола, мабуть, перетягнеш... Значить, сьогодні?

... Увечері зійшлися біля Оришчиної кімнати.

— Все готове?

— Все.

Тоді вже насувалось сіре рядно осіннього вечора.

Пішли до Оришки: поки стемніє.

Оришка з Юхимом жартувала на кроваті. Борюкались.

Мазій пахтів цигаркою на палатській лаві — білій з голубиним поблиском.

В Оришки не очі — поросята кувікають.

Натягнула на Юхима млинця (кашкета, цебто) і на вухо телеграфує:

— Нащо цього привів? Погратися не дає. Ги! Ги!

Взяв Юхим Оришчине вухо в зуби:

— Мовчи! Хай сидить. Поспіємо.

Від борюкання кімната повна спеки. Оришка, мов сонце, що за обрій перевалює.

П'ють воду, прицокують.

Потім відпочивали.

Каже Оришка:

— Чого ти, Мазію, такий непривітливий?

Мазій у вікно дивиться, де огні по бараках ходять — хорих переносять.

Мовчить. Як пугач.

— Скоро год у нас, а все однакової!

Це Оришка, і проглинула:

— Кажуть, з мерцями приятелюєш. Ги! Ги!

Мовчить Мазій. Безодні у вікно вставив.

... Ще пожартували.

І от вечір провалився в темряву.

Юхим заюртався:

— Мабуть, ходім!

Підвелись. А Оришка Юхимові підморгує, щоб спати приходив.

«Тяголе положеніє: мужчин война перевела».

От...

Та, бачите, на дворі гомін глухий пішов.

Наставили вуха.

Оришка:

— Кличуть... Неначе, як хорих привезли.

І крикнуло за вікном:

— Виходь!

Юхим досадливо махнув рукою:

— Подаждьош, не пужар!..

... Зійшли з ганка в багно. Двір увесь шумить.
 Поліз в кашкет Юхим:
 — Ховай струмент. Діла сьогодні не буде.
 Пішли за натовпом до рейок.
 ... А під навісом, де вагони, — лампи та свічки бігають.
 Сунеться з вагонів скигління й іде в болото.
 Метушився вартовий лікар:
 — А ну, хлопці, дружніш!
 А хлопці й так ледве ходять.
 Учора цілу ніч носили цурпалки живого людського м'яса.
 В палатах повно. Вже ніде ставити носилки.
 — Отже «дружніш». Підожди, скоро вже прийдуть, за-
 гетьманують.
 ... У палатах крик:
 — Куди несете? Ніде. Несіть у шосту.
 — Там уже наставили.
 — Ну, в десяту.
 — А... йди від гріха... мати твою так! Чого так язиком ляскати?
 ... Тільки ринви співають пісню в переливах легкого звону.
 — ... Земляче! А, земляче! Дай, друже, водички!
 Мазій наставив свої глибокі ярки.
 — Багато вас... Все одно завтра в яму.
 Хорий з жахом подивився на Мазія й заскиглив.
 Підбіг Юхим:
 — Сматри!
 І послав кудись у повітря «в бога і богородицю».
 Пахло трупами.

IV

Цвинтар — невеселе місце в нашій республіці.
 В'януть трави біля могил.
 Зализує на могилах свої рани осіннє сонце, потім кру-

тить хвостом і ховається за небесним тином.

Уранці копали братерську могилу.

Гризуть мотики землю, а лопати навалюють велику сопку, і дивимося на неї з сумом.

... Мазій стоїть з мотикою в ямі, а Юхим — з лопатою на горі.

Інші пішли обідати.

- От дух, аж сюди чути, — сказав Мазій.

Сказав незадоволено Юхим:

— Не могу я більш терпіти, вашого духу слухати.

І дивиться на Мазія:

— Розумієш: треба завод odkривати. Надоїло міне. Хіба це робота з мерцями? Так, недоразумення.

Потім говорили про сьогоднішній нальот. Так би мовити, про діло плякатне.

... Летить від кирки земля, бризками розсипається.

Росте сопка біля ями.

Сонце востаннє крутнуло хвостом і пішло в безвість.

Пішли й грабарі. Яма була готова.

Глибокої ночі піде сюди важкий труповий дух.

Смеркає.

Смеркло.

Від бараків відходять захмарені заулки. Темніє в кварталах — ліхтарів нема, а будинки сиротливі, непривітливі.

... Юхим і Мазій цілу ніч вільні — копали.

Повечеряли й пішли.

Мазій ступає від бараків кішкою, в довгих незграбних ногах оксамит. Щоб не чути, щоб вийти до заводських воріт кішкою.

Юхим каже в долоню:

— Ша!

А сам спотикається, як монополька.

... За десять кварталів — свисток. Пішов по кварталах, і тільки за проваллям стих.

Зупинилися. Прилипли до паркану.

Мазій дивиться двома безоднями — очі глибоко пішли під лоб, тільки блиск майорить.

Борода чорна, як ніч.

У Юхима усики з kota. На голові кепі млинцем.
— Ну, от і дивись унімательно. Як підійдемо до пекарні, то й абсуди свайой головою.

Мазій струснув із свитки дощ. Мовчав.

А Юхим кулеметив.

Витяг з багна ногу, — багно крюкнуло.

— Здравый ти мужик і в арманську був. А тут ради салідарности. Я, брате мій, кательщиком був. Салідарность — первое діло.

Мазій брав саженні кроки, і знову багно крюкнуло.
... Біля пекарні розлетілись вулиці, а далі хмурі димарі на чатах.

Уже видно. І видно ще на чатах каску.

По дошках провалюється гул кроків — розмірено, мов мятник.

Через плече гвинтівка.

— Бачиш? Ну, тепер прояви себе. Ти їхню манєру зучив.

Відповів спокійно, як дощ:

— Що ж, діло ясне: зайдемо з того кінця — і не писне.

Юхим потер руки.

... Із заводу зрідка спотикаються молотки... А може то кузня, що край села стоїть?

Завод іще жевріє, тільки готується вмирати, коли змовкне останній цех.

Юхим з погордою сказав:

— Кательщики. Це тобі не село: підложив бабу під бік і спи. Тут не засньош!

... Чорти його знають: все таки боязко.

Скільки не говори, а треба ж і діло робити.

Д'єх, мать твою бог любив!

Націлився вже Юхим лізти, а Мазій тут зашепотів щось.

— Ну?

Сказав суворо й уперто:

— Ото ж тепер мене слухай.

— Ну?
— От тобі й «ну».
Юхим затривожився:
— Що ти такий падазрительной... От манера!
Каже Мазій спокійно:
— Цього чоловіка ти мені даси.
— Це того?
— Та його ж.
Повеселішав.
— Бери без сумлення.
— В тім то й річ: допомагати прийдеться. До ями потягнемо. Треба хоч одного живого зарити.
Юхим витріщив очі.
Юхим не розуміє.
А Мазій рішуче одрізав:
— Не хочеш, то я піду додому. Не буду й руки каляти.
Замжичило дрібно й холодно.
От історія! Думає-думає, а думи ніяк не йдуть.
Випалив:
— Сатана ти, а не людина. Не можу я на таке діло піти. А піду. Потому, як я чувую, паддержку треба.
Крізь мжичку чути було, як провалювався по дошках гул кроків.
... Мазій поліз.
А за ним поліз і Юхим.
Раптом біля заводу стихло.
Тротуар замовк.

.....
Ну, і що ж? Як же далі?
Далі зв'язали віжками, забили хусткою рота й потягли живе тіло по вулиці, а потім по завулках.
Звичайно, притягли на цвинтар до тієї ями, що рили вдень.
А яму вже зарили, свіжа могила стоїть.
Чули — од'їхала фура.
Колеса відходили по бруку.
Коли розрили свіжу сопку, з могили ще плазував кволий стогін.

То цурпалки живого м'яса, що все одно скоро підуть у вічність.

... Смерділо трупами. Мазій поставив над ямою зв'язану голубу людину й штовхнув її.

Гупнуло.

Застогнало.

Ну, і діла!.. Мать твою в боженят піднебесних!

Сказав Юхим:

— Сволоч ти і квіт!

... Повернулись захмарені заулки.

Крюкало болото.

Підступали бараки й важкий труповий дух.

В палатах бігали огники.

Але то — не весело. Що тут казати — не весело.

Десь далеко за городом стогнало літо. Мабуть, умирало на чорних ланах.

... Д'єх! Не голубіє на душі!

І праворуч Дніпра, і ліворуч Дніпра.

І похилила в розпуці свою голову моя мила Слобожанщина, щоб слухати свою зажурну осінь.

... Рипнули перелякано ворота у барачний двір.

... А далеко гуділо радіо на тисячі гін про журбу нашої невеселої країни.

У

Дошч ушух.

Світанок ішов із сходу ледаче, довго. Потім брів сірий день, зазираючи в калюжі.

Хмари низько стояли над самотніми бараками.

Хмари придавили одним краєм західні квартали міста.

... З города тягнулись клячі з калом.

Ну, а від заводських воріт сунувся натовп голубих людей.

Попереду біг гладкий собака з обірваними вухами. Іноді собака зупинявся, нюхав землю, тоді зупинялися й люди.

Але це на момент.

Ішли далі.

І от — Юхим ускочив до Мазія.

— Шукають... з собакою...

Мазій спокійно сказав:

— Хай шукають.

— Ну, а як найдуть?

— Не найдуть.

... Юхим побіг до Оришки.

Баба в обійми його:

— Ходім, Юхиме, пограємось.

Оришка вартувала всю ніч. Недавно з ліжка підвелась.

Пахне від неї ліками й ядерним бабським тілом — пухким та солодким, як медяник.

Одштовхнув Оришку:

— Куди там гратися... З собакою.

І заметушився по кімнаті.

Оришка розіпріла — сон солодкий. Очі поросятами кувікають.

— Та що таке?

Розповів Юхим: так то й так то — біда.

Перелякалася баба. Спідницю схопила. Одягається. Дивиться у вікно.

Видно —

бігає собака на цвинтарі, а потім біля свіжої могили гавкає.

Гавкає, не відходить.

І розривають уже голубі люди свіжу сопку.

Скрикнула Оришка:

— Боже милосердний! Червоні шлики вже бараки оточили.

Ну, і спека!

Зовсім збожеволіла — до старшого лікаря посилає. Впросити, значиться.

— Тьху! От хранзоля дурна.

Ще побіг до Мазія, а той, як папуга, завів:

— Не найдуть!

Що тут робити? Вилаявся в «бога й у богородицю» та й пішов у палати. От.

... А на цвинтарі вже вирили чоловіка голубого, і барачний лікар так визнав: умер від задухи, отож живим закопали.

І рветься вже собака до бараків, нюхом чує, де злодій.

Пустили собаку. І самі пішли.

Із старшим-голубим барачний лікар іде.

І вже виганяють з палат.

— Ста-нов-и-ись!

Отже по-салдатському: становись.

Збились у купу санітари й санітарки.

Не так. У шереди треба.

Гомоніли. Гомоніли.

Гомін стих.

Держали собаку за нашійника, а потім пустили.

Знову пішов дощ, у калюжах булькає.

Обнюхує собака кожного — мовчить.

А добігла до Мазія — загавкала.

Вивели Мазія з шереди.

... Ех, Юхиме! Юхиме!

Загавкала й біля Юхима.

— Виходь!

Потім повели до старшого лікаря допит чинити.

Юхим каже: — Нічого не знаю.

А Мазій ярками подивився й байдуже кинув:

— Ну да, живого закопали.

... Вивели їх у двір і повели в місто.

Дощ знову вщух.

.....
Було це тоді, коли міські вулиці сонно прислухалися до тиші. Город спав.

Тільки тротуари де-не-де глухо одмірювали кроки вартових.

... Втретє розривали свіжу могилу, що на цвинтарі біля бараків.

Струнішали цурупалки людського тіла.

Сморід.

Не чути було, як співали ринви одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

А збоку шаруділи в листях мишенята дощової осені.

Крізь туман бараків майже не видно. Видно постаті край ями.

Верби йдуть за місто до провалля, де вмирає літо.

І от — біля ями із зв'язаними руками стоять — Юхим і Мазій.

Ясно? Скільки шликів? — Ховає туман.

До Юхима:

— Ну, кажи: жидам продався?

Мовчанка.

— Ух, ти! Жидовська пика!

Важкий кулак гупнув в обличчя.

Одскочив убік, став біля верби. Це — Юхим.

... Коли могилу розрили, біля ями поставили Мазія.

— Лізь!

Усяка буває смерть, це зрозуміло, і буває смерть, коли від неї смердить трупами.

Промайнула мисль.

Юхим зиркнув на яму і кинувся в туман.

Де руки? Нема рук!

... Бац!

І затріпотіло живе серце, а потім луснуло.

Кров поточилась у листя.

Іще чути було:

— Ух ти, жидовська пико!

... Над цвинтарем проходив туман важкий — осінній.

... Всяка буває смерть, і буває, коли від неї смердить трупами.

— Лізь!

Мазій подивився безоднями в туман і поліз у яму, в гору людського м'яса.

... Це було тоді, коли міські вулиці сонно прислухалися до осінньої брудної тиші.

... Дош знову вщух...

С В И Н Я

I

Це каже зоологія:

«... має сорок чотири зуби. *Sus domesticus*: йоркширська, темворст, суфольська, есекська і ще багато. І ще: *sus scrofa*: дик, вепр — є в Азії, залишився і в Європі».

Іще треба розповісти про Карла Івановича і про Хаю — між іншим, а про свиню буду говорити потім.

А тепер іще про будинок, а може ще про когонебудь.

Будинок...

Будинок має чотири виходи, входи. Вихід вісім квартир, квартира чотири-п'ять кімнат, а кімнати (назад!) — дають ще квартири. У кімнатах, у квартирі, де Хая, не де Карло Іванович: нижче поверхом, — чотири квартири: Хая, сім'я товаришки Зої з Зоєю і два товариші: один товариш з товаришкою, тепер жінка (чи як там?): Райський і вона, Яблучкіна. Четвертий — Петушков.

От.

А от, припустім.

Два балькони: один вище, другий нижче.

... Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця... (Є такі ярки — цвіркуначі, повно точіння, коли вечір, коли в степу блукає тасмно червоний огонь: мабуть багаття, а мабуть... не знаю). Двадцять кроків гримає духова музика — це сад «Гастроль». А коли стихає, тоді симфонічний ор-

кестр.

Дивлюсь —

ліхтарі, ліхтарі, ліхтарі, як золотий горох: це над будинками, видно з будинку, що над будинками.

... А десь збираються їхати кудись. Під'їдуть до семафора, а там іще семафор, іще семафор...

Так от —

під бальконом гризуться собаки, зрідка плачуть коти, мов ті діти.

Вечір. А потім —

ніч.

— М'яу-у-у!

Садок. Із садка арія з «Івана Сусаніна». І тому, що Глінка великий композитор, і місто не місто, і огні не огні, сумно, тоскно, радісно... І знову сумно...

Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильцями...

А коли вистукував цвіркун (тоді прийшов вечір), Хая пішла на балькон і через бильця перехилилась, щоб покликати.

— Ка-арль! Ка-арль!

Це так: язик до піднебіння. От повторіть голосно:

— Ка-арль! Ка-арль!

Чоловік живе і він не знає, що він мавпує. Один зробить «гав» — другий зробить «гав!», бо в природі теж: весна заплаче дощами, а потім і осінь заплаче дощами. Між іншим, чом ми так любимо бабине літо? Я думаю не тому, що ми бабники. Ви як гадаєте? А от Латвія нібито ріка і тихенько струмкує, це тому, що Латвія нагадає латаття, а біля латаття вода якось завжди струмкує.

Хая покликкала й пішла в кімнату.

А тоді на східцях шум, тупіт, і влітає канарейкою Карло Іванович.

— Шьо, дєтошьяка?

Карло Іванович «шьо» — прибалтійський акцент: «шьо». Христосик Карло Іванович, во благообразії: русява борідка, а в сірих очах смирення (вода біля латаття тихо струмкує).

Хая показала пальцем:

— Там я написяла, візьми винеси.

Карло Іванович заметушився, спотикнувся, схопив «генерала» і вискочив.

... А тепер —

— а тепер Хая лежить на канапі. Карло Іванович, коли розсердиться — Ах, ці жірні шеншіні... (здається: жірні жінщини всюди, навіть, де цвіркун точить крильця, навіть сняться — всюди... жірні шеншіні...).

Карло Іванович увійшов з порожнім «генералом» і поставив його обережно під кровать.

І сів... і не сів...

Хая сказала суворо:

— Іди. Можеш іти. Можеш сьогодні не приходити.

... Коли б'ються півні, а потім один тікає, тоді одному чуб настовбурчений. Так і Карло Іванович.

Карло Іванович пішов, він не розсердився, стримав себе, тому що він північний чоловік, а на півночі довго холодно.

А прийшов сюди через півгодини (на п'ять хвилин) Райський — живе за стіною. Райський прийшов сказати:

— Єрунда!

Єрунда: пишуться тези, тезове царство. У Райського тезовий стіл, спеціально, стоси. — Я здихаю! — Єрунда. З жахом: — Що ви робите? — Єрунда!.. Не думаєте ви цього: коли тези згоріли, тоді вилетіла з них літера «з», поширяла над землею й сіла на своє одвічне місце. І пішло звучати в другім таборі:

— З-з-з-з-з-з-з!

— З-з-з-з-з-з-з!

Звучить холодно, уїдливо, одноманітно...

Райський мовчить. Більше мовчить. Коли висловиться —

— доклад по питанню... Докладач т. Райський.

... Хая взяла за руку, а потім на вухо, а потім лукаво:

— Правда?

Похмуро:

— Так...

Тоді Хая розвела руками:

— А-я-я... Такий розумний, а теж попались на гачок...
Ну й Яблучкіна!

І ще про Яблучкіну, жінку (чи як там?) Райського. А потім грала очима:

— О темпора о, морес! Де нравственість? От візьміть Тему Касальську. Знаєте? Вона каже: мені що? сьогодні один, а завтра другий: не все одно, з якої чашки однакове вино пити?

І брала його руку й трошки томила:

— Я не можу! Я так не можу!

... А Карло Іванович не засне, поки в Хаї не темно. Довго не темно — прислухається, хвилюється, а коли говірку чути, Карло Іванович сальтоморталить по-цирково-му: зложить ноги в залізні перекладини балькону, а тулуб і голову кине вниз. Дивитись вниз не можна: в голові кружляє, упасти — розбитись на смерть. Зате так видно, що робить Хая (її балькон нижче): чи не прийшов хто, а як прийшов — що таке?

... Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця, а потім симфонія в саду «Гастроль».

... А хтось поїде кудись: підїде до семафора, а далі ще семафор, ще семафор...

II

Далеко на півдні замислилось море. Далеко далека Ялта — порт. Морські купання, і море пахне, і виноград пахне, а грона з винограду на взгір'ях. Виноград у листях, і тільки зрідка соковито на сонці блищить.

Так блищить: морська хвиля мчалась і вдарило її з нальоту проміння.

... Тут Лівадія, Оріянда, Алушка, тут у старовину генуїська оселя з далекої Італії... Пахне тютюном, дурманить тютюном...

Тут нащадки лихої татарви, тепер: «шурум-бурум» —

спокійні, задумливі татари... І гори: Яйла, Чатирдах, Карабах...

Відпуски дають у травні, в червні і коли вже стиглий виноград.

Хая чекала на свіжий виноград і була ввічлива до Карла Івановича, рідко тривожила його з «генералом».

А виноград «скоро поспіє»...

... Ранок, ще рано: пів на одинадцятю. Вікна на захід, сонце на сході. Сонце зійшло, але не видно: на тім боці.

... Нарешті прокидаються, прокинулись. Нарешті — стук: це шофер.

До Зої увійшов шофер. Каже:

— Дозвольте посидіти. Ще не підвіся.. совбарин..

Це про Райського — за ним приїхав.

... Минуло ще півгодини. Не прокинувся. Шофер хвилюється:

— Мабуть, піду... постукаю.

Іде й каже незадоволено.

— Ответственной... гіпо-по-по-там.

... Єсть воли волів'яча шия — Райський. Шофер не заїкається; гіпопотам не скаже, скаже зайве «по»; гіпо-по-по-там.

Нарешті прокинувся, умився.

Поїхали.

Тоді до Хаї постукав Карло Іванович:

— Детошья, ті не пайдьош на шлюжбу?

І чути незадоволений голос:

— А ти сам не догадаєшся? Не знаєш, що в мене женська хвороба?

І тихо (про себе):

— Остолоп!

Навшпиньках од дверей Карло Іванович. Але Хая кричить:

— А молока, мабуть, не приніс?

Дійсно, молока не приніс Карло Іванович. І кидається від дверей Карло Іванович.

... З усіх ніг! З усіх ніг!..

Але напроти Петушков: теж на службу.

— А-а-а...

В грудях повно почуття: не сказати, не говорити, не вимовити. (На дощі лелека вбирає в шию голову і нижче. Так Петушков).

Конфетно, карамельно посміхається і руку плавко й обережно:

— А-а-а...

Карло Іванович ухилився:

— Ах! Залиште!

Біжить, побіг по молоко. Петушков конфетно, карамельно посміхається і чимчикує на службу.

В дорозі:

— А-а-а...

І сюди, і туди безцвітний капелюшок. Згинається туманно розпливається. І от —

— служба.

А потім (нарешті) —

— столовка.

Хитає беззубим ротом (він не старий), каже:

— Ми з Григорій Федоровичем...

«Ми пахали»... Це з наркомом. І так думають: тут — відповідальний там, там — відповідальний тут.

Тому:

— служба, і служба «а-прима».

... Коли Петушков побіг, прокинулась Яблучкіна.

Стіна. За стіною Хая. Хая демонстративно вистукує закаблучками — ходить. І Яблучкіна теж. Це так: два двори, паркан, біля паркану колючки. В колючках — і там собака і тут собака:

— Грр! Гав! Гав!

— Грр! Гав! Гав!

Але паркан.

На Миколаївській церкві годинник ударив дванадцять. На бруку кричать грузовози.

В квартиру увійшла уборщиця. Уборщиця становиться так: між двох дверей — Хаїної й Яблучкіної.

— Баришня!

Тоді вискакують разом.

Яблучкіна:

— Можете убирати... Котік уже сів на *автомобіль*.
(Автомобіль підкреслюється).

Між іншим: за Карлом Івановичем автомобіль не приїжджає.

Хая:

— Да, да!.. Будь ласка, скоріш, а то до нас, мабуть, приїде *народній комісар*.

(Народній комісар підкреслюється).

Яблучкіна зневажливо подивилась на Хаю. Її очі кажуть: — Народній комісар?.. Гм... Не віриться.

А потім двері: Хлоп! хлоп!

За дверима уборщиця: чи сюди, чи туди? Вона непрактична дівчина. Але вона розуміє. Вона згадала село, вигін, дівчат і крем'яшки. Згадала — пішла в кухню. Заплющила очі, розставила руки й покрутила в повітрі пальцями: коли зійдуться, тоді спершу до Хаї прибирати, коли ні — спершу до Яблучкіної прибирати. Не зійшлись, треба в Яблучкіної, але вона з тривогою думає, що й народній комісар — це не абищо.

Убирала в Яблучкіної, а Хая демонстративно закаблучками вистукувала.

Потім уборщиця прийшла до Хаї, а Хая на кроваті розкинулась.

— Ах, Боже мій! Чого ви так довго? Я ж просила вас скоріше, бо до нас, мабуть, приїде народній комісар.

А потім закричала глухо:

— Ох! Ох!

Уборщиця:

— Що з вами, баришня?

Тоді Хая сказала з тугою:

— Ах, яка ви дура... простіть мене, Прісю. Невже ви не розумієте, що в мене хвороба матки?

... Маленька справка: Карло Іванович приходив до Зої й казав:

— Ах Зою! Ві такой корошій товаришь. Ніфшелі Хая міня не люпіт? А я не маху, мі северні люді надолько люпім...

Зоя:

— Я, Карло Іванович, не знаю...

І до матері:

— Мамо, вгомоніть Соню, чоґа вона розкричалась? Поколишіть...

III

Зоя, сім'я Зоїна. Зоя дивиться перелякано. У неї чоловіка нема (був), у неї солдатський пайок і мільйон (п'ять коп. зол. валютою) жаловання на місяць.

Зоя дивиться перелякано: єсть вулиця, єсть вітрина напроти. Колись у вітрині було порожньо, а потім появились дамські капелюшки, і Зоя трішки забула Маркса.

Хая сказала:

— Бачиш, і живеш, дурочка. А то б жила в конурці. Що значить протезе? Це мені дякуй.

Зоя дякувати не знає, а мати каже, що хліба нема на сьогодні і (о жах!) не варили кулішу в ескадроні: Зоя працює в ескадроні.

І сказала Хая:

— Ну, слава Богу, скоро вже поїду в Ялту.

А потім додала з доукою:

— Тільки нудно з ним. Ах, як нудно. Я вже і так, і сяк, але не можна покинути... Ну, як я буду жити без совнаркомки?

Це про Карла Івановича...

А на покрівлі латають покрівлю. З'їли літа покрівлю, бо йдуть літа, не вертаються.

А на красвиді акварелі і силуети церков, силуети будівель, димарів...

Іще маленька справка:

Хая їде з Карлом Івановичем у Ялту через півтижня, а Яблучкіна з Райським на Кавказ за два дні.

Хая пішла в свою кімнату й стала напроти трюмо. Подивилась на себе.

На покрівлі латали покрівлю: стук! стук! З'їли літа покрівлю...

... Пахло розтопленим салом...

Хая дивиться в трюмо й чує: Яблучкіна знову вистукує закаблучками. Тоді Хая знову пішла до Зої й сказала з обуренням:

— Це ж хамка!

Це про Яблучкіну. І розповіла:

— Хіба я раніш так жила? Тепер що? За ідеї. А перший мій чоловік був директором у заводі... Да...

Хая задумливо подивилась на Зоїну маму, а Зоя уважно, перелякано слухала.

— А що вона ця Яблучкіна? Потаскушка! Ну візьми: я ж Райського добре знаю... Ти його раніш бачила з нею?.. Ага! Ти б подивилась: він негліже, а вона перед ним, як сучка хвостиком. Ну, а потім розфуфирилась... Розумієш? Амури.

І відзначила з доукою:

— А він — дурень. Радий за всяку ціну одкараскатись від неї, і не знає як. Боїться скандалу. Ех ти, теоретик!

... Виходив полудень до Зоїного вікна. Закричали в коридорі Зоїні й мамині діти. В саду «Гастроль» ішла репетиція, кінчалась репетиція, а за силюетами димарів курів шлях.

... Подзвонили. Це Карло Іванович приніс обід. Зоя перелякано дивиться на маму, підморгує мамі, щоб не прохала в Хаї лишків Хаїнового обіду. Мама похитала головою й пішла одчинити двері. А Хая пішла до себе.

... Обід починається, почався звичайно з того, що Хая не задоволена з обіду. Дивується: чому не видають шоколаду? А від борщу смердить старим салом.

Карло Іванович:

— Це ж, детошська, боршъ, боршъ всігда з старім салом.

Хая не витримала:

— Дурень!

Лягає на кровать і суворить брови, Карло Іванович винувато дивиться на борщ.

... За вікном «катеринка» грає «розлуку». Ще прийшов німий і закричав за вікном по-дикунськи:

— Е-е-е!

Полетіли, мабуть, засмальцьовані грошзнаки. І знову чути: стук! стук! — латають покрівлю. Стихли бунти, громи, революція — латають покрівлю.

Коли Хая не їсть — не їсть і Карло Іванович. Тоді Хая спитала:

— А узнав, на якій підставі цей оболтус Петушков сто-лується в совнаркомці?

Карло Іванович розгублено подивився:

— Ах, дєтошкє! Я забуфь.

Скрикнула Хая:

— Забуфь! Забуфь! Нічого сказать — громадянин: забуфь! Хіба ти не бачиш, що ця бездара хитра, як лисиця. А він — забуфь!.. Ну й годуй Петушкових совнаркомкою.

Карло Іванович ще винувато подивився на борщ, а потім несподівано образився.

— Шьорт знає шьо! Шьорт!

І підвівся й підсмикнув брюки.

Тоді Хая раптом заласкавіла:

— Що ти? Що з тобою, не хвилюйся, Карль. Ах, який ти нервовий. От як поїдеш у Ялту...

Карло Іванович зневажливо подивився на Хаю, затрусилаь русява борідка, почервонів, як стрючковий перець. Ще раз підсмикнув брюки й кинувся з кімнати.

— Шьорт!..

Прибіг до Зої:

— Тафольно... Ві, Зоя, кароній товаришь. Каваріте: долько она будіт мушіть міня? Ніфшелі она міня не люліт? Шьорт!

IV

Поспівав виноград — там, на березі моря, де Алу-па, Яйла, Чатирдах, Карабах, де задумливі татари: «шурум-бурум» — нащадки лихої татарви.

Останні дні перед од'їздом.

Ранком уборщиця Пріся заплющує очі: чи зійдуться пальці? І в останні дні демонстративно вистукують закаблучки: Яблучкіна й Хая. Пройшов Петушков на службу, конфектно, карамельно усміхається. Іноді й Хая йде на службу.

«... Дано сие в том, что он командирруется на Кавказ по служебным обязанностям. Предлагается гражданским...» і т. д.

Завтра Райський з Яблучкіною їдуть на Кавказ.

А перед од'їздом розігрався таки скандал. Яблучкіна вилила в раковину помиї, а це побачила Хая.

І сказала Хая:

— Боже мій, яка некультурність!

Яблучкіна фиркнула:

— Будь ласка, не вчіть. Сама знаю.

— Знаєте, та, мабуть, не все... Ах, яка некультурність!.. «

Тоді Яблучкіна скрикнула:

— Ідіотка!

Хая зблідла:

— Що ви сказали?

— Ідіотка!

Хая в знеможі похилилась на стіну:

— Ох, мені дурно...

Але раптом побігла до дверей і крикнула:

— Ти думаєш, що тебе Райський любить? Дулю під ніс... Сучка!

Вийшов Петушков, конфектно, карамельно посміхався.

— А-а-а!..

Хая скипіла:

— Чого вам треба?

— А-а-а!..

— Дурень! — і вскочила в свою кімнату.

Хая конче хвилювалась і покликкала Зою. Лаяла Яблучкіну, а потім говорила про Петушкова:

— От. Живий ескіз для комедії. Сидить у совнаркомці й підслухує, що говорять. Вислухав засідання, а потім до якогось наркома: — «Ви ж не забивайте, Сергій Петрович, сьогодні у нас в шість часов засіданіє». — «Да, да... я помню». А він же на бугайця взяв. От ескіз!.. Ну, брешеш, я таки доб'юсь, яким ти махером у совнаркомку попав.

Зоя уважно перелякано слухала й вертіла в руках газету за 26.

Іще казала Хая:

— Брешеш! Ще й з будинку цього виживу.

І додала надто серйозно:

— Хіба ти не знаєш, що тут тільки члени колегії будуть жити? Я за тебе, дурочка, дуже рада. Тепер ти б ніяк не вселилась. Подякуй мені.

.....
(Кінець! Кінець! Кінець!).

То б'є в літаври моє надхнення.

(Кінець! Кінець! Кінець!).
.....

27. Яблучкіна й Райський їдуть на Кавказ.

Метушилась Пріся:

— Баришня!

А шофер перевозив корзини на вокзал.

— Ответственной... Гіпо-по-по-там.

Райський увійшов до Хаї:

— Прощайте!

І сказала Хая:

— Мені рішуче вас шкода... Опредільонно...

Шофер покликав:

— Пожалуйте, машина готова.

Райський підвівся.

... А за стіною Яблучкіна вже демонстративно вистукувала закаблучками.

Райський пішов.

27, 28, 29.

Їхати. І цим їхати.

... Це, здається, в Ібсена, а може в Пшибишевського — сильна любов перемагає нелюбов, і нелюбов любить.

Так Хая комусь:

— Я знаю, він мене любить до божевілля. Хай же пере-
може мою нелюбов.

А йому:

— Карль! Я люблю тебе, але в мене хвороба матки. Я
нервова.

Комусь:

— Він і справді став неврастенік. Йому треба женщи-
ни. Але я не можу! не можу!

Йому:

— Дорогий мій Карль, не забудь захватити в Ялту оце
шмаття: це для менструації.

Сьогодні Карло Іванович ходить самоваром вичище-
ним.

— Ка-арль! Ка-арль!

І канарейкою летить Карло Іванович...

... А все таки сьогодні, в останній день зчинилась дра-
ма.

Карло Іванович прийшов спати до Хаї і не приніс по-
душки.

Хая довго мовчала.

... В саду «Гастроль» не було симфонічного оркестру —
співав московський Пірогов.

Кричали:

— Блоху! Блоху!

Але не схотів співати блоху: гонор знаменитости.

Раптом вдарив духовий оркестр.

Хая спитала:

— Чого ти не приніс подушки?

Карло Іванович:

— Я, детошьяка, забуфь!

— Забуфь! Забуфь!

І... почала розпикати, і... почала.

— Забуфь! Забуфь!

Як і треба було чекати, Карло Іванович довго слухав, а потім пополотнів. Але на цей раз так пополотнів, як ніколи.

Спершу він підсмикнув брюки, потім забігав по кімнаті і раптом закричав мов не своїм голосом:

— Рабіня! Рабіня! Шьо ті мушаєшь меня? Рабіня».

Трусилась борідка, ще підсмикував брюки й кричав не своїм голосом.

Хая перелякалась:

— Зою. Зоїчко! Йди сюди. Він уб'є мене.

Прийшла Зоя, але Карло Іванович конче розійшовся:

— Рабіня!... Рабіня! Два хота мушаєшь!

Хая теж пополотніла:

— Карль! Що ти кажеш? Боже мій! Ти попираєшь усе святе: ми так жили два роки... Ах, Боже мій! Зою, мені темніє в очах. Ох! Ох!

Тоді Карло Іванович вискочив із кімнати й ускочив у Зоїну кімнату. І чути було на всю квартиру гістеричне: — Рабіня! Рабіня!

Хая обняла Зою:

— Що мені робити, скажи, що мені робити... Пропала Ялта!.. Що я буду робити без совнаркомки?

Але коли Карло Іванович стих, Хая заговорила з сусом:

— Він, їйбогу, скоро вмере. Він неврастенік. Я вже спокійно чекаю на його смерть... Тільки що мені робити? Пропала Ялта!..

І плачем заплакала... В саду стихло: публіка розійшлась. За вікном жевріли зорі.

Зоя вийшла з Хаїної кімнати й пішла до себе. Карло Іванович блідий, схвильований сидів край вікна.

— Канець! Тафольно! Я фам, Зоя, правду скажу: ізтефалась ана два хота, а тепер канець. Тафольно.

І підвівся:

— До сфітання! Пойду к сіпе. Тафольно!.. Мі сеферні люди долька терпім, но — тафольно!..

І рішуче пішов до себе на другий поверх.

.....

Так було 29. 30 Пріся прийшла убирати, і вже не гадала на пальцях.

... Пробіг (конфектно, карамельно) Петушков.

А 30 увечері кур'єрським потягом Карло Іванович з Хасю їхали в Ялту. Карло Іванович говорив:

— Шьо, детошья?

Хая дивилась у бік....

.....

А про свиню я так нічого й не сказав. І не скажу. Свиня для того: «підложити свиню», не сказати про свиню — це прийом.

КІМНАТА Ч. 2

Макс прокидався о сьомій годині, хоч і лягав надто пізніш од Вівді. Хутко одягнувшись, він біг до кубу, що був на першому поверсі. Коли там нікого не було, хапав два-три поліна і, озираючись, повертав із ними до кімнати. Так було щодня, а тому й палива в кімнаті ч. 2 було завжди досить.

Вівдя прокидалась не раніш дев'ятої. Надумавши встати, вона похмуро казала:

— Срулю!

Макс покривлював обличчя і з благанням дивився на неї крізь сині окуляри. Тоді Вівдя грізно:

— Срулю!

Макс хвилювався:

— Як тобі не соромно ображати мене?

Вівдя мовчала, тільки брови їй збігалися докупи. Макс навшпиньках виходив із кімнати, а Вівдя вдягалась.

Одягалась Вівдя завжди з півгодини, а Макс стояв за дверима й чекав. Потім він приносив окріп і вони пили чай. Вівдя всміхалась:

— Чого ти на мене, Максе, сердисься?

Макс мовчав:

— Може того, що я не хочу за тебе виходити заміж?

Макс мовчав.

А ввечері вони слухали, як за стіною, в сусідній кімнаті кричала дитина.

— У-а! У-а!

Вівдя підводилась, брала із столу якунебудь книжку й говорила:

— Максе! Ти не дурний хлопець. Скажи мені: який логічний зв'язок між життям і цією книгою? Що це за книга? Мах! Ага, філософія Маха. Ну, що він там проповідує?

І тут же Макса за плечі й не давала йому говорити.

— Я знаю! Я все знаю... Ша!

Макс з благоанням, як прибите цуцена.

— Дюнічко!

Грізно:

— Максе, не треба плодити дітей! Наслідування від-
знак нікчемности.

І серйозно:

— Ти кого зараз студіюєш, Гегеля?

— Ні, Дюнічко, Канта.

Потім одягались і виходили на вулицю.

Коли була субота, увечері йшли через площу Карла Лібкнехта до синагоги.

Вівдя — українка, Макс — єврей.

Макс казав:

— Уй, яке гарне небо!

Питала:

— Ти віриш у небо?

— Гм! Навіщо вірити... споглядаю.

— Тобі хочеться молитися?

— Так. Я хочу споглядати.

... Вони йшли в синагогу.

А повернувшись додому, Вівдя глузувала:

— Срулю! Уй, Срулю! Які противні твої фанатики.

Макс жався.

— Дюнічко! Які ж вони мої?

І знову за стіною кричала дитина.

— У-а! — У-а!

А у вікно заглядав клаптик сірого неба.

В коридорах гостиниці — «загального помешкання» робітників Н-ської військової установи — вештались лю-

ди, а по вулицях шуміли автомобілі й фаєтони.

Вівдя непорушно сиділа біля вікна.

Макс брав книгу й читав уголос.

О десятій годині Вівдя казала:

— Годі, скажи мені, Максє, що б з тебе вийшло, коли б не війна й не революція?

Макс:

— Не знаю.

— А я знаю. Ти б денебудь у провінціяльнім місті екстерничав. Тебе б жиждери уперто три роки підряд зрізували по латині, чи що. Нарешті ти б видержав іспит і був би дантистом. Ха! Знаєш, як шансонетки...

Вівдя підняла трошки спідницю й цинічно заспівала:

«Пошла я раз к дантісту,

К большому спеціалісту,

Чтоб он мнє вставіл в дирку

Зуб! Зуб!»

Макс нервово перекосив обличчя.

— Дюнічко!

— Знаю, що Дюнічка. Ну, ладно... А потім...

Потім вона замислилась і додала:

— А я була б інженером. Так, Максє, я була б інженером.

Макс уважно дивився на неї крізь сині окуляри, а вона примружувала очі, як кішка.

Несподівано:

— Сруліку! Мій Сруліку!

Втягував шию в плечі й нахилив голову.

А за стіною знову кричала дитина:

— У-а! У-а!

.....

До Вівді прийшла подружка по гімназії — Христя. Така задумлива, як вечірне небо. Як і завжди, довго мовчала, а Вівдя стримано чекала. Хвилювалась, що з партії викинуть — інтелігентка. Завжди боялась.

Вівдя сказала:

— Яка ти жалкенька.

Усміхнулась:

— Я тобі, як другові...

... Прийшов із служби й Макс. Сів на канапу й довго дивився на Христю з-під лоба.

Каже:

— Чого турбуєтесь! Хай викидають.

Христя:

— Ах, — зідхнула довго й широко. — Уже три роки в партії.

Віддя поралась біля умивальника й знову примружувала очі — ехидно.

— Тоді не будеш совнаркомської пайки одержувати.

Христя підійшла до столу, взяла в руки книжку, подивилась на неї, погладила її ніжною долонею.

— Я не одержую!

А Макс хвилювався:

— Я от вийшов з партії... і нічого...

— Ну, ви ж анархіст.

Максові приємно було, коли його називали так.

Він надхненно сказав:

— Так, анархіст... Вільний чоловік. І більш нічого.

Але Віддя обрізала:

— Який ти анархіст? Досить похвалитися.

— Дюнічко...

Не хотіла говорити.

Христя підвелась і заломила руки.

Христя така маленька дівчинка, хоч їй і двадцять шість літ.

Віддя накинула на плечі хустку й пішла з Христею на зібрання комгуртка. Там сиділа оддалік — безпартійна — і слухала. Вона завжди була на партійних зібраннях.

.....

У гостиниці ще жила баба Горпина. Служила на кухні — картоплю чистила. Був у неї й чоловік. Чоловік мав орден червоного прапора — на фронті праці одержав. Чоловік був дуже ледачий і нічого не вмів, крім як похвалитися.

Горпина була товста баба й євангелистка.

Коли хто спотикався, вона казала:

— Це вас Господь Ісус Христос наказав. Значить, вам треба молитися.

А комендантові гостиниці вона радила:

— Заглянь, мое чадо, в євангеліє од Матвія.

Комендант «гнув» матюком і т. інш.

... Почистивши картошку, Горпина піднялась на другий поверх. І сьогодні вона чекала. Так, вона чекала.

Цю ніч їй снились сни золоті, як ризи Господні. Приходив Христос.

... Такий золотий, такий золотий!

Думала — це добрий сон, і згадала серпневі колосся біля сусідського тину... Проте сусідський тин був тридцять років тому.

З Вівдею Горпина зійшлась несподівано й дивно.

— Господня справа, — казала Горпина й витирала сльози радості. Вона щиро вірила в чудеса. Вона людей не шукала, люди самі йшли до неї. Так думала. Вівдя теж сама прийшла.

Каже:

— Ви, бабусю, євангелистка?

Ну, а потім сходились, дивились одна на одну й мовчали.

Вівдя так тихо, лагідно, наче за далеким сном тьмяна тиша:

— Нам говорити, бабусю, нічого. Ви дивіться на мене, а я на вас... Отак! Я бачу в ваших очах Христа.

Колись один робітник постукав у цю мить до кімнати. Ой, як Вівдя заскаженіла. Горпина перелякалась, а потім подумала.

— Господнє серце!

І вони знову дивились одна на одну.

... Горпина увійшла в свою кімнату. Взяла євангеліє й читала. Подумала: навіщо друкують різні книжки, коли не достає священних книг. Недавно ходила на базар — скільки тих людей приїжджає з села, щоб купити євангеліє чи

то біблію. А їх і нема.

Потім відкинула занавісу й дивилась у вікно. Вікно виходило в двір. Видно було помийну яму, а Горпина мріяла про небеса. Увечері чоловік її пішов дрова рубати, а в двері постукала Вівдя.

Простягла обійми — поцілувались. Вівдя сіла напроти Горпини. Зідхнула.

І на цей раз дивились в очі.

.....
Колись Вівдя, лягаючи спати, сказала:

— Максе! А знаєш, що я бачила сьогодні?

Макс нашорошився.

Вівдя підвелася з ліжка, насунула на босі ноги виступці і, підійшовши до вимикача, погасила електрику.

В кімнаті стало зовсім темно.

Далі поволі поточився відблиск від далекого ліхтаря — блідоголубий.

Було пізно, бо тільки де-не-де протарахкотить фаєтон і змовкне.

Вівдя казала:

— Ти не жахайся. Я буду спокійно. Іду я сьогодні троуаром. Коли це зирк, а біля мене якась жінка в постолах. Я думала, що вона звичайна, а вона божевільна.

Зареготала:

— Божевільна... Ха! Тобі не страшно?

Раптом підхопилась і побігла на канапу, де сидів Макс. Обняла.

— Ти не бійся, мій Сруліку! Я хочу просто оповідати...Ну... от! Слухай. Вона, ця жінка, була в постолах, а лице її було таке, як оцей відблиск.

Вівдя простягла руку, і на фоні блілого світла чітко вирисувався силует її руки.

Макс важко дихав.

— Так, як оцей відблиск! І я подумала: вона божевільна. Вона йшла поруч мене й говорила з повітрям... Да! Я забула сказати! Вона тягнула з собою мініатюрний возик, а на нім був клуночок. Ти розумієш, клуночок. І все це

було так надзвичайно. Я згадала того божевільного, що завжди сидить біля вокзалу. А потім я згадала й усіх міських старців. І мені стало страшно. А потім я подумала. Ти знаєш, що я подумала? Ні, я тобі не скажу.

Вівдя притиснула свою гарячу щоку до Максого лоба. Макс зняв окуляри й протирав очі.

Казав.

— Патологія, Дюнічко. Не своєчасно.

Розсердилась.

— Дурне! А все життя — що таке?

Заговорив уперто:

— Ні, Дюнічко! Життя досить нормальне яще. Я люблю життя.

І засоромився:

— Може, не так, я не знаю. Мені іноді буває жалко, що я покинув партію... А всі ми, правда, може й ненормальні, бо не кожному пережити ці дні... важко...

Вівдя закричала:

— Мовчи! Мовчи! Ах ти, агішко моя нещасна... Срулі-ку!

Хтось проходив біля їхніх дверей і зупинився. Тоді Вівдя ще раз закричала:

— Мовчи! Мовчи!

Коли вони полягали на ліжка, біля гостиниці затрубив ріг і з грохотом пробігла пожежна команда.

Не спали майже до ранку.

Завтра Вівдя не пішла на службу, у неї боліла голова.

.....
Наближалась весна. Голубіли душі, а в далині імпровізувало на рожевих плямах. Танув сніг, тануло, сентиментальничало сонце.

Баба Горпина казала:

— А там у нас, на селі, поле.

Хтось сміявся весело, дзвінко, на всю гостиницю.

— Ну і що ж, що поле?

Баба Горпина:

— Ціле поле, як ризи Христові.

На неї теж, безумовно, впливала весна. Крім того, вона не звикла до міста. Думала залишити гостиницю і — додому. А чоловік хай тут. Вона навіть не проти того, щоб він добув собі молодшу зозулю. Вона во Христі, що їй? З Вівдею Горпина майже не стрічалась останній час. А коли й стрічалась, то розминались мовчки.

А до Вівді почав ходити комісар Вольський. Такий: самий звичайний комісар із батальйону.

Макс зійшовся біля театру з Христею. Заговорив нервово, поспішно:

— Слухайте, що з моєю Дюнічкою робиться — не знаю. Ну от Вольський — він її любить... А мені що робити?

Христя задумливо дивилась кудись у бік і здавалось, що вона споглядає.

Макс:

— І сьогодні він у нас залишиться. Він буде в нас ночувати. А я не знаю, як мені бути.

Христя спитала:

— Ви з Вівдею живете?

Наївно:

— Так, живу!

Але Макс не зрозумів Христю. Потім вона сказала, що їй треба спшити на зібрання, а Макс схвильований побіг у гостиницю. Він став біля дверей і цілу годину стояв тут, затуляючи вуха, коли з кімнати доносились голоси.

Нарешті вийшла Вівдя й здивовано:

— Чого ти в кімнату не йдеш?

Тихо.

— Дюнічко!

Вона засміялась.

Він просив її, щоб Вольський не ночував у них. Тоді вона розсердилась і сказала, щоб не ночував Макс. Вона не боїться Вольського і буде спати з ним в одній кімнаті.

Вівдя пішла, а Макс плакав тихенько ще з годину, а ночував усе таки дома.

... Далі було шодня. — Вольський приходив і ночував у них. Макс змарнів, але боявся сказати Вівді, чого хоче від неї

Вольський.

А по всій гостиниці співали-басували.

Кипіло все напередодні весни, як у казані над золотим багаттям.

Баба Горпина ходила коридором, і оповіщала:

— Моліться Ісусу Христу, діточки. А я завтра виїжджаю додому. Знаєте — там у нас поле.

Перед од'їздом Горпина зайшла таки до Вівді. Та подивилась на неї й тихо сказала.

— Ідіть, бабусю... Ви не вірите... а може я не вірю...

Гапка:

— Що з тобою, дитятко?

Але хутко вийшла й попрямувала до вокзалу.

Вечірнім потягом вона поїхала на село.

.....
Макс ходив непритомний по місту й шукав Вівдю. Вона пішла кудись із Вольським. На площі Карла Лібкнехта він зустрівся з червоноармійцем Киптяєвим. (Був такий у батальйоні Вольського).

Раніш Макс якось його не помічав, а сьогодні хотілось говорити з ним.

Повертав розмову на Вольського.

Киптяєв увесь час нервово підморгував очима — його контузило в імперіялістичну війну.

Макс спитав: що таке Вольський? Похвалив: Вольський — хороший чоловік і головне — витриманий.

Макс образився й пішов до парку.

На доріжках уже були люди. Кожному хотілось, щоб була весна.

Але в цей день дмухав з півночі гострий вітер. Дерева нашорошилися на сонце, а на покрівлі будки сиротливо виглядав сніг.

Макс пішов із парку. Потім він стояв біля «вітрини голодуючих». Пильно дивився на фотографії дітей з тоненькими ніжками й розбухлими черевами.

На нього найшло обурення, коли він згадав другу вітрину — з пірожними, і він пішов і оддав старцеві останні п'ятде-

сят карбованців.

Так зробив незадоволений Макс.

... Пізно він підходив до своєї кімнати.

Боявся, що Вівдя ще не прийшла. Приложив ухо до дверей: там хтось був. Зрадив. Але Вівді, дійсно, не було. Була Христя.

— Чого ви так пізно?

Христя:

— Я... так...

Говорила лагідно, а видно було, що хвилювалася.

Макс просто:

— Вас, мабуть, турбує щось?

Христя сказала:

— Так, турбує.

Потім скаржилась:

... У неї не організуються думки, а тому все, що вона читає, ніколи не може принести до системи. Це для неї велика хиба. Вона не може бути ані агітатором, ані організатором. Це ж жах, бо вона інтелігентка.

Макс і слухав, і нічого не чув. А Вівдя не приходила. В гостиниці було вже зовсім тихо. Тільки зрідка хтось проходив коридором, і кроки його гулко звучали, ніби це було порожнє, нежиле помешкання.

.....
Вівдя останній час майже не говорила з Максом. Прийшовши з служби, вона вбиралась і йшла. Біля пасажу її чекав Вольський, і вони йшли за місто.

У неділю вони пішли теж за місто.

Вольський казав:

— Чудово сьогодні...

Вона:

— А завтра?

— Що завтра?

— Завтра теж буде чудово?

— І завтра.

— І після завтра?

Вольський подивився гостро. Він завжди дивиться гостро

й чітко. Вольський сказав, що йому завжди буде чудово, бо він комісар.

Розсміялась:

— Ця цинічність мені не подобається.

Він погладив себе по широкому лобі й тихенько засвистів.

— Що ж тут цинічного? Ви, мабуть, не про те подумали. Я просто почуваю себе здібним до життя, до боротьби. І тільки. А коли я комісар, то я, значить, такий.

— Агітація! — і скривила обличчя.

Виходили до залізниці. Збігли на насип.

Вона:

— От, дивіться: все далі й далі, а куди — невідомо.

Він:

— Ви про рейки? Чого ж невідомо? Далі станція — одна, друга, третя.

Вона:

— Тому невідомо, що, може, з цих рейок раптом потяг і звалиться. От вам і невідомо.

Він:

— На то є семафор. А нещасні випадки завжди бувають — це теж відомо.

Йшли на схід — по рейках. Простори кутались у надвечір'я.

Вівдя казала:

— Я люблю йти на схід, бо навіть віктар на схід дивиться.

Вольський узяв її за руку й фаміліярно посіпав.

— Не всі й віктарі дивляться на схід... Так-с. Проте і я люблю дивитись на схід.

Вівдя замахала руками:

— Годі вам! Годі вам!

Коли вони вийшли за будку 323, Вівдя кокетувала. А вона вміла кокетувати. Проте вона й так була дуже гарна з себе. Вона дозволила Вольському взяти себе під руку. Щільно тупилась до нього.

... Зайшли далеко й мусіли повернути.

Вечоріло. Рейки загублювались у далині, ніби в провалля. Нарешті — до міста.

Вівдя махнула рукою:

— Прощай, поле!

Десь нясподівано одкликнулось луною.

Припинилась. Задумалась.

— Це баба Горпина!

— Яка баба? — спитав Вольський.

— Та то так! — засміялась вона. — Була така... баба... чудесна...

Вирвала руку й крикнула:

-- Біжим!

.....

Христя посідала невеличку посаду. Перепишиця. Але й тут вона не встигала все зробити своєчасно. Цілий день вертілось у голові — чого вона не прочитала, чого вона не знає. З неї підсміхувались. Думали, що вона має коханого, а тому й така розгублена.

Жила вона край міста в одного чоботаря в холодній кімнаті, і нічого не хотіла.

В той вечір Христя ходила по сусідах і прохала «трішки нафти». Їй ніхто не давав. Тоді вона засмутилась і поплакалась перед чоботарем, що їй не можна буде сьогодні читати. Чоботар резонно зазначив:

— Завжди читати не можна, на легені погано.

А з Христиними легенями й дійсно було щось неладне: кахикала — тихо й сухо.

Христя подивилась на нього ясними очима й пішла до себе.

Із світла спершу нічого не було видно, а потім — так собі. Спати не хотілось.

Дивилась на книжки й уперто думала про нафту.

Десь далеко гавкав собака і, слухаючи його, було чогось сумно.

Ще дивилась на книжки, і захотілось плакати.

Вона ніколи не плакала, а в цей час хотілось. Підвелась. Зняла з етажерки «Економічне учення» і придивлялась. «Да, воно!» Положила на стіл...

І от вона почуває, що їй хочеться стати навколішки. До

болно хочеться.

... Десь гавкав собака.

Стала. Простягла руки в просторинь, і їй стало со-
лодко.

«Невже я молюсь?

Підхопилась:

«Кому?»

А в голову: «Економічне учення К. Маркса — К. Кавт-
ського... Завтра прийдете одержите... Сьогодні нема!»

Вона побігла до чоботаря. Там вона випила води й
сказала, що вона хора. Потім дивилась, як чоботар заби-
вав цвяхи в підошву й мовчала.

Скоро прийшов і Макс.

— Мені щось вам треба сказати. Ходімте.

Вийшли. Макс оповістив, що сьогодні рішучий день:
він скінчить або так, або інакше. Він далі так жити не має
сили.

Христя сказала холодно:

— Я не піду!

Макс захвилювався.

Христя ще раз сказала холодно:

— Я не піду.

.....
В той же вечір Вівдя сиділа з Вольським на ліжку й
розмовляла.

На дворі знову знялась курява — зима не здавалась.
Макс уже не ходив красти палива, а з установи перестали
видавати — останній зимовий місяць (і то кінець). Вівдя
задмухала на світло.

— Дивіться, як парує!.. Хіба ви не змерзли?

— Трішки змерз, — сказав Вольський, запалюючи ци-
гарку.

— Ну, то йдіть сідайте біля мене — буде тепліш.

Сів.

Сказала.

— Щільніш. А то положіть і руку на плече.

Вольський:

— Ні, мабуть, не треба.

— Чому?

— Зайде Макс, а він і так на мене сердиться.

З іронією:

— А ви боїтесь?

Просто:

— Ні!

Курява заліплювала вікно. Через три кімнати рубали дрова: Гу!.. Гу!..

Вівдя сказала:

— Чого мені сіро?

Подивився на неї. Вона дійсно була бліда й сіра.

— А ви візьміть себе в руки.

— Ха!.. В руки...

Спитав:

— Не можна?

— Ні, не можна. А проте противно, все противно... Ходимо... багато нас... як приголомшені. Щось треба зробити велике, героїчне, а воно й маленьке несила.

— А ви ще раз спробуйте.

Сказав серйозно.

Вівдя нервово перекосила обличчя:

— Що там пробувати! Як не пробуй, а все по-старому виходить... Так! По-старому.

Вольський:

— Я б вам порадив, що робити, та ви ж усе одно скажете: агітація.

— Так, краще не треба!

Вона засміялась.

— Я навіть думала, що мене баба Горпина спасе.

— Це та сама Горпина?.. — спитав Вольський.

— Ні, мабуть, не та, — сказала Вівдя й задумалась.

Потім вони декілька хвилин посиділи мовчки.

Ще хтось гунав праворуч.

А fuga була сніжинками в вікно. Вольський ще раз спитав про Макса — де він?

А Макс прийшов уже від Христі й стояв знову біля

дверей. По дорозі він спотикнувся й розбив одно скло від окулярів. Окуляри не здіймав, а тому й вигляд мав незвичайний. Крім того, вуха йому горіли, а в скронях стукало.

Вівдя не знала, що Макс стоїть за дверима, але була майже упевнена в цьому. Це її дратувало.

Вона знову почала кокетувати.

Вольський:

— Я так не люблю!

— А як же ви любите? — і примружила очі.

Сказав:

— Ви мене не перший день дратуєте... Що ви від мене хочете?

Вівдя здивовано:

— Я од вас хочу?

— Так, ви.

Сказав уперто й рішуче.

Вона:

— Це мені подобається.

Вольський:

— А мені зовсім не подобається. Як ви хочете віддатися мені, то робіть це й не мучте Макса, мене й себе.

У Вівді загорілись очі.

— Ви хочете, щоб я вам віддалась? Добре. Ви знаєте, що за дверима Макс?

Вольський мовчав.

— З умовою, щоб двері не замикає! Добре?

Вольський мовчав.

Вівдя поспішно почала розстібати пасок і гудзики на кофточці.

Вольський спокійно відійшов до вікна й став спиною до Вівді.

А вона шелестіла убранням і важко дихала. В кімнаті було тихо, а тому й чути було, як жіночі груди вбирали й видихали повітря.

Нарешті вона сказала:

— Ну, йдіть, я готова.

— Готові? — не повертаючись спитав Вольський.

Вівдя не відповідала.

Тоді Вольський хутко повернувся, взяв із столу капелюш і вийшов.

Одий момент у кімнаті було тихо, а потім Вівдя зіскочила з ліжка і, як ранений звір, завилала в повітря:

— Сво-лоч!

І ще підскочила до стінки й билась об неї головою, зціпивши зуби.

Далі сиділа декілька хвилин, поки не увійшов у кімнату Макс.

Макс теж не дивився на неї і, узявши якийсь клуночок, що наготував зранку, теж вийшов.

Вівдя мовчала.

Праворуч і ліворуч уже не гупало.

В гостиниці було тихо.

... А в вікно знову бились сніжинки.

Сніжинки...

ЛЕГЕНДА

I

Влетіла буря, крикнула — дзвінко, просторо:
— Повстання!

Зашуміло в зелених гаях, загримало, загуло. Прокину-
лась ріка, подумала світанком та й розлилась — широко
— широко на великі блакитні гони. Та й побрели по колі-
на у воді тумани — зажурені, похилі.

... Ішла повінь... Летіла буря...

.....
І от — я хочу про молодицю коротенько розповісти —
як у народі чув. Таку: край села жила, де неможливість
осада, де верби на ставок схилилися й слухають пісень гні-
дих, що на зорі застигли й кожну мить сивіють.

Звуть Стенькою (то, мабуть, Степанида), ніхто не
брав, а вже за двадцять перевалило. Жила-була метелиця
та й годі, огонь, баска, гаряча кобилиця. А взяв її Володь-
ка, одружився, та не прожив і років зо три — пішов у пов-
станці.

Отож і залишилась Стенька з хлопчиськом невелич-
ким та з бабою-свекрухою.

Дитина довго не жила, захворіла на віспу й ночі однієї
кинула.

... Вийшла молодиця на вулицю, стала біля воріт, зами-
слилася.

Ходив Володька два роки на цукроварню, заробляв на коня, купив коня, а кінь теж здох.

... А батько закатував матір.

... Ну, і півтори десятини за двадцять верстов...

... Ех ти, сибірська каторго!

... Колись прокинулась удосвіта (під повіткою спала): за ногу хтось.

— Хто там такий? Одчепись!

Зареготав:

— Хлопці, сюди! Бач, яка краля!

... Отже червоні прийшли, повстанці прийшли. Д'ех, будуть діла, матері їх ковінька!

Кричали:

— Не печи, не вари: все буде! Де тут у вас буржуї живуть?

Баба-свекруха сплеснула руками:

— Ой, лишенько! Які ж тут буржуї, самі селяни проживають.

Посміхнулися, а потім виймають папірці, читають із папірців.

— А Гордій Пронь є?

— Та є.

— А Остап Забийворота є?

— Та є.

Аж здивувалася стара: усіх чисто хуторян виказали, а хуторяни й справді жили, як коти в сметані.

... А потім повстанці пішли. А ввечері ще прийшли... Ой, було ж молока та ковбас — хоч собак годуй!

— Вари вареники! Печи пиріжки!

Варила, пекла Стенька...

... Мовчала, прислухалася, розглядала... А у вікно зазирав молодик червоний, з лісу підводився. Хлопці їли, дивились на Стеньку, а вона вже цвіла, як мак... Д'ех! до чого була струнка та красива молодиця, а очі їй, як у кози дикої, тільки хитренькі трошки.

... Отже горіла, цвіла Стенька... а баба спитала:

— Що ви, хлопці надумали? Невже ліворуція?

— Ліворучія, бабо, повстання та й квит. Ідемо буржуїв бити.

— Ой, лишенько! — та й утерла рукавом сльози.

Залитало товариство:

· Невже жалко?

— Та де там... щоб вони показалися. Це вже такий зви-
чай бабський — як що, то й плакати.

А повстанці підводилися, до Стеньки йшли.

— Ух ти, кралечко! — цебто обняв один.

... А другий заіржав та й ще полапав трошки.

Мовчала молодиця, думала, мабуть... потім спалахну-
ла раптом, наче промінь пробився крізь хмари:

— За волю... йдете?

І крикнули хлопці:

— За волю! — ще й шаблюки забрязкотіли.

Зашумували очі в слив'янці (під віями ніби слив'янка
кипіла), вискочила Стенька до порога:

— Цієї ночі п'ять чоловіка присплю... Хто перший? Ви-
ходь!

Задзвеніли шаблюки, з грюком розпанахало двері...

... А ранком повстанці засіддали коні, сіли на коні й за-
куріли з села. Перед вів загін, а позаду летіла Забийворотинська хура. Хуру везли гладкі Забийворотинські коні: гнідий у яблуках жеребець і білий кінь з чорною ногою, з тавром на стегні.

.....
З того часу не бачили Стеньки, не чути було, не гово-
рили про неї.

... Гримали повстання...

Ц

Не одна молодиця співала: «ой, зажурюся, запечалю-
ся, піду в садок зелений — розвеселюся...». То не хмари на-
висли над головою, то очіпок придавив вороне волосся.

... Ой, не чути було вже про баську молодицю, та
пройшла вже слава про юнака-молодця.

... Гуділа-дзвеніла слава про Стеньку-юнака, червоного повстанця.

.....
Не одна трясилова ніч пройшла, іде, пройде — тисячі, тисячі, тисячі... Похилилася на тин кропива й думає про бурю. Заспівують, запишуть нащадки: був Приймак і Буденний і були — тисячі, тисячі, тисячі...

... Палали панські маєтки, тікали пани. Ішли червоногвардійці — з заводів, з шахт, з Донеччини, з Криворіжжя. А далі йшли повстанці — чабани, байстрюки, голодранці (відтіля, де на ставок верби похилилися). Проходили вздовж і вперек чорнозем, міста, піски, ліси, байраки...

Гримали повстання. Лютували повстанці.

А найбільш за всіх лютував юнак Стенька. Сама чутка про нього викликала велику тривогу. А де були пани, де були хуторяни (блискучі трактори й череп'яні покрівлі), там тоді важко ходила сумна розпука.

Казали: прийшов юнак із степу, з Хортиці, сюди, в ліси, помститися. Казали: тільки країни радіють (де верби на ставок похилилися), тільки чабани й байстрюки радіють, а іншим — смерть.

Тоді вороги тримали владу, панували знов. І тремтіли вороги, коли чули про Стеньку-юнака.

Дивно, хоч де йому з'явиться, там одразу дзвеніли повстання: виходили чоловіки й баби з косами, ціпами, ховали борони — догори зубами — в траві й наганяли на них ворожі кінні загони. А ще дивно: людей в юнака було дуже замало.

Казали: ватажок Стенька — стрункий юнак і ясний, мов голубе небо, і буйний, неначе буря, і гордий, мов сокіл. Хто слухав Стеньку, той ішов за ним і в огонь, і в воду. Його мова була блискуча, як весняний ранок. Він горів завжди й вабив завжди, наче степові огні в темряві. І як великий пророк, він віщував — так переказували по селах, по заводах:

— Збирайтесь до гурту! Насувається чорною хмарою

час помсти, час розплати. Гей, виходьте на шляхи — чи-гає воля. Беріть ножі, одрізи, несіть смерть. Через смерть запанує нам життя. Виходьте з лісів, з нетрів, з темряви. Летіть, як метелики, на світло... Послухайте! Послухайте! Невже ви не чуєте, як віки б'ють на сполох! Невже ви не бачите, що ми видираємося з провалля? Один крок — і ми в голубій країні, не буде кроку — знову безодня, темна, слизька, як жаба... Послухайте! Послухайте! Ми кличемо вас огняним повстанським словом: беріть ножі! точіть ножі!..

І брали ножі, і точили ножі, а Стеньчине слово лунало по оселях, виходило з лісів, відходило далеко-далеко. І знову палали панські маєтки й череп'яні покрівлі. Ходила кривава помста, а ліси знову гуділи буйну славу юнакові.

... І піднялися тоді вороги, вовчі загони пустили на Стеньку, а за юнакову голову пообіцяли пригоршню червінців. А тоді почали вибухати ще частіш повстання. Як вітер, літав юнак по селах та підіймав пригноблених, і пригноблені тягнулися з усіх усюд до нього, і лилася цебрами ворожа кров.

.....
Так чергувалися зорі: була вечірня, була вранішня. Іще були дні, і відходили нерозгадані дні, за лісом зникали.

Вже майже рік лютує юнак, і нездібні вороги зловити його.

... І от проїздив селом молодий юнак. Висипали люди на вулицю, дивляться на нього. А він сидить на коні й посміхається до людей, наче вечірня зоря до річки.

Був тоді присмерк, стояли жнива, і на майдані пахло полем. Та й під'їхав загін до журавля, і позлазили з коней повстанці. І юнак зліз. І що ж? Юнак, як юнак, але справжній Стенька: очі йому, як невіждженому коникові грають...

... Любили люди того юнака, мов буревісник бурю, не наче чайка синє море. Але ховали люди між себе ще й погану думку про нього. Не казали, а тільки ховали. А була ота думка оця: ішла чутка, що Стенька з лісовиками ва-

ландається, тому й куля його минає. Дехто думав, що це вороги такі чутки пустили, а дехто й інакше мислив. Що куля минає, то ще й нічого: єсть такі діди, на Чорномор'ї були, від кулі теж заговорюють, по книгах чорноморських вичитали. А от як із нечистою силою що — то анцихрист.

... Отож зліз юнак, з цеберки воду п'є. І підійди до нього на той гріх бабуся старенька; її сина вороги закатували — червоний повстанець був. Підійшла ото ззаду до юнака та й сунула йому кишеню карбованця паперового й ще пірижок маленький. Обернувся юнак: примітив це. А баба схопила його руку та до уст своїх, та тужити.

— Голубе ти мій рідненький! Синочку ти мій гарненький!

Плаче баба, а юнак, як стовп, стоїть, а громада дивиться на нього.

... Отут то й було несподіване: як кинеться юнак перед бабою навколішки, зблід, як лист той осінній, і замолівся юнак:

— Бабусю велика! Молюся тобі за твої страждання, за твої муки. Ти мій єдиний бог, а іншого не знаю. Молюся всім людським мукам, молюся помстою, що наводжу її на катів жорстоких, на силу не нашу. Молюся й тобі, людино вільна, що взяв ніж і запалив серце грозами.

Сказав це юнак, скочив на коня, і пропав загін у степу.

А люди стояли й думали. І порішили тоді люди, що Стенька дійсно зв'язався з нечистою силою.

І пішла з того часу погана слава про юнака. Тільки байстрюки та голодранці підтримували його, а інші люди відсахнулися від нього. І важко тоді стало юнакові жити з своїм загonom у лісі: вовчі загопи стежили за кожним його кроком, а люди вже майже не підтримували його.

.....
Та й сунулися хмари над тим лісом, де жив юнак. Сунулися, посувалися, лили воду на сосни, а сосни стурбовано гули. І були тоді неясні думи й неясні мрії, і журба була за далеким, неясним, невимовним...

... Жив у тім лісі й дід Чорноморець сивий. Приходили до нього люди взнавати: куди корова поділася, хто коня вкрав. Розгортав Чорноморець чорноморські книги й узнавав по них, куди корова поділася, хто коня вкрав.

Іще знав дід Чорноморець, де ховається юнак, і розповів він людям, що наступає кінець юнакові, що лютою смертю помре він.

Але ще гримали повстання, і горіли панські маєтки.

.....

Але вже надходив кінець.

Тихо, крадькома, мов кішка, насувалася юнакова загибель. Як осіння журба між дерев, м'яко ступала загибель. І прийшла загибель.

... Була темна ніч. Тоді була темна ніч. Зойкали сичі, тривожно гуділи сосни. З трьох кінців палахкотіли заграви. То горіли панські маєтки, то було діло юнакове — ясного, мов голубе небо, буйного, неначе буря, і гордого, як сокіл. Тоді загін його отаборився в Зеленому Ярку. Біля багаття лежали стрункі постаті, а з боку лежав повстанський пес — здоровий вухатий собака.

І раптом підвівся й завив пес — тихенько й тривожно. І сказав тоді юнак:

— Іде зима. Підемо глибше в лісі... Ще помсті не кінець!

І одгукнулося здалека таємно:

— Ще помсті не кінець!

І заспівав один повстанець тихенько, зажурно, наче вода виходить із заводи в Дніпро:

— Ой, Морозе-Морозенку, ти славний козаче...

І одгукнулось:

— Ой, Морозе-Морозенку...

Та не чули тоді повстанці, що насувається на них неминуче лихо. (Тоді байдуже тріщало багаття, а здалека байдуже виблискували заграви).

... А Зелений Яроч оточили вовчі загони. Скрадалися вовки. Тихо насувалося лихо...

Гей, гей! Була тоді темна ніч, як далеке-далеке минуле!..

... А потім раптово вибухли постріли. Зататакали кулемети — то оточили повстанців вороги. І зійшлися тоді дві сили: одна сила юнакова, а друга — вовча...

Довго-довго не здавалися повстанці.

Та тільки перемогла вовча сила: перебили повстанців, тільки троє лишилося, а між ними Стенька-юнак.

Ой, гудів та й тривожно ліс...

.....
Не розповідає горлиця про свою дитину милу, що її шуліка забив. Отож важко казати про те, як Стенька-юнак загинув.

... Привели Стеньку на майдан і судили на майдані. І ніхто не прийшов сюди, люди не прийшли сюди.

... Тоді сумніло на шляху.

І сказав юнак:

— Одпустіть моїх товаришів, і я сам знайду собі найлютішу смерть.

Найлютішу смерть? Гей, гей, цього панам і треба. Помогоніли вороги й згодилися; вони хотіли перехитрувати юнака: юнак прийме найлютішу смерть! А тоді й товариші його приймуть найлютішу смерть!

І виблискували ворожі багнети, а за майданом умирало сонце.

Та не знали вороги, що їх перехитрував юнак. Говорив він:

— Я вигадав собі смерть, як в старовину було: садовили козаків на палі, і вмирили козаки на гострих палях. Я хочу вмерти на гострій палі — це найлютіша смерть!

Посміхнулися вороги — це найлютіша смерть! Тоді загострили палю й вбили її в землю.

Подивився юнак на товариство й теж посміхнувся, і закипіли йому очі в слив'янці (під віями наче слив'янка кипіла), і сказав він:

— Ой, вороги-вороженьки. В старовину було ще й таке: приводили людей до палі й дівчат молодих приводили.

Коли яка дівчина захотіла одружитися із злодієм, що на палю сідав, то його й одпускали на всі чотири сторони. Мені не треба прощати, але зробіть, як було в старовину, — покличте сюди громаду.

Ще посміхнулися вороги — хай подивиться громада, як злодіїв катують. І вдарили на сполох. І зійшлося народу сила силенна. Але ворожих багнетів ще більш було.

... Тоді вже вмирала й вечірня зоря, і тихо було на майдані, тільки шаблянки іноді цокотіли та здалека гудів ліс.

І сказав тоді юнак:

— Тепер я буду сідати на палю... Але слухайте! Слухайте!

І раптом розірвав юнак свій одяг повстанський, і побачили люди замість юнака буйного голу жінку — красуню, що погордо дивилася поперед себе. І дзвінко сказала вона:

— Слухайте! Слухайте! Я вмираю за волю. Але я знову закликаю вас до помсти: гострїть ножі! Дивіться, дивіться на заграви: вже палає наше визволення, вже йде нова невідома зоря... Слухайте! Слухайте!..

Але не дали їй говорити вороги, як люті шакали, накинулися на неї й зав'язали їй рота.

... А народ уже гудів...

Тоді вовки накинулися на народ і розігнали його. А Стеньку-юнака закатували: одрізали носа, одрізали вуха й наштрикнули на палю.

... Гей, гей! Та й була ж то найлютіша смерть...

Але пройшла тоді про юнака Стеньку, про жінку молоду красуню — ясну, мов голубе небо, буйну, неначе буря, і горду, як сокіл, ще бучніша слава. Ще й досі гудуть їй ліси невмирушу славу...

.....
І от біля ставка, де верби похилилися, стоїть могила. Це юнакова. Приходять до могили люди й слухають, як шумить вітер над нею...

... Гей, гей! Гримали повстання...

... І були — тисячі, тисячі, тисячі.

ЗАУЛОК

З сіверких левад бреде осінь. На заулок навіває сивий присмерк. Але на сході починається день. На башті вдарив дзвін — глухо й вошко.

Леонід Гамбарський допиває вранішній чай. Передчуття неможливої радості остаточно затопило його. Іще була легенька й срібляста тривога. Сьогодні буде —

— рецензія

на ту книгу, де вміщено його першу статтю. Уявно він давно вже вважав себе за червоного професора і навіть більше:

будучи в Криму, в санаторії, він прочитав декілька лекцій, і на афішах стояло:

— професор Гамбарський.

А потім він пригадав фіялково Мар'яну. Ця чванлива дівчина завжди стояла перед його очима.

— Тепер...

Але це було трохи наївно, і він це розумів.

Леонід Гамбарський замкнув портфель і поспішно пішов у город.

Ішла жура осінньої чвири. Над міськими болотами шкульгали дощі — холодні й нудні.

Аркадій Андрієвич прокидається рано й виходить у сіни. Потім прокидається Степанида Львівна. Мар'яна вдома не ночувала. — Мжичить холодний дощ. — Повз двір

проїхав візник на «стійку». Коні ледаче перебирають багно. Проїхала сусідка в рибний ряд.

Напроти кричить півень на весь заулок.

Аркадій Андрієвич п'є чай і йде на службу. Степанида Львівна варить обід.

Через ті ж сїни проходить і Гамбарський.

... Коні нарешті вивезли візника на Глухайську вулицю і потюпали жвавіш.

Тротуар прокидається.

... А життя сім'ї таке:

на башті дзвін б'є дев'ять,

і Аркадій Андрієвич іде на роботу. Раніш Аркадій Андрієвич думав, що він закоханий в столоначальника, а потім думав, що в комісара.

Але було просто: він закоханий у канцелярію — безвихідно, фатально. Майже кожного року сниться йому напередодні Різдва (коли ялина, коли юність): якась чудова казкова королівна, що вся в білому, а біля неї, наче живі, в білих рукавичках — галянтні, елегантні — журнали, пакети, сургучі і т. ін.

... Степанида Львівна — ніжна жінка й хороша хазяйка.

... На Глухайській вулиці кричить сирена — довго, різко, зарізано: мчить автомобіль...

... А в кімнаті, де висів раніш Олександр II, Николай II, а також білий генерал на білому коні, — висять:

Ленін,

Троцький,

Раковський

і манесенький портрет Карла Маркса.

Степаниді Львівні сказали, що Маркс — жид, і вона образилася, тому що вона цього раніш не знала й казала всім, що Маркс —

з Петербургу!

З того часу — не великий, а маленький.

Про Троцького Степанида Львівна каже:

— Ну, і що ж, що жид? Він же не хоче розігнати всі установи й служащих?.. А жида я знала й у Полтаві, бакалійника, зовсім не поганий, навіть навпаки: і в борг давав.

Зінов'єва Степанида Львівна не повісила, бо дуже курчавий і молодий.

... А Мар'яна, їхня дочка.

Про Мар'яну говорять:

— Господи! Як може від таких маленьких родителів вирости така пишна жінчина.

Року 1917, покинувши («к чорту!») середню школу, Мар'яна пішла в чека.

І сказав тоді Аркадій Андрієвич:

— Мар'яно! Що ти робиш??

І сказала тоді Степанида Львівна:

— Мар'яно! Що ти робиш??

А потім погодились:

«така Божа воля».

... Леонід Гамбарський живе в цім же домі.

Мар'яна прийшла з роботи й пройшла прямо в свою кімнату. Сіла біля вікна й задумалась. Безсонна ніч положила на її тьмяну شوку холодний хоробливий червінь. З огидою згадувала вакханалію в «Гранд-Отелі»...

(... У вікно бились краплі мжички...).

... Згадувала спорзне, звіряче обличчя гладкого типа, і гнійні нарости на його животі.

Тоді у її очах загорілись порожні фосфорити. Пороженча гамарила кожний нерв її істоти.

Але раптом вона відчула біля серця біль і прилив енергії.

Мар'яна вийняла з чулка пачку кредиток і з силою кинула їх у куток.

Тоді у вікні, напроти, зашарів огонь. Чути було тринькання на балабайці і веселі вигуки. Долітало:

«Ми ковалі, ми ковалі.

Куєм ми щастя на землі».

... За стіною жили комольці

й завжди тривожили заулук своєю агітаційною бадьорістю.

Маріяна написала:

«Милий друже! Туди, в твій далекий край, на північ. Мені хочеться сказати інакше: «на север». Твій народ має два чудових слова, вони не перекладаються — «север» і «грусть». Але найкраще слово на землі:

— «че-ка».

Пам'ятаєш?: стоять ешелони, а паровик так злумано шипить. Ідемо в дикі замріяні степи, де чекає тривога, невідомість, де ціле провалля жури й радості. Станція, ще станція, і семафори, і степи... Тоді не було по-рожнечі...

А зараз у мені осінь. Ідуть дощі, бредуть похилі отари хмар. Нема вже: «Секім-башка!» З партії мене вигнано, не пам'ятаю за що, здається, не вносила три місяці членських. Проте, це срунда: мене й так би вигнали. Тепер член парткому каже:

— Наші жінчини з папіросками бігають!

... Словом, я безпартійна комуністка. Мій папа, Аркадій Андрійович, каже:

— Мар'яно, як записуються в партію?

... Я йому розказала, хоче кандидатом, витримувати стаж. Правда, зворушливо?.. Але це не те. Ти питаєш, що я роблю? Звичайно, працюю, але хочу залити себе дурманом, до солодкої нестями. Іноді слухаю вечні промови липового професора Гамбарського, який, очевидно, в мене закоханий... Але й це не те. Я тобі писала, що хочу покінчити з життям. І от я рішила. А щоб не було повороту, сьогодні вночі віддалась сифілітикові. Це найкращий спосіб проявити силу своєї волі. Правда? Вже не буде вагань. Так ро-

блять чекісти минулого... Надворі дощ. Сонця не бачимо. «Сєвер». «Грусть...» Але найкраще слово — «че-ка!» Милій друже, я в твій народ закохана. Я вірю, що воскресне велике слово — «че-ка!» Тоді воскресне бірюзовий потік людського надхнення й степова тривога.

... А зараз дощ і болить серце. «Сєвер». «Грусть».

Р. С. Через годину повішусь. Прощай.

Але тут же Мар'яна з жахом подумала:

— Прощай?

... Брели години. Мар'яна ходила з кімнати в кімату й нервово перебирала складки на спідниці.

... Брели години.

Аркадій Андрієвич одинадцять місяців не одержував грошей, і тепер одержав за місяць (40 мільйонів), і був сам не свій.

Кричав:

— Мар'яно! Со-о-о-рок мільйонів!

І переможно трусив кредитками над головою.

Степанида Львівна готовила самовар і теж була сама не своя, і навіть бліді щоки порожевіли їй. Руки дрижали, і ніяк не могла роздмухати огонь.

— От і кажуть: Ленін і Троцький... А що ж вони учрежденія прикривають, чи що?

Аркадій Андрієвич сказав:

— Ох, Степушко! Якби ти знала, яка в нас катавасія. З П'ятигорська приїхав товариш Аральський, а на його місці вже другий начальник. І от тепер: той собі, а цей собі. Біда. Ну, я думаю, що все таки Аральський переможе!

— А хто з них симпатичний? — спитала Степанида Львівна.

— Ну, звичайно, Аральський... — І додав серйозно: — У нього великі зв'язки. Це, знаєш, мужчина во-о!

— Так ти ж держи його руку!... — сказала Степанида

Львівна й підвела очі догори: — Аркашо! У нього портрета ще нема?

— Га?

— Та повісила б... Може коли зайде. Хто їх знає — вони люди не горді...

І зідхнула:

— Боже мій! що то наробила революція. Такі хороші люди, симпатичні... прелість...

Вітер вдирався в сіни, крутив дим і виносив його у вогку осінь. У вікно зазірало меланхолійне небо. Падало листя за вікном. Скоро приїде біла зима...

Знову дзвонять на панахиду.

...У сіни раптом вскочив

Леонід Гамбарський і схвильований побіг до дверей.

Степанида Львівна спитала:

— Пане професоре! Може вам водички гаряченької? У нас сьогодні, знаєте, Аркаша жалованье одержав...

А Аркадій Андрієвич скаржився: —

— Шу-шу! Шу-шу! Цмок!

Цмок! А роботи й нема: ні входящого, ні сходящого. Тільки й знають, що по коридору.

...Слухала тоді Мар'яна

й відчула, як до серця підкотилась злість, і сказала з другої кімнати:

— Це, тату, зветься стадія організації. Чули про таке слово? Я чую його тисячу літ, тисячу літ!

Червіль хоробливо горів їй на щоці, але цього Аркадій Андрієвич не бачив, і він образився:

— Ну, ти, Мар'яно, хоч і була в чека, а в ділах державних ні бельмеса.

А Степанида Львівна сказала:

— Боже мій, Мар'яно! Яке твоє діло до ділов державних? Я знаю, чого ти хочеш: тобі б як би Ленін і Троцький і товариш Раковський прикрили всі учреждения, а папашенька без шматка хліба зостався... Ну, ні, вони люди розумні й симпатичні, цього сурийозно не зроблять.

Мар'яна мовчала й знову нервово перебирала складки

на спідниці.

Гамбарський положив на стіл газету й у розпуці похилився на вікно. Рецензент писав, що в його статті багато претенсійности на вченість, і Гамбарський йому нагадує — чехівського телеграфіста Ять.

Це було так нахабно, так, на-
решті, нетактовно...

Леонід Гамбарський з тривогою думав, що тепер він не зможе підняти своє реноме, і його професорська кар'єра розлетілася в пух.

Потім зняв пенсне й ліг на кровать.

... З півночі летів сіверкий вітер. Передають: за містом випав вогкий сніг і запорошило дороги. Над містом струмкують хмарні потоки.

З тоскою згадував:

- Ага, телеграфіст Ять!..

І здавив руками голову.

— Ага, телеграфіст Ять!..

Здавалось, б'ють обухом — цією важкою безглуздою фразою... І майнуло в голові:

— Пропав!

І відчув тоді Гамбарський, що нема вже повороту, і був один якийсь безвихідний тупик.

... А з півночі знову летів сіверкий вітер, і сунулись сірі й нудні хмари. І знову з тоскою згадував:

— Ага, телеграфіст Ять...

— ... Можна зайти?

Підвівся: — Зайдіть!

Увійшла Мар'яна й мовчки сіла біля кровати. Кілька годин внутрішньої боротьби положили відбиток на її обличчя.

Гамбарський дивився прибито, перелякано, бо Мар'яна рідко до нього заходила,

а зараз зайшла.

— Чого?

І ще дивився прибито й перелякано.

А Мар'яна в цей момент знала:

«Далі не можна. Треба кінчати!». Сказала схвильовано:

— Прийшла до вас спитати: що таке безпорадність? Що — сила волі? Не знаєте?

А потім підвелась і жагуче промовила:

— Так... Я прийшла спитати вас... прохати вас...

Мар'яна кинулась до столу й розридалась. Гамбарський розгублено дивився на неї й наливав воду в стакан.

— Випийте!.. Що з вами?

Вогкі дзвони загубились в осені. Вогка луна зарилась у болотній чвирі заулка...

Мар'яна випила води й дивилась сухими фосфоритами на Гамбарського. Потім стиснула руками голову й сказала:

— Треба повіситися... Негайно... зараз...

— Що ви, Мар'яно?

Гамбарський, блідий і розгублений, ходив по кімнаті.

А у вікно знову бив дрібний дощ. І тягуче проходили хвилини напруженої мовчанки.

Думала: — Так! Треба кінчати... Так!.. Скоріше!.. І знала, що вона не може кінчити, що їй бракує сили.

Подумала: — Єрунда, треба кінчати!

Мар'яна сухо подивилась на Гамбарського, а потім сказала:

— Пробачте! — і хутко пішла до дверей.

Аркадій Андрієвич надів окуляри й написав:

«Прошу меня зачислить в кандидати Вашей государственной партии. Мои личные убеждения в правоте коммунистических идей...»

В їдальню увійшла Мар'яна. Аркадій Андрієвич:

— Мар'яно! Ану, йди сюди! Чи так я?..

Степанида Львівна продовжувала:

— ... Він дуже симпатичний... кажуть уже підвищення получив...

... Короткий осінній день сконав. Мар'яна вийшла на

ганок.

Дощ прибив жовті листя, і вони лежали холодні, мертві. Через вулицю блимав огонь і млявим світлом освітлював пустельний заулок.

Високо текли потоки сумних хмар. Із стріхи одномаїтно падала крапля на камінь. Ішла глибока сіра осінь по сірих заулках республіки.

Коли Мар'яна виходила за ворота, з комольської кімнати вискочив натовп юнаків і з реготом кинувся в туман.

Через дорогу, до Глухайської вулиці — сарай,
за сараєм — віжки.

... А далі, коли вийти з пустельного заулка, на міді висічено: Доктор Фальк.

— Куди?

ЕЛЕГІЯ

«Минають дні, минають ночі...»

У грудні згнила зима, і тихий степовий городок знітився в облозі мовчазних нерухомих хмар:

— нагнав вітер із далеких Альпійських гір, через Карпатські верхів'я, через Дунай.

Прийшло Різдво.

Зіждали дзвіниці, і промерзло жевріла жура: сум неспокоїної землі.

Цього року старожили не бачили різдвяних зір, бо небо стояло в сірій сорочці будня.

І була мряка.

І старий газетяр теж не бачив різдвяних зір. Був він сивий, древній, майже босоніж. Стояв біля ратуші на бульварі й казав мимохідцям:

— Може купите газету?

Іноді мимохідці купували газету, іноді заклопотано проходили, іноді зупинялись і дивились на старого газетяра.

... А прийшов він восени, коли було прозоро, коли за кварталами пахли гречки...

... Але це було так неможливо давно!!! Це було за народження його прекрасної юности, коли тихий степовий городок стояв перед ним надзвичайною примарою.

І він подумав тоді: про радість.

І урочисто залунало по кварталах:

— Радість!

І тоді було, як мигдальні потоки під ударом весняного весла. Це був голубиний заспів до тієї синьої пісні, ім'я якій — життя.

Це був новий заповіт, що ми, волхви, бачимо на сході в темну ніч із хрустального Віфлеєму...

— Але це було так неможливо давно! І це майже забулось, бо ж — неясні, туманні, мов перший сон за першого м'ятежного кохання, ці уривки, що вириваються із тьми перед моїми старечими очима.

«.. Що це?» — подумав з тоскою старий газетяр.

І чув тоді: ніби раптом прокидалась природа, ніби дзвеніли, пливли й пропадали неясні відголоски з дальніх літ.

... Але це була ілюзія:

— натовп тихих міських кварталів стояв у суворій мовчанці.

... Газети продавали й жваві пацани, і не любили вони старого газетяра, бо був невідомий, невідомо звідкіль і похмурий.

І ще не любили:

— зійшов на великий шлях, по якому йдуть, дико, по-звірячому озираючись.

... І був ще з ним, із старим газетярем, древній пес, що покірно шкульгав за ним і ніс підсліпуваті очі на асфальт...

— пес: вовна прилипла попелом і лізла, падала на землю, щоб угноїти землю. Пес не гавкав, а тільки тихо й нудно вив: на світанках шумів скляний мороз, а пес був голодний. Іноді пес кидав старого газетяра й блукав на базарі, біля рундуків, де били його закаблуками, де гризли його молоді бадьорі пси.

... Вранці тихий степовий городок оживав. Виходили заспані горожани, плентались по мостовій візники, вилітав із гаражу єдиний на всю округу виконкомський авто-

мобіль і з вереском мчав у туман, розганяючи обивательських курей і зграї голодних собак.

Тоді біля редакції — теж єдиної газети з великими підзаголовками і з нудними традиційними гаслами — грубим шрифтом — сустились газетярі.

Кожний знав:

— треба скоріш!

Треба схопити стос паперу з промовама, статтями про всесвітній пожар:

«Ми на горе всем буржуям
мировий пожар раздуем;
мировий пожар в крови...
господи, благослови!»

— треба схопити й бігти, захопити всі переулки, всіх обивателів, щоб —

— ж и т и о д и н д е н ь .

І старий газетяр ніколи не встигав за пацанами, і завжди йому з веселим сміхом, що звучав, як «колокольчик», пацани підставляли ніжку, щоб старий газетяр упав у грязь!

І старий газетяр падав у грязь, розкидав сьогоднішні газети; потім поспішно збирав їх, обтрушувався і, покірний, з кінським калом на лобі, спішив, спотикаючись, до бульвару.

На бульварі проходив день.

Але й увечорі старий газетяр був там же, де праворуч від каланчі стояли стільці. Увечорі старий газетяр тупо дивився на мимохідців.

... А бульваром проходило багато:

— одні бігли, другі шкульгали, треті раптом зупинялись і потім стурбовано відходили кудись.

... Тоді над головою колихались гілки акацій — була алея акацій. Акації розцвітали, коли в тихім степовім городку потоки мріяли про голубі пісні, про голубу журу і схвильовано бігли до срібних вод забутої ріки Лівобережжя...

Іноді пацани, побачивши старого газетяра, ховались за ріг і шпурляли відтіля в свого колегу грудки землі.

Тоді підводився, відходив до каланчі, за каланчу, до Зеленого Озера, де стояла самотня будка, а нижче лежало небо на поверхні брудної стоячої води...

Тиша. Далеко клекоче брук.
Пес лежить і облизує попіл
— на хвіст. (Мовчиш? —
Мовчу!) Тиша. Далеко кле-
коче брук. Пес лежить і об-
лизує попіл — на хвіст.

... Уночі старого газетяра не бачили на бульварі. І ніхто не знав, як він жив, як він живе. Бо кому це потрібно?

... бо йдуть молоді дні з юнацьким запалом грізними колонами по безмежних ланах часу. І відступають —

місяці,

роки,

тисячоліття.

В глуху невідому безвість минулого.

Тихий степовий городок
знав і сум, і великдень цієї
боротьби.

... Коли на древній дзвіниці
годинник протеленькає чверть на восьму, коли повстане
заокеанське сонце, —

— вулиці знову прокидаються, і тоді бреде
бульваром похила постать старого газетяра.

... Так починається день.

... А зима зовсім згнила, і
шкульгає Різдво в мряку чвирі. Старожили не бачили в ці
дні різдвяних зір, і стояло небо в сірій сорочці будня.

Старий газетяр теж шукав сузір'я Оріону; але були
самі мутні далі. Десь дзюрчала вода, і тому, що вона
промжичила мозок, боліла голова.

Так

ріс

час:

— у грандіозній боротьбі падали переможені дні, на них падали ще дні, і росла гора, від Гавризанкару вища, глибша від океанських глибин. Тоді питали:

— Що це? Тоска чи радість?

... Але на далеких обрїях знову гримїли, знову наступали молодї буйнї днї грізними колонами.

Так

ріс

час!

... О, я знаю:
багато думав старий газетяр. Думав про юність, думав про те, що було, чого не було, чого хотїлось. Все одїшло великим шляхом часу... О, я знаю: і моє кволе старе тїло прокинеться колись і спитає:

— Невже кїнець?

Але не прокинеться світанок.

О, я знаю!..

... Інодї старий газетяр їшов у заозерний край. Шкульгав вище й вище на кучугури по кварталу кавалерїйського полку. За ним шкульгав пес.

Тодї в одинадцятїй сотнї був пожар: городок подїлявся на сотнї — полковий городок степового краю.

Шумїли на каланчі, над ратушею. Палахкотїли смолоскипи; під навісом тривожно дзвенїли й саркали конї.

... Старий газетяр виходив за квартали й брїв бездорїжжям, на півнїчно-захїднї межї — туди, де стояв,

я к л е л е к а , п і д б и т и й б у р е ю д у б .

Дуб наближався. В далекім степу горїли огнї. І стояло древнє небо, а позаду туманїли мїські оселї. І здавалось, що оселї не їснують, що вони відїшли в далину, за гору переможених днїв.

... Старий газетяр приходив

до дуба, сідав під дубом і озирався. Висіло небо в чвирі, за дубом причаїлась тиша. І промерзла чужа земля. І все було чуже — і земля, і межі, і квартали, і кучугури, і дальні степові огні. Тоді підходив пес і тихенько вив. Потім із сходу прилітав колючий вітер. І відчував старий газетяр:
— десь тліє торішній гній.

Підводився.

За старим газетярем підводились і кучугури, і сунулись у небо, зливались із небом, відходили, пропадали, і була одна сторожка пустота.

Ще городка не видно. Тільки за Балясним Бором маячить невідомий нічний огонь. І був він не близький, тільки далекий, тільки чужий, як чужа земля, де тліє торішній гній.

... Огонь стояв на шпилі ратуші, і був надто червоний.

... А іноді бачили:

— брів старий газетяр по дорозі на цвинтар.

І думав старий газетяр:

— Цвинтар?

Тоді пахли могили — глибоко й тихо. Це був запах незносного чебрецю — він ішов з-під білого снігу.

Старий газетяр прийшов у городок восени.

... І згнила зима.

З Чорного моря, з Індійського океану, через Малу Азію, прилетів перший тепловій.

І вже на бульварі снили акації.

І знову бачили старого газетяра біля мудрої ратуші. Пацани ще били старого газетяра грудками, і він ішов до Зеленого Озера, до каланчі, за каланчу, до самотньої нікому непотрібної будки; за ним — древній пес. Тоді були невеселі голубі дзвони: то йшов піст, і каланча перекликалася з іншими церквами.

... А з південного бігуна, з Австралії, грізними колонами ще насува-

лись молоді дні, і відступали — місяці, роки, тисячоліття в глуху безвість минулого.

Старий газетяр це знав. Тільки не хотів знати!.. (О, я знаю: старий газетяр не хотів цього знати!).

... А потім розлилась ріка. По вулицях тихого степового городка летіли вже мільйони тепловіїв. Ріка затопила міст, і не було дороги на кучугури, до дуба.

Старий газетяр зажурився.

І от в одну тривожно-радісну ніч, коли весняні вечерові сутінки пливли над Зеленим Озером, пацани підстерегли старого газетяра й побили.

І таки добре побили: тільки через два тижні він вийшов із лікарні.

... А потім прийшла знову тривожно-радісна ніч: ріка нарешті увійшла в береги. Ранком до мосту прийшли плотники, і зацюкали сокири.

Скоро над рікою повис міст.

... Старий газетяр вийшов із лікарні, але він не пішов до редакції — пішов на північно-західні межі.

Одступали дні й тягли за собою. І відчував старий газетяр:

— десь тліє торішній гній.

І падали сили.

Старий газетяр покірно брів у навішоване: ішов туди, де стояв, як лелека, підбитий бурею дуб.

І прийшов старий газетяр, і ліг під дубом. І, коли у дзвінкій степовій тиші задзвенів перший жайворонок, старий газетяр глибоко, на всі страчені легені зідхнув і вмер.

Тоді знову тихо й нудно завив древній пес, подивився підсліпуватими очима на старого газетяра й побрів туди, до рундуків, де гризли його молоді, бадьорі пси.

.....
... Завтра біля дуба найшли мертвого старого газетяра й завтра його одвезли на цвинтар. За два дні за старого

газетяра забули. Тільки там, де він лежав, залишився ледве помітний слід.

... Але біля дуба зацвів уже молодий запах юного невідомого дня.

.....
Тихого ясного ранку над древнім степовим городком урочисто потопали голубі дзвони.

ДОРОГА Й ЛАСТІВКА

I

У перспективі — дорога.

Праворуч, ліворуч — акварелі. Далеко — ліс. Дорога до лісу, а може вбік.

Дорога спокійно відходить, і на ній порожньо.

Мабуть, скоро зажовтіє листя, і в небо засумує старий дуб. Старий дуб був колись біля нашої хати, в дитинстві.

Я дивлюсь на дорогу, і вона веде мене за далекі гони.

Покірно йду за нею.

... Колись була береза, зірвав листок і положив у книгу; книзі, здається, більш, як сто літ, поживкли навіть рядки. А в цій книзі лист із берези, поживклий. (Може, берези вже й нема... А де згадка про автора столітньої книги з поживклими рядками?).

... Дивлюсь на дорогу. На дорозі порожньо, і я думаю про небуття: коли дорога відходить, тоді щось відходить, кудись відходить.

... Потім згадую сливи.

Саме по цій дорозі везли колись сливи. Я був маленький і прохав у тітки слив.

Тоді вона дала мені жменю.

Та не були то сливи. Було дитинство.

... На краєвиді купчаться хмари, збираються на вечір.

Але то буде не потоп, а впаде звичайна роса. Тоді забує рослина.

А в потопі (пам'ятаєте?) були голуби.

.....
Біля вікна пролетіли голуби, фуркнули і зникли за величезним будинком.

І каже голубка: — Дорога? — Каже голуб: — Дорога!

Потім полетіли на площу Володарського і там сіли біля ратуші.

... Дивлюсь знов на дорогу.

За нею, куди вона йде, іде суворість, може, жорстокість, може, сама смерть.

Ну, і що ж? Хай ідуть: так треба.

Але все таки що з дорогою?

І сказав голуб: — Дорога? — Сказала голубка: — Дорога!

.....
По далекій дорозі пішла широка тінь. Проходили розпатлані хмари і погасили сонце.

Коли пройшла тінь і сховала дорогу — дороги не було.

Я впав на обніжок своєї мудрости й подумав з тоскою:

— Дорога?

Але голуби не озивались.

.....
Город шумів, кричали мотори, летіли будинки.
Мій далекий сон (лебедине крило) розтанув над містом.

... Я надів кашкета й вийшов на вулицю.

II

Було тихо і темно.

Раптом повіяв вітер.

І закрутило,

зашуміло

в деревах.

Був грім — то прийшла літня пахуча громовиця.

Зірвало її, і помчалась вона в темну просторинь.

... А потім зашумів дощ.
Вона шукала світло —
— шукала,
найшла,
полетіла.

Влетіла.
Було чудове блискуче світло і тихо, без дощу.
То була кімната.
Сіла на шахві — спокійно, сухо, тепло.
Але хвилювалась.
Її хвилювало звичайне світло — електрика.
Тоді вона зірвалась і знову полетіла.
І от — чотири оксамитових стіни.

Ясно: вдарилась в оксамитову стіну і впала в фарфорову чашу.

Назад!

Назад!

І — в клявіші!

Пронісся мелодійний звук.

А що вона?

... Ще раз у стелю розписну, а там
в знеможі

впала.

Сиділа. Важко дихала.

А її ніжки обгортав килим — то східній оксамитовий килим із Турції.

Певно, кімната була незвичайна — то була кімната в моїй уяві.

... А за вікном носився вітер, скиглили дерева, три-чотири кричали гудки.

Тільки ніч сміялась тихо, темно і лукаво.

... Так! Вона шукала вікна — вилетіти у вікно, у дощ, у ніч.

Але вікна не було.

.....
А потім ще довго носилась по кімнаті. Знову падала в фарфорову чашу й билась у розписну стелю.

Була в розпуці — їй надто тривожило звичайне світло — електрика.

... Тоді в дощ заскиглили дерева, потім у дощ засміялись дерева.

Чи чула вона, як сміялись дерева?

Нічого не чула вона.

Нічого!

Нарешті —

— вдарилась вона в срібну жирандоллю і впала на оксамитовий турецький килим.

зідхаючи востаннє (вона розбилась на смерть), хилила голівку від світла й шукала очима —

— вікно.

Вікна не було. І вона вмерла.

... А за вікном стояла ніч і тихо, темно і лукаво усміхалась.

.....
За десять хвилин світало.

За годину я увійшов у кімнату.

Вже ночі не було.

Пройшла громовиця, пройшов дощ.

Підводилось сонце.

Пахло сонцем, пахло життям.

Я зідхнув глибоко й високо підвів голову.

... Потім узяв її за крильця, зневажливо подивився на крильця й кинув її в помийну яму, де рились бродячі міські пси.

То була ластівка.

ПУДЕЛЬ

I

Виходили на іскрясте шосе, в перлямутр гарячого полудня. Утомно дрижали наливні поля, і перелітав димний легіт. Небо брякло; нечутно й зів'яло скрадалися полинялі сонячні дороги до незнайомих горизонтів, до туманово-бузкової маси.

На повороті почули останню міську пісню: трамвайна путь розлетілася в яри й раптом плавко спланувала півколом назад. На перепутті під зеленою мжичкою дерев дрімав парк: бюст Лассалья, стежки, алеї. Потім і він одійшов у бік. — Тоді знову іскрясте шосе й даль молодих лісів.

На двадцять кроків уперед ішли: мадмуазель Арйон (опереточна співачка з «Не ридай») і дві баришні з редвидату: Тоня (так говорив студент) і, може, Дуня, може, Катя — невідомо: з нею ніхто не говорив. З ними: якийсь тип і студент — організатор вечора.

Вечір (музикально-вокально-танцювальний калямбур) на віллі «Зелений Гай», сьогодні, «на користь». Ще алма mater прохала Сайгора сказати вступне слово на тему: біжучий мент.

Арйон ішла під рожевою парасолькою, яку ніс тип. Тоню вів під руку студент.

Тераси іподрому й павутиння далекого радіо поволі й рішуче зливалися з будівлями. І коли входили в сутінь

придорожніх верб, повернулись і бачили один одномасний узаміт міста.

Сайгор узяв сигаретку й передав портсигара. Григорій переложив ремінь рушниці на праве плече й закурив. І говорив — потім — про Богомольські Болота, про крижнів, про вечірній переліт. Його руде обличчя наливалось кров'ю, і творчо, по-дитячому світилися зіниці. І знову згадував очерети, село, нирців, заячі стежки, полювання, ще полювання.

Тоді Сайгор примружив сірий погляд і зняв кашкета.
— Добре!

І сказав прозу: одкомандирує в райком, а відтіля Григорій поїде далі, на сільроботу, на село.

Підхопив:

— На село?

Григорій довго путався в незв'язних фразах і нарешті рішив, що йому все таки тут кур'єром веселіш, ніж десь «на задрипанках».

— Полювання — гарна річ, та бачте...

Сайгор бачив. — Сонце стояло над головою. Город відходив по шосе, а за ним плентались яри, іподром, радіо. Сизою ртуттю коливались далі.

І в цей момент, як звичайно, Сайгор думав про ті ж засідання й згадав термінові пакети.

— ... Глядіть же, не забудьте однести.

— Не турбуйтеся, — сказав Григорій.

Марчик — дворняжка: літом — лягаш, зимою — гончак, дома — сторож — зірвав гаву й помчав за нею по тирсі. Тоді ж відстав пудель мадмуазель Арйон від компанії і з кошиком у зубах пішов поруч Сайгора. І тоді ж повернула голову баришня з редвидату — не Тоня — і чогось подивилася на Сайгора й посміхнулась тихою звичайною усмішкою. Потім кожного разу, коли пудель залишав Арйон, баришня — не Тоня — поверталась і усміхалась тихою звичайною усмішкою.

Сайгор погладив пуделя по кучерявій левиній гриві й сказав:

— Гарний пес. Чудова порода для дресировки.

Григорій, мабуть, образився за свого Марчика й подав бандитський посвист у тирсу. А коли дворняжка підлетіла, помахаючи хвостом, і показала зуби, він тут же, на шосе, примусив її служити на задніх лапах.

— Все таки я скажу, — промовив Григорій, — не люблю я цих пуделів. Так: ні те, ні се. Користи мало. Ну, тягає у зубах кошика, а що з того? Подумаєш, штука!

Потім із любов'ю посіпав Марчика за вуха й рішуче заявив:

— Молодчик!

Певно, Григорій був патріотом своєї батьківщини. — А породистий пес труснув левиною гривною й помчав до мадмуазель Арйон.

Входили в ліс. На узліссі рожева парасолька прикрила траву: компанія сіла відпочивати. Коли підходили до них, із глибини зелені постав раптовий вітер і з шумом помчав на шосе. Сайгор і Григорій сіли праворуч.

— Сеньйоре, — сказала Арйон, граючи до Сайгора льонними дзвониками на скронях. — Ви цілком певні, що наш вечір пройде щасливо? У мене якась передчуття. Знаєте?

Сайгор сказав, що він нічого не знає, що його попросили сказати вступне слово — і тільки. Все ж інше його не торкається.

— Ах, сеньйоре, як ви індиферентні...

Тоді Сайгор підвів нервово брови й подивився кудись у бік.

І тоді ж мадмуазель Арйон скинулась, показуючи рядок прекрасних зубів.

— До жорстокости, знаєте — до жорстокости.

— О, божественна медхен, — вмішався довгоногий-довговолосий тип, — шпрехен зі?

— Ну?

Тип закинув волосся і взяв виточену руку мадмуазель Арйон.

— Я чув! це велике! слово! товариш!.. — і продекляму-

вав якусь чергову банальність надто театральним голосом.

Сайгор одвернувся й невимушено ліг на траву. Григорій сидів далі й уважно розглядав свою рушницю. Потім розложив ладунку й переглядав набої.

Студент тихо розмовляв із Тонею й зрідка, тьмяно поглядаючи на неї, обережно клав свою руку на її білосніжне мереживо, що виглядало від сорочки до матової шії, від тугоперсого молодого взір'я. Тоня розширяла жваві ніздрі, шелестіла віями й бавилась руками в траві. Баришня з редвидату — не Тоня — самотньо сиділа збоку й дмухала на «божу коровку», що застигла в неї на долоні.

З іподрому зірвався аероплян і, розрізаючи повітря клетком мотору, закружляв над узліссям.

Тоді ж на крайовиді від города показалась крапка. Наближалась, збільшувалась, і бачили фаєтон із парою вороних коней. Коли фаєтон порівнявся з компанією, Марчик зірвався й полетів у куриво. Іще чути було буйний бандитський посвист.

Пудель одмахнувся від мух левиною гривою й розумно дивився на кошик, що стояв біля Сайгора біля ніг. — Спека перевалювала за гарячий полудень — непевно й млосно. Але дихати стало трохи легше. За дорогу нагартовані простори стомили, і через деякий час Григорієва фляжка була порожня.

Знову підвелися продовжити путь. Тоді Сайгор пішов до Григорія, сів біля нього і, вийнявши з бокової кишені бльокнот, повертів його в руках. Тільки коли компанія з шумом улетіла в ліс і гулко залунала луна, Сайгор сказав:

— Ходім.

Пішли. З листяника чули чергову банальність. Кричав тип:

— Майне кляйне лібе медхен, іх лібе діх зер гут.

Мадмуазель Арйон, очевидно, не знала жодної мови й плутала німецьку з французькою.

— Парле ву франсе?

— Уй! Уй! — кричав тип на весь ліс.

Ішли. На півдорозі до вілли бачили хлоп'яків-чабанів,

бачили корів, що тріщали між дерев, продираючись на узлісся. Томилася вільха, безсило опустивши крила. А весь ліс жив якимсь невідомим життям. В'ялі літні мислі хмарою купчилися над головою, і було нерозгадано, таємно і прекрасно.

Григорій насвистував пісню, і від неї линула жура: і пісня, і бандитські буйні посвисти були також надзвичайні.

Сайгор уперше за все літо вибрався за город із стосів відношень, із димних кімнат засідань, з мітингових, ячeyкових, — ових промов, дебатів, преній, дискусій. Перший раз за все літо дихав вільним чистим повітрям. І, мабуть, перший раз за довгі роки відчував якийсь радісний біль, якусь неясну тривогу. Біль тягнув кудись на невідомі шляхи, і від болю були невідомі шляхи. А навкруги гримав день і чути було — на сопілці — тоскно-радісний гімн життя.

Виходили до соснової посадки, зрідка бачили на взгір'ях білі крила забутих вілл. І був далекий гомін.

Десь ізбоку Марчик зірвав звірину і гулко, завмираючи, помчав за нею в гушавину.

II

Григорій — не встигли підійти до вілли — захвилювався й покликав свого собаку. Поспішно зібрав у Сайгора декілька сигареток. Потім збільшив крок і забіг уперед. Сайгор думав був піти з Григорієм, але потягнуло до ставка — освіжитись від спеки нагартованого дня.

— Подивимось, що напoлюєте!

Відповідь:

— Якби ви знали, що то за Богомольські Болота — птиці сила!

І знов надхненно говорив про полювання, про крижнів, про вечірні перельоти.

Нарешті, поправивши ладунку, Григорій кинув декілька слів і хутко попрямував у бік. Сайгор не злився з компанією й сам пішов до ставка. Пудель очевидно, пере-

дав кошика мадмуазель Арйон і доганяв його.

— Сеньйоре! Бережіть мого Дружка. На вашій відповідальності. Чуєте?

— Чую, — голосно відповів співакці й звернув із доріжки в шелест торішнього листя.

До купальні не пішов — відчув раптом сором'язливість. Трохи здивувався своїй нелюдимості й зупинився. Дивився на білі статні фігури голих людей, що вовтузилися у воді, слухав бадьорі побідні крики мужчин і лемент — різкий, як розбите скло — женщин. Ще раз попрямував був до купальні, але на півдорозі знову повернув.

Пішов півколом. За ним, помахуючи левиною гривною — породистий пудель.

Сайгор гадав купатися на тім березі, де лементували підлітки. Але, коли прийшов туди, побачив, відчув: це постійна резиденція юнаків, тут кипить, горить, скаженіє кров, тут коливається голова й повно запашного туману в ній...

Сайгор хутко пішов далі й доти брів сутінковим верболозом, поки нарешті не найшов спокійного місця.

Над ставком клекотів побідний крик сотні баритонних голосів. Сонце мчало з тепло-блакитного неба і з розльоту вдаряло у води. Тоді дзвеніла поверхня мірядами бризок, і в діамантовій млості стогнали береги. Це було життя: і побідний крик, і вороні островки на жіночих тілах, і резиденція підлітків, і запашні перса, і надзвичайний політ божевільного сонця.

Коли Сайгор виліз із води, чув на тім березі, як горошив вереск мадмуазель Арйон.

— Сеньйори! Сеньйори!

Мабуть, підлітки залізли в купальню.

Від вілли « Зелений Гай » розходились доріжки, стежки в ліс, далі, де поринали в океані зелені інші вілли, інші доріжки, інші стежки. По дорозі виростали сади, парки, білі крила будівель.

І тут, де сонце злилося з зеленим океаном в одну тремтячу симфонію, Сайгор знову пізнав надзвичайний солод-

кий біль. І тоді ж світ, вся земля — буйна й радісна — поринули в цім болю. Ліс рожав загадкові звуки в безмежність. Фаркали крила лебединих вілл.

В гушавині на схід ударив дзвін на першу вечерю... Звук розрісся, потім знітився, потім пішов стежками, сторожко ступаючи оксамитною лапкою. Потім тихо зідхнув і навіки поринув у глибині дерев.

Пудель обережно брів по торішніх листях і ні на крок не відставав від Сайгора. Подумав: чому так несподівано прив'язався до нього цей пес? І тут же згадав, що, виходячи з городу, з пропозиції мадмуазель Арьон, кинув пуделіві з її кошика декілька конфектних плиток.

— Ах, ти! — і потріпав левину гриву.

Ще потріпав. Собака подивився на нього холодними розумними очима. Здалося: погляд здивований.

— Ах, ти!

Пудель холодно й мовчазно приймав ласку. Сайгор згадав Марчика — цю універсальну дворняжку. Звичайно, Марчик на ласку показав би свої гострі зуби, лизнув би руку, а то потерся б об коліна й помахав облізлими хвостом. — Пудель мовчазно й холодно приймав ласку. Вхпив під біле крило далекої вілли.

Раптом із воріт вискочила ватага.

— А ви як сюди?

Студенти, мадмуазель Арьон і баришні з редвидату зупинилися біля Сайгора.

— Шпацірую.

— Шпацірен! Шпацірен! — кричав довгоногий-довговолосий тип, прогрімів на весь ліс для чогось «віват» і ні з того, ні з сього гаркнув:

— Іст шон цайт цу шляфен!

Як і треба було чекати, співачка серйозно спитала:

— Парле ву франсе?

Потім скаржились, що вже обійшли майже всі вілли, а продали всього чотири квитки.

— Я ж казала вам! Мене ще ніколи не одурило передчуття. Але це не все: обов'язково скандал буде.

Про який скандал говорила мадмуазель Арьон, Сай-

гор не розумів і машинально дивився на її льонні дзвоники на скронях. І було нудно.

Компанія далеко відійшла від вілли, і мадмуазель Арйон побігла доганяти її. Тоді ж Сайгор повернувся й побачив біля себе баришню з редвидату — не Тоню. Очевидно, вона вже давно стояла тут. Бачив: як і раніш, усміхалась своєю тихою усмішкою. Чогось збентежився, не знав, що сказати, і сказав:

-- І ви тут?

— І я тут, — і ще всміхнулась.

З лісу кричала співачка: «Дружок! Дружок! Але пудель, мабуть, остаточно рішив не покидати Сайгора і, залишивши компанію, знову виходив на ріжу.

Баришня з редвидату — не Тоня — мовчала. Тоді, червоніючи, спитав Сайгор:

— Прошу пробачення... я не знаю, як...

— Татьяна, — підхопила баришня й теж почервоніла.

Баришню Татьяну Сайгор — згадує — десь бачив, і, звичайно, він саме її, мабуть, не бачив, а бачив їх у своїй установі, в інших установах — сотні. Машиністки, ремінгтоністки, стенографістки, журналістки, — істки, сірі — може, красиві, може, погані, просто манекени, просто автомати, на яких можна прикрикнути, коли треба, бо це ж вони, радянські баришні, які бояться скорочення штату більш, як гармат, революції, вибухів, Махна, бандитів. І тут же згадав якусь сіру стенографістку, котра згоджувалася працювати підряд сімдесят дві години, лиш би їй довелося записати промову тов. Раковського.

Відчув себе ніяково, бо стрів баришню в інших умовах, про які, здається, забув, може, не знав, не чув. Яюсь дивно було, наче попав у полон, у ворожий табір.

Баришня Татьяна мовчала. Потім іще всміхнулась і йшла поруч із Сайгором по зеленому океані.

На віллі на північ жагуче виводив хтось у гушавину жагучий мотив якоїсь примітивної забутої пісні. За лісом у степу ревів автомобіль. Раз-у-раз підлітали білі крила будівель. Зрідка по дорозі виступали лапасті дуби й розкида-

ли буйне шатро. Тоді хотілося зірвати дубовий листок, покласти його на чоло і вбирати п'яний міцний дубовий запах.

Знову розбігались доріжки, і ступила по них, як тиха луна дзвону, пляма блідоглубого неба й теж — оксамитною лапкою повз вілли далі, щоб у млості поринути десь. Зірвалася птиця й дико, побідно закричала над лісом. Тоді ж закричала друга птиця — кволо й тоскно. Тоді ж полетіли на доріжку білі й сірі пелюстки: то хижак рвав тіло своєї жертви. Потім іще крик — дикий і побідний.

— Хороша погода.

— Погода гарна.

І подивився на баришню. Вона говорила про погоду. Мабуть, серйозно тягнула цю одвічну нудну тему. Сайгор спробував був перевести говірку на інше, але зрозумів так: Татьяна воістину недалеко дівчина, типічна міщаночка з обмеженим світоглядом.

І все таки він мав себе з нею ніяково. І не відсутність теми робила ніяковість — було щось інше, чого він ніколи не відчував там, в установі, на мітингах, на засіданнях, на лекціях. І зараз порівнював це з тим, що було колись у юнацтві, коли батько сказав у перший раз «закуримо», і він хотів закурити, і боявся закурити, і боявся загубити батькову повагу. Це були почуття: і злочинця, і юнака, і ними відчував себе.

— Закуримо?

Сайгор здригнув.

— Закуримо, — і вийняв портсигара. Татьяна, очевидно, хотіла, щоб Сайгор взяв її під руку. Очевидно.

Виходили на узлісся. Пудель сів на траву и лизав лапу.

III

Зійшлись випадково: тип, звичайно, раніш не знав мадмуазель Арйон, студент тільки сьогодні познайомився з Тонею — з баришнею з редвидату — а Сайгорів знайомий був тільки один: Григорій, кур'єр з його установи,

який, як відомо, пішов на полювання. І тому спершу, коли зібрались, відчувалась натягнутість.

Але, як завше буває на віллах, природа взяла своє, тим більш, що прибуло ще декілька студентів-організаторів вечора «на користь». Правда, ці студенти держались окремо. Все ж над віллею повис гомін.

Літній театр студенти зайняли звечора з усім ужитком: сцену, будку з розбитим роялем, поламані стільці. Студенти ремонтували кін, утрамбовували ґрунт залі з голубою покрівлею — небом. Поставили біля входу стіл на трьох ніжках (без четвертої) і посадили колегу продавати квитки.

Зібралися з будівель, з лісу, від купальні хлоп'ята, заглядали в щілини, дивилися на мадмуазель Арйон, на догоногого-довговолового типа й подавали пікантні репліки.

Зрідка проходили гранд-дами з усією фамілією й заглядали в театр, іронічно посміхаючись. Все таки підходили до афіші й «негліже» розглядали її.

— Ах! Мадмуазель Арйон теж тут? Обов'язково прийдемо.

Касир пропонував купити квитки, гранд-дами ухилились: купимо, мовляв, купимо, почекайте.

— Мадам! це на користь студентів. Будь ласка, квиток.

Тоді говорила гранд-дама:

— Ах, Боже мій, знову на користь!.. Мар'я Петровна! Ви не можете уявити, як обридла ця «на користь».

— Так... Так... і на голодних, і на голодаючих, і на дітей, і на інвалідів, і на чахоточних. Прямо ужась!

— А ви, господин студент, маєте мандант? — підпливла до столика третя й змахнула з чола батистовою хусткою сало. — А то, знаєте, різні бувають...

Студент вийняв мандата. Тоді спитала друга:

— Мар'я Петровна!.. Ваш Коля ще не приїхав з ком'ячейки? А мій, знаєте, Іван Дем'янович учора обкушався яблуков і таке, знаєте, засореніє желудка...

— Ужась! — зідхнула Мар'я Петровна й порадила: — Візьміть же, душенька, від доктора записку. Що ж поро-

биш — комуніческа́я дисципліна. Порядок.

Гранд-дама кивнула головою й докірливо дивилася на студента. Потім обидва виводки плавко цочали віддалятись.

Віддалялось і сонце: все нижче й нижче сідало за віллою. Криве проміння стояло в задумі, потім гладило оксамитом мигдальний колір лісу. Запахло вечірнім цвітом — таким незносно млосним, мов фаркнули десь кропив'яні пожежі. Летіли на ночівлю птахи. Десь прокривав одуд свою одноманітну пісню. Проходили до купальні з рушниками — одиночки, аси, фамілії. За ставком на луках іржав кінь.

Тихо, крадькома ступав надзвичайний голубиний вечір.

Треба було починати музикально-вокально-танцювальний калямбур (так усі учасники казали, тому що вечір був імпровізований, тому що не з'їхались усі учасники й не приїхав гармоніст).

Зійшлися усі — від купальні, з вілл, з лісу. Але аудиторії не було, і навіть на десять-дванадцять квитків, які продали на віллах удень, ніхто не приходив. Організатори хвилювались, тому що були учасники з гонором, для яких треба було дістати аудиторію.

Але порожньо виглядали доріжки, і тільки хлоп'ята осіли дерева навкруги літнього театру й заглядали на сцену, знову подаючи пікантні репліки.

Сайгор давно вже прийшов із лісу й ходив тепер із будки від розбитого роялю до сцени, на повітря. Звичайно, більш за всіх хвилювалися студенти, що утрамбовували імпровізовану залю, і більш за всіх — мадмуазель Арйон, яка бачила в цім якийсь скандал.

Все таки розклали вогнище біля театру під деревами і зварили один куліш, і варили ще другий куліш. Баришні з редвидату дістали десь ложки й запрошували до вечері.

— ... Чого ж ви нічого не їсте, товаришу?

До Сайгора підійшла Татьяна й рішуче потягла його. І тому, що сходив вечір, сходились межі світла: сонячного,

що вмирало, із багаття, що чим далі, то більш розгорялось. Сайгор у Татьянинім звичайнім обличчі побачив хороші теплі лінії, до яких потягнуло. Він узяв її під руку, і вони пішли.

— Я сама не люблю цієї публіки. Обивательщина

Татьяна сказала безумовно серйозно й широко, і, мабуть, тому, що серйозно й широко, Сайгор за неї, чи не за неї, а за себе почервонів, відчув, як прилила до шік хвиля крові. І раптом подумав, що стріне, можливо, цю баришню в городі, що вона й там фамільярно заговорить із ним про обивательщину, і було неприємно.

Після кулішу сиділи за театром на заході. Бачили, як, обнявшись, промайнули в глибокий присмерк дві фігури:

Тоня й студент.

— Ви — комісар? — спитала Татьяна.

— Так.

— Я вас бачила. Ви приходили в наш редвидат у тім місяці. Я там машиністкою.

— Мабуть, приходив... — і згадка про редвидат іще далі відкинула від нього Татьяну. Він сухо сказав:

— Пора б починати! — і підвівся. І в цей момент прозвучав перший дзвоник. Смеркло.

Авдиторія була з трьох фігур. Тоді рішили пустити хлоп'ят, які сиділи, чекаючи, на деревах. Сайгор, звичайно, odmовився говорити вступне слово: для кого? Потім сказав студентові, що даремно турбували його і всіх учасників. Студент прохав пробачення й дивувався некультурності публіки з вілл.

— Дружок! Дружок! — закричала з лісу мадмуазель Арйон.

Сайгор інстинктивно повернувся й побачив у напівтемряві два холодних розумних ока пуделя. І тоді ж його раптом знервувало. Він із злістю кинув:

— П'шов! — і вдарив собаку ногою.

А на сцені стояв уже тип. Він узяв на себе роллю й конференсьє.

— Відомий балабасчик Букетов-Розін зіграє зараз імі-

тацію на знаменитого Санкт-Петербурзького Андреева: «світліт місяць ясний».

Тип оголосив, як конферансьє, і взяв балабайку, як артист. Звичайно, ребята гучно вітали його. Тоді він іще зіграв. Потім виступали з деклямацією революційних віршів «робочого» поета Бальмонта баришня з редвидату Тоня і ще якісь баришні з іншою деклямацією.

Сайгор пішов у будку, де стояв рояль, і ліг на сіно.

Через півгодини, коли розтанули на заході останні відблиски й вілли поринули в темряві, з лісу побрели парочки, і купували квитки на «користь». Через годину зала була повна й не було квитків, але вже нікому було виступати. Студенти викидали хлоп'ят: дати місця дорослим, і тут узнали, що спектаклеві фініс, і побігли на сцену. Авдиторія захвилювалась.

Мадмуазель Арйон підійшла до учасників:

— Я ж казала — скандал буде!

Учасники дивувались, чому вона радіє, а вона раділа тому, що її не одурило передчуття.

Іще один скандал: контролер не впускав фігуру. Фігура кричала:

— Як смієте! Непманів понаводили, комуністи на задвірках!

Авдиторія ще більше захвилювалась. Хтось закричав з авдиторії:

— Спитайте в нього партійного квитка.

Студент-розпорядник підійшов до воріт.

— Товаришу, ваш партійний квиток!

Фігура раптом знизила тон і ласкаво сказала:

— Знаєте, товариш-студент, у мене партійного квитка нема, у мене дядя і папаша, і сестра — комуністи і брат страдал на фронті.

Тоді хтось закричав:

— Геть комуністів, — і тихо додав: — таких!

Фігура змовкла. Нарешті домоворились і з авдиторією. Домоворились так: виступить мадмуазель Арйон і тип Букетов-Розін. Тип на цей раз хотів здивувати публіку єврей-

ськими анекдотами, але аудиторія його освистала. Тоді він заграв на балабайку імітацію. Його ще раз освистали. Тип скочив на лаву й закричав:

— Невежди!

Тоді його зняли із сцени й виштовхали під оплески з театру. Мадмуазель Арйон казала:

— От. Вийшло по-моєму. Хіба не скандал?

Спектакль скінчився все таки нічого: мадмуазель Арйон проспівала «душещипательний» романс, який подобався аудиторії. Навіть більше: Букетов-Розін зійшов на кін і попросив у присутніх пробачення за свою нервовість. Йому «пробачили» — і він зіграв свою імітацію.

Потім виходили з наговпу одиниці й нарешті цілі групи імпровізувати: деклямували, співали, а наприкінці хтось ударив по клявішах розбитого роялю, і явились танцори. Іще хтось крикнув:

— Інтернаціонал!

Але голос його не найшов відгуку й поринув в аматорським шумі.

Розходились. І тоді повернувся Григорій із повною торбинкою качок. Витягав важких крижнів і побідно держав їх над головою. Біля його вертівся й показував зуби Марчик.

Небо поринуло в зеленій перебіжці зір. Зорі казково жевріли над віллами, над лісом: бавились, перелітали, сковзались над ставком.

Дерева таємно відступали в темряву і, як велетні невідомих країн, тяглися до синіх верховин, до синьої прекрасної безодні. З села на віллу залітали неясні звуки й танули на темних ріжах.

IV

Глуха ніч. На віллі, на віллах, за віллами — темнозелена тиша. Причаїлась, слухає. Тільки де-не-де прошелестить торішнє листя, трісне гілка: то закохані юнаки й коханки пізнали в урочистій задумі дерев радість великого

гаїнства.

Після шумного вечора не спалось. Лежали на свіжій запашній сіні біля театру й дивилися в надмрійну безодню неба. Тип — із мадмуазель Арйон в кутку. Студент із — Тонею за стійком. Тільки Татьяна окремо; до Сайгора фатально тулився пес. Хотів його потихеньку відштовхнути, але пудель не рухався. Нарешті Сайгор не витерпів і спитав:

— У вас він завше такий нав'язливий?

— Ви до мене?

— Так.

— Уявіть собі, сеньйоре: Дружок ніколи не забуває своїх друзів. Ви йому дали тільки три конфети, а він і досі охораняє вас... Поки образите.

— Да, цікавий пес.

Мадмуазель Арйон це подобалось — і вона ще розказувала про талановитого пуделя. Сайгор мовчав. Вдарити ж собаку він не рішався, бо це б значило викликати ще один «скандал».

Хотів заснути й не міг: комарі дзижчали над вухом і палили руки й обличчя. Стихло. За стійками важко дихала Тоня й щось незв'язно говорила. Студент мовчав. Зрідка верещала мадмуазель Арйон, і тоді незв'язно говорив тип.

— ... Ви не спите?

Сайгор повернувся. Сказала баришня Татьяна.

Ще раз:

— Вам не холодно?

— Ні.

— Я думаю, — і засміялась.

— Що думаєте?

— Думаю — не холодно.

Несподівано фаркнуло: «ідіотка». Потім рахував до сотні: заснути. Хотів, щоб було байдуже, але дратувала і баришня Татьяна, і інші баришні, що безцеремонними рухами в сіні чимсь щось тривожили. Просковзнула мисль — мабуть, від нуди — як клопоть туману: підлізти до Татья-

ни й навалитись, облапати її — один чорт, натякає ж сміхом!

Мадмуазель Арйон раптом стихла й важко задихала.

Тоді Сайгор не витримав: підвівся й пішов повз стіжки. Але не пройшов і десяти-п'ятнадцяти кроків — почув голоси. Потім знайомий мотив: тихо співав Григорій. Зупинився.

Будьонновець на коні,
Комісар в кареті,
А біленькі партизани
Сидять в очереті

вивів Григорій і стих. Сказав жіночий голос:

— Бач, і сам співаєш! Чого ж ти так за комісарів?

— Дурна! — відповів Григорій, — сам я і комісар, і комуніст.

— І комуніст?

— І комуніст, — роздратовано сказав Григорій і враз іще випалив:

— Хіба агітнуть тебе? Га? Ну от говори: ти знаєш, що таке «чон»? Не знаєш? Ну й мовчи!.. Відкіля ти? З вілли? Видно, що від бариньки... Ех! Щоб бариня вгарела... много сахара поела... Держись! Ще раз агітну!

— Хі! Хі! Куди поліз? Ач, який! Спершу полапай як слід!

— Що там лапать? Не кадетка ж? Ні?

Далі Сайгор не чув. Прийшов і ліг на своє місце.

Зареготала мадмуазель Арйон і голосно сказала:

— Сеньйоре, не спите?

Відповіли: студент, Тоня, Татьяна — не спали. Сказав тип:

— Майне кляйне медхен, у нас чудова фантазія. Сеньйори, айда на ставок купатися. Це ж прелість: купатися уночі.

Тільки Сайгор мовчав. Тоді підійшла до нього баришня Татьяна:

— Хіба ви не підете?

... Не думав, підвівся і взяв її під руку, потім інстинктивно нахабно прижав їй лікоть. Татьяна тягнула його: бігом! Побігли.

Зайшли всі в одну, здається, жіночу купальню. Тип роздягався поволі. Тоня прикривалася спідницею. Сайгор не купався. Мадмуазель Арйон звернулася до типа:

— Вам подобається моє тіло? Ви бачите?

Тип іще сказав якусь банальність, а мадмуазель Арйон спитала:

— Парле ву франсе? — і з розльоту полетіла у воду.

Говорив тип:

— У вас, Татьяно, чудове тіло!

Студент захіківав. Татьяна мовчала. Сайгор уп'явся очима в темряву, в тіло. І в ту ж хвилину відвернувся, мов спіймав себе на якомусь злочині. Потім і Татьяна з розльоту полетіла у воду. Купались: і студент, і Тоня, і тип.

Через півгодини вийшли з купальні. Сайгор взяв знову під руку Татьяну. Від неї пахло свіжим тілом, тому ще більше дурманило голову. Всі побігли вперед. Татьяна й Сайгор пішли через кручу.

Простори закутав темний серпанок ночі. Далеко за ставком лунало перепелине поле. Поверхня сріблясто сковзалася до верболозів. Коли звернули з доріжки, шелестіло листя. Обходили столітні дуби. Пролетів кажан, і обізвалась якась птиця над ставком. Проходила глуха, густа, післяпетропавлівська темрява.

Сайгор подумав: що сказати в цей момент? Що кажуть у цей момент? І інстинктивно давив Татьянину руку — пухку, вище ліктя. Ішли до стіжків.

І тоді несподівано сказала Татьяна — і несподівано, ніби не вона, з легким відтінком болю:

— Думаю от про що: жила була собі дівчина — це казка-бувальщина — росла, підросла, ходила в гімназію, училась, училась і ще училась. Нарешті вийшла з гімназії з золотою медаллю. І нарешті — стала машиністкою. Щаслива доля? Як ви гадаєте?

— Це ви про себе? — здивовано спитав, ніби машиністка не могла мати такого доступного минулого.

— Так. Ну як ви гадаєте: щаслива доля? — І поспішно сказала: — Проте не треба. Це важке запитання — важко відповісти.

І тут же інстинктивно, як притискав, залишив її руку. Помовчали.

Заверещала мадмуазель Арйон.

Проходив тихій тепловій. І він, як дзвін, легко ступаючи оксамитною лапкою. Невідомо росла ніч, росли нічні звуки, і невідомо ріс запашний дуб. Збігалися зорі на тайну вечерю, і нечутно зідхав зелений Оріон на голубиних гонах.

Росла ніч.

Хотілося упасти на землю, крикнути збентежений крик, потім надхненно молитися в тайну вечерю зір. І ріс невідомо запашний дуб. І хотілося взяти запашного дубового листа, приложити його до чола й зойкати радісним зойком і положити в дуб шматок живого серця й струмок — від нього — диму, і знову впасти на землю і крикнути збентежений крик.

За півверстви кричали сичі.

Од ставка запахло осокою.

Баришня Татьяна говорила просто, не так, як баришні з кавалерами, спеціально підготовляючи розмову про кохання.

І Сайгор не міг не відчутти це.

— От, скажімо, небо, — і Татьяна зідхнула. — Це ж дивне явище в житті людини. Але ми його ніколи не бачимо. Правда? Думаю зараз: загубилися сотні, тисячі, мільйони в темряві, і загубились сотні, тисячі мільйони в стосах паперу, і думаю: хіба вони помічають це надзвичайне, дивне явище в житті людини — небо?

Татьяна «дивне» вимовляла якось надто тепло й чітко.

А густа темрява вже непевно брела між дерев: незабаром із загірних гін фаркне перлямутровий ранок. Задумается за ставком — рожевий, чуйний, як сентиментальний

юнак, і здивовано подивиться на світ повноросими очима.

— І от десь у стосах паперу загубилась людина. Просто — людина, — Татъяна зупинилась. — Як ви гадаєте: банальне це слово? Я думаю, ні. І думаю, що мислі на тему «людина», поки існує земля, завжди будуть свіжі, як наливне яблуко на яблуні... Так от: загубилась людина в стосах паперу, і ніхто не бачить її, бо видно тільки машиністку. Це я, звичайно, не про себе — взагалі.

Потім Татъяна скинулась.

— Проте, може, вам не цікаво? Воно й так: і справді, все це тільки інтелігенщина. Може. Не знаю. Знаєте, всього не пізнаєш: життя коротке, а Маркса пробувала читати, та якось не дочитувала: ніколи й дуже нудно.

Сайгор був здивований. І більше за все дивував цей тон — надто впевнений. І тут же відчув себе — не перед Татъяною, перед кимсь — не то винним за те, що досі не давив на сіні цю баришню, як тип мадмуазель Арйон, не то винним за щось інше.

І знову пізнав той надзвичайний біль, коли радість і жура сплітаються в єдину гармонію.

— Що ж ви мовчите?

Підходили до стіжка.

— Знаєте, по правді, ви мене трохи здивували, — просто несподівано для себе сказав Сайгор.

— Я цього не хотіла, — засміялась баришня Татъяна і, хутко лягаючи, не то жартома, не то серйозно сказала:

— Ну, ідіть до мене.

Потім розкидала біля себе сіно, очевидно, готуючи для нього місце.

Мовчала.

Сайгор стояв і дивився на Татъяну.

Мовчала.

Тоді, не думаючи, ліг на своє попереднє місце.

Компанія рішила, мабуть, не спати всю ніч. Мадмуазель Арйон верещала, і по черзі запитували:

— Ви самотня? Ха! Ха!

— Я — самотня, — напівжартуючи зідхала Татъяна.

Тоді ж Сайгор знову примітив пуделя, який і тепер лежав біля його ніг. І тоді ж раптом занервувався.

Від компанії кричали:

— Ви самотня?

— Я — самотня! — зідхала Татьяна.

Ще кричали сичі. Десь загавкав Марчик — дзвінко, як дзвоник. Зірвався метеор, помчав і в розпуці розбив собі голову об дерево.

Сайгор даремно гадав заснути — не міг.

Знову важко задихала мадмуазель Аріон.

— Чорт!

Сайгор якимось похапцем підвівся й пішов скорим кроком від стіжків далі на дорогу.

Хто чорт — невідомо. І інстинктивно оглянувся. Побачив: за ним, як примара, брів пес.

— П'шов!

Пудель подивився розумно й холодно й помахав хвостом.

Цей ідіотський випадок із собакою підносив матеріяліста Сайгора тут, на порожній дорозі, в темну даль, на верхів'я фаталізму.

І це, звичайно, дратувало, і дратували згадки про сьогоднішній день: і резиденція юнаків, і порнографічні малюнки з купальні, і тин, і мадмуазель Аріон, і Татьяна, і запах жіночого тіла.

— П'шов!

Але пудель не відставав на крок. Сайгор засунув руку в кишеню — нічого не було. Згадав — щось забув дома, в городі.

На сході невідомо ріс день. Починався світлими стежками. Запахло ранком.

Ріс невідомо ранок. І впали на обрій бліді червінці. Кричали з сіл півні, і тремтіла, горіла буйна земля. Скоро зійде сонце, загучить проміння, і хтось упаде на землю, і хтось крикне збентежений крик. Назустріч пливли буйні трави й зелений океан дерев.

На другій верстві пудель нарешті відстав і повернувся

на віллу. Сайгор подивився йому вслід: до болю хотілось розмозжити собачу голову.

І тільки на шостій верстві, коли раптом брякнуло вогняне сонце, згадав день, ніч — там — і почервонів.

Перша вілла на узгір'ї майнула білим крилом і пропала за обрієм.

Сайгор, суворий і блідий, поспішав до города.

«ЛІЛЮЛІ»

Павлові Тичині

I

Вилітає експрес і курить.

Тоді в калейдоскопі:

— жита, степи, гони й північний туман із осінньої магістралі. Провалюються темні горизонти, оселі, байраки, глухі негрі. Виростають фабричні поселки, содові заводи, шахти, домни. Експрес перелітає яри, могили, похмурі перевали, і чути далекий надзвичайний гул.

... А за Тайгайським мостом, де починається робітничий поселок:

— реальні результати капебеу.

То заводський квартал, що вже не мовчить — вийшов із німого мертвого кола й шпурляє в блакитні межі крицевий і грізний клекіт.

Це знає город.

... А вранці, ввечері, вночі в завданий час довго й спровола гудить заводський гудок. — В центрі города гудка не чути.

— ... А що під Тайгайським мостом?

Там теж гудки: то паровики — і в степ, і на станцію.

То за кар'єрами пронизливо «кукушка» — кар'єри далі, за кілька гін.

Товариш Огре живе за мостом: справа, недалеко, коли з города. Він татарського, казанського походження. Татарського мало: смуглявість, матовість, тьмяність, от. З ним живе двос.

Так що газетна сучасність. Прекрасна газетна сучасність, як запах на клумбі: тютюн. Тоді ранкова зоря надіне нові сап'янці й тихо, нечутно рипить по траві.

Тоді каже горбун Альоша:

— Измайле, ти чудак.

Товариш Огре мило всміхається:

— Чому чудак?

І справді, чому чудак?.. А у вікно ллється блакить, а десь кричать паровики. — Горбун теж усміхається.

... І прийшла ще Маруся, і тому, що вона якась екзальтована дівчина (горить і тече п'яною вишнівкою), думайте: каесему.

Так. Верещить:

— Бачила барахло минулого: академтеатр. Точка... Айда, хлопці, на суботник. Це ж чудовий пережиток калямбурного часу... Чуєте?.. А ти, Альошко, живо в райком!... Що?

І розказує: політперевірка, готовляться. Ха-ха! — Горбун узяв партквиток.

... А Льоля подивилась на Марусю й подумала: «Боже мій, хоч би скоріш вечір, хоч би не провалити пародії на «Лілюлі».

Так що сьогодні дебют: пародія на «Лілюлі». І Льоля надзвичайно наелектризована.

... А це в даль майбутніх віків:

— Зима в п'ятім році нової ери була хора, бо довго не було снігу, а була чвиря. Потім випав сріблястий сніжок, але задмухав південний з Озівського моря вітер, і сніжок — сріблястий — розтанув. Зимою були калюжі, і туберкульозний город (90% сухотних) занидів у журі. Це,

безперечно, було боляче.

Капебеу формально забігло вперед на тринадцять день— по календарю, місяцеслову, Юліянському, і Україна стала жити по Григоріянському новому стилю, «в стилі» уесесер.

Саме про тринадцять день, чортову дюжину: сьогодні новий рік був раніш Різдва приблизно (хто знає?) на тиждень. І це були не диканські фантазії геніяльного Гоголя, а просто — факт.

Під новий рік снігу не було, і, здається, за Тайгайським мостом не гув гудок. Тільки гули паровики — і в степ, і на станцію. Але про ці гудки потім.

... З товаришем Огре в тім же домі живе й французенка Фур'є. Коли Фур'є брала віольончелю (а в степу кричав гудок), вона, Фур'є, думала і про віольончелю, і про Бордо.

І ще сказати: дим із фасаду — в дим, а задні вікна виходять туди, де рейки спішуть од станції й пропадають у лісах, в перельотах далі.

... Так що сидить горбун Альоша (некрасивий карлик) біля вікна, що в степ, і переписує героїчні п'єси для Льолі. Льоля з волоссям різдвяних ляльок і з тендітним білорожевим обличчям. Обличчя нагадує серпанкову фату — під вінець. Вона працює в місцевім пролет —

— культі, в театральній студії, де керують (в пролеткультурі) один бувший половий тульського трактиру, один бувший-небувший швайцар (відкіля — в анкеті не записано) і вісім чи дев'ять інтелігентів. Інтелігенти широ віддаються праці, деякі навіть члени капебеу.

... Але Льоля надзвичайно наелектризована: як вона поставить пародію на «Лілюлі»?

... І ще сказати: напередодні нового року над городом паслись зоряні отари, а місяць, може, був, а, може, і не був, бо кожному багато справ, і кожний кудись спішив.

... — Здається, не був: були зоряні отари й майже весняна теплінь.

От.

... Вечір. О дванадцятій ночі буде новий рік. Це веселечність. Це всі знають. Бо тоді ж згадують молодість, коли хочеться рости вперед, мов дерево, мов рослина, щоб потім умерти, але про останнє не знати — про смерть. Так. Люди завше хочуть жити — і це велика правда, яка на землі, без якої буде порожнеча. — Про інші правди дехто любить говорити й гадати, як під новий рік або водохрещу: на воді, з воском і як: «Світлана». Це так; сказано так, бо митець пізнає світ.

... А трамвай теж дзвенить, а коли на поворотах — то-скує, або рипить і виє. До цього звикли, цієї жури не знають. Митець знає... — Маруся улетіла.

І знову до товариша Огре підходить горбун. І знову у вікно ллється блакить.

... — Ти будеш на пародії?

— Буду, Альошо.

Так що пародію на «Лілюлі» будуть ставити під новий рік, сьогодні, в пролеткультурі.

... Товариш Огре — в капебеу, в експедиції, в редвидаті і ще десь. Любить більш за все відділ хроніки. Колись був членом капебеу, але потім механічно вийшов. Каже: філософські непорозуміння з капебеу. Товариша Огре можна бачити всюди й ніде. — Льоля в партії не була.

... Льоля?

— Ну да, жінка товариша Огре.

... Вечір.

З площі Рози Люксембург трамвай до Тайгайського мосту. Побувати треба дома, щоб потім до півночі збирати хроніку в новорічний випуск.

Приїхав давно.

Дома Льоля й горбун Альоша (горбун швагер, брат Льолін). Горбун і зараз переписує героїчні п'єси для Льолі — для пролеткульту, для інших клубів, де працює тендітна Льоля.

Горбун каже:

— Ізмайле, подивись у вікно.

Товариш Орге підійшов і подивився у вікно... (Горбун некрасивий карлик, євнух, без рослини й пом'ятий, але його очі нагадують Голгофу, коли йшов легендарний Христос на Голгофу).

Горбун задумливо дивиться в присмерк і каже:

— Бачиш? Завше так: паровики чогось суетяться, шиплять, свистять, гудуть. А навкруги — бруд, грязь... Що це? Не знаєш? А коли паровик, минувши депо, вилітає в степ, він кричить не то радісно, не то журливо: «Гу-гу-у!»... І от недалеко спускають пари: «Чох-чих!»... А я чомусь думаю, що паровик гудить спроволюка так: «Ка-пе-бе-у! ка-пе-бе-у!»

І Альоша провів «капебеу», мов голодний вовк у голонім і дикім степу.

Льоля сказала:

— Ти, Альошо, фантазьор. От і все.

Товариш Орге сказав:

— Так, він фантазьор. Але він художник. Це правда: паровик у степу кричить «капебеу». Я теж думав про це, але я не найшов образа. Ти, Альошо, художник.

Тоді некрасивий карлик іще сказав:

— А пар по насипу стелиться — ви знаєте, чому?.. Коли потяг мчить од семафору — ви знаєте, чому?

І засміявся тихо й широко.

Товариш Орге спитав:

— А чому?

... Альоша не говорив і ще сміявся тихо й широко й дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

...Сказала й Льоля:

— Ну, говори...

...Вже зовсім присмерк. І далеко, за паровиками, що шиплять, свистять, за брудом вугілля й пару, далеко фаркнув зелений вогонь семафора. І був такий нетутешній, ніби химерний вартовий забутих заулків города...

А далі степи причаїлись на глухих неосяжних гонах.
Із станції вилетів потяг і кричав на весь степ:
— Гу-у!..

...Альоша не сказав, чому, і знову переписував героїчну п'єсу для Льолі... А Льоля біля вікна й поспішно пришивала до панталонів (білих, як сніг) мереживо. Бо Льоля, хоч і сама прала панталони, але без білих, як сніг, панталонів ходити не могла, і без мережива на панталонах.

... Запалили електрику:

Посередині — залізна пічка, а збоку — рояль. А ще збоку біля стіни — туалетний столик. Їдять мало. Іноді Льоля радить, жартуючи, в помкомгол. Але це буквально. А втім, без одеколону ніхто не може: ні Льоля, ні Ізмайло, ні навіть Альоша.

На туалетнім столику й художні фігурки. Льоля ще з першого курсу (курси покинула — революція) купувала й любила туалетні прибори, щоб пахло від неї молодістю, радістю, гімназією, закоханими вечорами, коли хочеться кохати й без кінця когось невідомого, де малинник, де крижовник, де, може, ходять серпанкові тіні забутих дівчат із забутого теремка, де цілий світ минулого.

... Товариш Огре похапцем різав на маленькі шматки маленький шматок білого хліба й дивився у вікно, де стояв зелений вогонь семафора... І знов у вечорних сутінках степу шипіли, свистіли й вовтузились паровики.

Альоша теж зрідка поглядав туди, і невідомо було, чого поглядав туди некрасивий карлик Альоша.

II

Дивно: під новий рік весна. Це так геніяльно, мов замріяні фантазії геніяльного Гоголя. Це так прекрасно, так надзвичайно...

... Товариш Огре вийшов і поспішно пішов у задуму зимової весни. Льоля піде потім — ще рано,

вона ще встигне зробити репетицію пародії на «Лілюлі».

... До трамвайної постанки — сорок кроків, іде. Калюжі тихо замислились на вечірнє небо. Біжить собака, понюхав калюжу й побіг далі. Ще вийшли з двору, що напроти, меланхолійні гуси. Потім із геготом кинулися знову до двору, бо собака раптом звернув і рішуче помчав до воріт.

... Але не калюжі думають про небо. То зорі подумали в калюжі й одразу сховались... Так буває часто, коли починає темніти і в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес.

... Товариш Огре, звичайно, буде збирати хроніку до одинадцятої, а потім піде в клуб пролеткульту, що на Садовій 30. Це ж там Льоля буде стрічати новий рік по новому стилю «в стилі» уесесер. Це ж там вона буде ставити пародію не на Ромен Роляна, а на постановку «Лі-лю-лі», п'єси Ромен Роляна. Так що на постановку мільярди, а колізей без плебеїв. І от ставили пародію на «Лілюлі». Товаришка Льоля Огре.

На постійній була й Маруся. Прилетіла, влетіла, ковтає слова й так розказує газетну сучасність, так од неї пахне життям, що хочеться завершати на всю землю, як Глаголін у «Собаці садовника».

І летять уривки:

— Тоді духмяний сум не буває п'яною радістю, коли вмирають дзвони кармазинового сонця за тихими гаями сільської ідилії. І як Міклуха-Маклай на острові Нової Гвінеї вивчає побут папуасів, так...

так...

... Маруся верещить:

— Я питаю. Я питаю: що за журнал? А він мені: «Купіть, баришня: тут запершонное про Леніна». І це так серйозно, так підпільно... Ха-ха-ха!... Максимільяна Гардена з «De profundis».

Присмерк. На тротуарах лежить присмерк. Іще заплутався в заулках і біжить до «Дикої Кішки», до «Дитячого Спартака».. а десь «ундєрвуд» шалєніє, а дєсь стихійна композиція.

і знову Маруся ковтає слова, і знову розказує анекдоти, правду, про це:

— На веранді сидить стара діва й плаче. — «Чого плачете?» — Тоді вона скаржиться, що вона, мовляв, до сорока літ була чиста, мов сльоза, а тепер її спокусив курортний лікар (на веранді) і погубив навіки. Це ж жах! Ви чуєте: навіки! Тепер вона хоче їхати в столицю й ознайомитись із програмою капебеу, бо тепер хто її візьме... Га?.. Кому вона потрібна?..

— Ха-ха-ха! Да-ха-ха-ха!

І Маруся так заливається, що прямо — чорт!.. А потім знову про веранду, про скелі, про море, про морський вітер, що голубий, мов запах, і запашний, мов смак.

Все переплуталось. Стихія.

... А трамвай підійшов і одійшов у задуму зимової весни — з товаришем Огре, з Марусею, через Тайгайський міст, до центру города, повз міські будівлі, завітчані червоними стягами. В стягах ходив химерний вітер і перебирав полотнища.

По всій вулиці на всім протязі стояли ватажки світової революції, наче вулиця й справді хотіла, щоб більше було ватажків світової революції.

Але була жура: ватажки розтаборились, загатили всю вулицю з наказу виконкому, і були тільки рисунки:

— Так?

— Так!

Звичайно, справа зовсім не в рисунках. Безперечно, ілюзія прекрасна річ, але —

— на жаль, не завше.

... Чуєте потенціально підсвинки з «прекрасної синьої свині»?

— Так?

— Так!

... І шумів трамвай.

... — Гражданин, ваш білет?

Товариш Огре подав гроші.

Минали червоні вітрини. Назустріч кури в автомобіль і

дивився гарячими очима. Такими ж очима дивилась і Маруся — вперед, назад, навкруги. І знову верещала:

— Це ж прелість, Огре! Чусш?

Тоді товариш Огре розказав про фантазію некрасиво-во карлика — про гудки, про капебеу. Маруся заливається: це ж чудовий матеріал для поеми. Але...

— Ха-ха-ха! Да-ха-ха-ха!... Ну, уяви ж, голубчику Огре: прийшов поет із своєю поемою в редакцію, де сидить суворий редактор із золотими окулярами на носі. Поет дивиться на окуляри, на золоті дротики, і вони нагадують йому золоті австралійські розсипини і, може, далекий Індійський океан, і, можливо — нарешті! — невідомий південний бігун. Але він ніяк не знає, чому не приймають його поему. І тоді виходить поет із редакції з безпорадною тоскою й рве на маленькі клапті свою поему «Лілю-лі».

... Товариш Огре згадав

Альошу й суворо спитав:

— Що ж тут смішного?

— Що ж тут смішного? Дурний! Це ж побут революції. Це ж прелість, Огре!

Потім вискочила з трамваю й крикнула:

— До побачення, Огре! До вечора! Буду і я на пародії... Хай живе Пупишкін — голова пролеткульту і його заступник — Мамочка! О-о, як стрінемо новий рік!.. До побачення, Огре!

... Знову летіли, минали червоні вітрини. Знову!

... І знову була в цьому така химерна фантастика, що провалитись у безодню, захлинутись, умерти. Воістину в той день город жив невідомим загоризонтним життям.

І здавалось, що тротуаром бредуть надхненні міне-стрелі. Здавалось...

... І раптом — здалось:

— в шумі трамваю хтось розплющив сантиментальні очі й скрикнув нечутно — в розпуці, в божевільні — неві-домо:

... — О, мій прекрасний загоризонтний краю!

Вірю! Вірю так глибоко, так незносно, як пахнуть на забутих кварталах степові бур'яни. Вірю!... Бо бачу —

і Дафніса, і Хлою, і молоде кохання, а далі Боккачіо «А-мето», а далі ідилія на обніжках духмяних степів. Отари золоторунних і зелена пісня, мов хміль, тиха, мов пух на скроню...

... І дрижить підо мною земля, мов полонянка з диких озер! І пливе мій радісний біль у столітні далі, і мій біль, мов перша пастораль про золоторунну Хлою...

.....

ПУПИШКІН І МАМОЧКА

(Цей фрагмент вставлено,
мабуть, для контрасту)

... Товариш Огре зиркнув у вікно.

— Хто це?

... Ну да, товариш Пупишкін. Він поспішає до Тагайського мосту до товаришки Огре в такій справі: у справі сьогоднішньої пародії на «Лілюлі».

... — І справді: хіба таки поганий товариш Пупишкін?

Безперечно, хороший! Живе він, значить, на такій то вулиці, такий то № ...

— Живе?

— Живе!

— Ну, і Бог з ним!

Але хтось не вгомоняється.

Тоді це:

— Товариш Пупишкін, голова пролеткульту — не просто голова: і письменник. Оповідання його починаються фатально так: «Галя внесла самовар і розставила чашки. Петро допіру прийшов із заводу й приніс із собою декілька проклямацій etc». Пише товариш Пупишкін свої оповідання за чашкою чаю; говорить: «Я вам кажу понятним/

руским язиком. Як же так, що ви не розумієте?». І дійсно: як не розуміти? Навіть тульський акцент чути!

... — Це який? Це той, що йде!

— Ну да, той, що йде: товариш Пупишкін. Він же ще не прийшов — не підійшов до Тайгайського мосту. Він розминувся з товаришем Огре.

... Товариш Пупишкін має «чотирьох ребяцьонков» і широко стоїть на посту. Він дуже задоволений із балетної студії. Там такі еластичні дівчата (учаться), що «антік маре з шоколадом». Правда, хтось каже, що це міські міщаночки... — Ну, то вільному воля! Знаємо цих архінітиків! Все їм не так!

... — А як же так?

— А так, значить, «вопче».

І от Сонгород. За Тайгайським мостом гудуть паровики.

... Товариш Пупишкін любить говорити, як він захищав Петроград: «Ми захищали Петроград»... А коли приходить товариш Мамочка, заступник його, товариш Пупишкін питає:

— Так як по-твоему: битіє не определяет сознание?

— Не!

— Дурак! Битіє завше определяет сознание. От тобі приклад і доказ: що таке битіє?

— Сознание!

— Дурак!.. А що таке сознание?

Товариш Мамочка хилиться на канапу:

— Душенька! Яке може бути сознание, коли сплошна безсознательность.

Тоді товариш Пупишкін розгортає книгу й рішуче парирує удар:

— От тобі й Бухарін сказав... нарешті, й я тобі кажу!

— Не!

— Дурак... Ти, мабуть, і сьогодні підпив?

Тоді Мамочка в обійми:

— А ти не дурак, а дура. Ти, голубок, так би мовити, під пресом авторитарности. А я от кажу: «геть усяку авторитарність і да здраствует коллективное творчество». Пони-

маєш? От де собака зарита: пролеткульт!

Мамочка, безперечно, тягнув десь спиртозу: дух нехороший. Правда, і товариш Пупишкін трохи того...

— Ну-ну, не кричи. Лягай спати.

Мамочка:

— Я спати? Потомственный пролетарій? Ні за які коврижки! Будемо бодрствовать. До последней каплі крові... Понімаєш?

і т. д, і т. п, etc.

... Здається, товариш Пу-

пишкін підходить до будинку?

— Ну да!

... Тайгайський міст залишився позаду. Знову в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес. Тихо вмирає блакить.

А з заходу насуваються сині тачанки.

... І знову на далеких пустирях тоскує трамвай.

III

Льоля пришила мереживо й слухала, як у сусідній кімнаті віольончеля. Це французенка Фур'є.

Мадам Фур'є вранці ходила на ринок в охотний ряд, розкладала біля себе барахло, що залишилось після революції: вази, мереживо, всякі дрібниці, що їх ніхто не купував, а вона думала — куплять. Удень давала уроки, а ввечері грала на віольончелі. Її вважали за «іскопаемое», бо гроші за уроки вона віддавала за воду, за електрику, інше, і не тільки за себе, а майже за всіх квартирантів. Сама ж жила «бож'ім духом» і віольончелею, музикою, що сама творила.

Французенка — породиста жінка, і коли вона стоїть в охотнім ряду біля барахла, вона імponує своєю постаттю й своїм обличчям. До неї підходять і дивляться на неї. А барахло лежить, і його не купують.

Фур'є каже:

— Колего, товар хороший. Може, купите?

«Колега» усміхається й нахабно дивиться на її обличчя. Це більше випадкові завітальники ринку: з кокардами на капелюхах. Спекулянти на Фур'є вже не дивляться, і вона вже їм не каже:

— Колего, товар хороший.

Фур'є вся в зажурних піснях віолончелі. Вона всіх любить, всі для неї друзі: і нарком, і провокатор — це логіка її любови.

... А Льоля підвелась і зідхнула.

Тоді в кімнату входить горбун.

Він розказує про одну комуністку, що має золотий перстень: колись одбирали в парткасу на голодних, а вона «забула» віддати й тепер хоче комусь продати.

... — Як по-твоєму: треба говорити про це, чи ні?

— Покинь дурниці! Нічого я не знаю.

— А я от знаю... — і горбун засміявся тихо й щиро і дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім сів і теж слухав мадам Фур'є: віолончелю.

...А музика така:

— на мільйонних шляхах, на закинутих дорогах брякнула, кинула шпагу зоря. Там же плентаються багряні коні.

... І раптом шум: то за вікном проходять табуни, мабуть, каравани на північ...

— Хеопс-Хуфу! Хеопс-Хуфу!..

Але віолончеля бурю — тоді степовий вітер, і летять в чебрецеву далечінь дороги. Тоді кинь вдаряв на гони й скаженів...

І знову гриміла зоря на далеких шляхах... — Хеопс-Хуфу!..

... — Льольо!

— Я.

— Ти слухаєш?

— Слухаю.

Француженка не втихала.

... І тоді ж, коли чуєш віольончелю мадам Фур'є, хочеться сказати, що в житті не буває такою болю, коли проходять вітри тривожні.

І сідає поет, і хоче творити не безпорадний реквієм, а гімн весняному шумові. Він не хоче творити реквієм, бо редактор із золотими окулярами на носі скаже написати іншу поему. Тоді поет виходить на вулицю й думає про життя, що воно обов'язково прекрасне, і думає про тайфун, якого ніколи не бачив; і тоді золоті ріки течуть біля його серця. Поет каже:

— Савойя!

І думає, що савояри — убогі люди, що уходять з гір на чужину, на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя —

безмежна капамазинова
ріка, і протікає вона по віках невідомо
відкіль і невідомо куди.

... Альоша сидить, задумався над героїчною п'єсою, а потяг кричить у степу:

— Гу-гу!.. — довго, спрволока.

І думає горбун тоді про Мафію, і думає, що він ніколи не належав до таємної Мафії — він тільки врізається клинком у нальоти плутократії, його біль у Сіденгемі життя.

... І знову зажурно сказав Альоша.

— Савойя!

МАДАМ ФУР'Є

... Льоля пішла й сказала:

— Драстуйте, мадам Фур'є!

— А, це ви, Льольо?!.. Харашо! Сідайте! Драстуйте!.. Знаю, знаю: у вас новий рік. Це радісно... А я сюди вже давно приїхала й звикла по-старому. Але це нічого: новий рік — це радісно... Я буду святкувати і ваш.

Льоля сказала:

— Ви хорошая, мадам Фур'є, і я вас люблю за вашу

ширість.

Мадам Фур'є збентежилась, заметушилась, а потім не знала, куди положити руки.

— Ви, Льольо, мене так схвилювали — і мені соромно, бо я забула про ласку.

Потім французенка заспокоїлась і грала Льолі якусь маленьку пісню з Бордо, здається, з департаменту Жіронди. Пісня була тепла й запашна, але й туманна, як винний город далекої Франції, як закинтий берег замріяної Гарони.

Льоля думала, що йти на Садову 30 рано: ще не зібралась студія, щоб готовитись — генерально — до постановки пародії на «Лілюлі». Льоля слухала пісню й згадувала гімназію й товариша Огре, коли він кінчав університета і коли вони стрілись на концерті Карузе на гальорці. Це перший раз. Огре сказав:

— Я люблю Карузе за теплоту в його голосі.

І Льоля тоді подумала, що він сказав:

— Я люблю тебе, моя кохана.

Потім він провів її до самої квартири, і вона цілу ніч не спала: боялась, щоб товариша Огре не зачіпили хулігани.

... Мадам Фур'є два рази зіграла малесеньку пісню з Бордо і ще грала. Французенка прекрасно володіла віольончелею, бо вона була колись у консерваторії.

... Проходив трамвай повз будинок — це було чути. Ще було чути: біля Тагайського мосту гудки. Ще було чути: іде зимою весна.

... У мадам Фур'є була порожня кімната, і тільки стояла біла кровать, а над кроваттю на стіні білий килим із білим лебедем, який хотів улетіти.

Французенці на лівій щоці родинка й три волосики на ній.

... Тоді Льоля подумала: мадам Фур'є і «Лілюлі». А потім подумала про Бордо, про далекий город Франції.

Коли віольончеля стихла, Льоля сказала:

— Я слухаю віольончелю і думаю, що все таки моїй

душі чогось бракує.

Мадам Фур'є сказала:

— Я, Льольо, не скінчила консерваторії — і я не передам тонких нюансів моєї симфонії.

Льольа сказала:

— Ах, мадам Фур'є, ви мене не зрозуміли. Ви так надхненно, так талановито передаєте маленьку пісню з Бордо!.. Я думаю, що ваша віолончеля — жива істота, і в ній жодного дисонансу... А от у моїй душі не те.

Француженка обняла Льолью й сказала:

— Ви, Льольо, тендітна дівчинка, яка літає, як метелик. А щоб жити, треба... як це сказати? В Бордо так кажуть: *ordre de bataille*.

Льольа тихо дивилася на мадам Фур'є й мовчала. Тоді француженка говорила далі:

— Так. Бойовий порядок. *Ordre de bataille*. Інакше й ви, Льольо, будете «іскопасмое». Я знаю, це мене так... Але я вже інакше не можу. Вам треба інакше, по-новому. Інший дух. Більшовизм. А я, Льольо, труп.

Мадам Фур'є схилила голову на віолончелю й задумалась. Льольа теж задумалась. А потім раптом француженка скинулась:

— Я, Льольо, дуже рада, що ви сьогодні стрічаєте новий рік. І я буду стрічати. Новий рік — гарно: все думаєш — «а чи не прийде щось інше»...

Ще шумів трамвай. Льольа подумала, що мадам Фур'є піде стрічати новий рік, і їй було шкода француженки, бо Льольа не могла покликати мадам Фур'є стрічати новий рік у пролеткульті, що на Садовій 30.

Льольа попрощалась і пішла в свою кімнату, бо вже час було їхати в город. Льольа згадала скриньку з дрібницями біля охотного ряду і на тумбочці підручники й французький роман, здається, Гюґо, і Анна Кареніна французькою мовою з порнографічним малюнком на обкладинці.

... Сидів некрасивий карлик Альоша, і Льольа йому сказала:

— Ти, Альошо, дійсно художник. Ти гарно придумав: саме так і кричить паровик, коли вилітає в степ.

IV

Товариш Огре був на тютюновій фабриці — по хроніку. Там його стріла жіночий організатор — товаришка Шмідт, яку він часто бачив у парткомі. Товаришка Шмідт схопила його за руку й потягла у фабричний клуб.

... — От подивіться, як ми будемо святкувати. От подивіться...

... Була заля, в залі — буфет, а в буфеті — конфекти, яблука та інше. Ще в залі було багато дівчат - робітниць із фабрики, які вибігали в залю, підбігали до вікна, дивились у свічадо, і від них пахло дешевими духами. Потім дівчата товпились біля дверей і питали схвильовано.

— Ще?.. Та де ж вони, господи...

Вони чекали оркестрантів.

Ще було: піраміди (стояли для краси) з реклямою — «Папіроси тов. Петровській» і з реклямою — «Осінні скрипки».

... Товаришка Шмідт схвильовано говорила:

— Ну, скажіть широко: де це в світі?.. А, може б, хто інший зробив?

Товариш Огре сказав:

— Ясно. Тільки — ми!

Товаришка Шмідт була безмежно рада і рожево-схвильована. Вона підбігла до піраміди «тов. Петровській» і до дівчат, що нетерпляче чекали оркестрантів, і не знала, що їй іще зробити, бо все вже було зроблено.

... А коли товариш Огре зібрав хроніку, товаришка Шмідт спитала:

— Ну, а як у вашім районі? Ви, здається, в Замалайськім?

Тоді товариш Огре почервонів і збентежено сказав:

— Я — безпартійний!

— ?.. Ви безпартійний?

... І пробігла чорна кішка.

... Товаришка Шмідт холодно сказала:

— А я думала, ви в парт-

комі...

Товариш Огре гадав, що він згорить, і думав несподівано про Тайгайський міст і — під ним паровики.

Товариш Огре сказав:

— До побачення!

Товариш Шмідт сказала:

— До побачення!

Але це було так холодно, ніби зима, і не-привітливо, ніби глибока осінь.

... В голові блукали уривки.
«Ясно. Тільки — ми!».

... На Байкальській вулиці товариш Огре бачив великий прожектор, що освітлював усю вулицю й комольську новорічну процесію. Це, безперечно було грандіозне видовисько. Пливло голубе небо, з ріки пахло баговинням, ніби й справді баговиння було зимою. За ріку в темряву відходила міська жура.

... А комольці сурмили в сурми, дзвонили в дзвоники й освіщали вулицю сотнями чарівних смолоскипів. За комольцями гуділи натовпи.

... На розі товариш Огре бачив заступника Пупишкіна — товариша Мамочку. Мамочка біг у трактир до вірмена.

... Сотні ватажків світової революції дивились із будівель із наказу виконкому... Але знову була розпроклята тоска.

... — Гражданин, будь ласка, пропустіть!

... — Полюбуйтеся, громадянин, на кошунство... Ссволочі!

... — Ішла бабка напроти комольців, напроти попів-комольців, і побачила кадила в комольців... Скрикнула!

і — впала!

За бабкою карета допомоги не приїхала, бабку підвели громадяни.

... З південних кварталів міста пішов теплий вітер; тоді комольські смолоскипи пускали вогняні язички на тротуари. Біля собору, що напроти виконкому, комольці справляли комольське свято нового року.

... — Гражданин, подивіться, яке кошуństwo!..

... А висока каланча собору мовчки відходила в синю безодню неба. Ще пролетів вітер із південних кварталів міста...

... Новий рік. Щастя. Думаю: чи не прийде щось інше? — Товариш Огре почув у чоботях воду, бо чоботи були діряві — і туди набралась вода... А під новий рік і водохрещу старого стилю, не «в стилі» уєсесер, гадають про майбутнє на воді з воском і як «Світлана».

Товариш Огре згадав (бачив у друкарні), що на Різдво комольці мають колядки й щедрівки, але не ці:

— Щедрик-ведрик, дай вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски...

... Ні!.. Не ці.. — ... А життя йде рік за роком, і кожного року — стрічаємо новий рік: «чи не прийде щось інше?»...

... Товаришка Шмідт сказала: «Ви безпартійний?» — і стало холодно, як зима, і непривітливо, мов осінь.

... А збоку хтось регоче й розказує про «артемівців»; про дім пролетарського студента, про жінвідділ, про касему. Тоді блакитнить весна дзвональними дзвониками й похмуро костилить баба-яга костяна нога — сива зима із шкульгальною лицею в зимальну північ.

... — О... О... О, новельний Фальстаф! Як Мануель Сведенборг, віриш у своє призначення пророка!..

... І тоді дзвональна звена веснальної дзвими блакитнить на душальній душі поета. І припустім, він питає:

— Марусино, скільки років до наших великодніх дзвонів?

Тоді Маруся скаже:

— Я — радість. Я — тема твого життя. Летять журавлі по далеких полинних дорогах. Кричать одуди в гаях: «Уту-тут! уту-тут!». І ти знаєш, як буває біля річки, коли ловимо коропів, коли в прозору воду падає невідоме небо!.. О, дзвональна звена веснальної дзвими!..

... — А коли комольська процесія зникла за собором, прожектор погас. Тільки синє небо пливло в тротуари Байкальської вулиці:

606

— Bravo! Bravo! Bravo!

Гучні оплески стріли Льолю, коли вона вийшла після постановки пародії на «Лілюлі». Льоля горіла, Льолі згоріли вуха; потім зробила реверанс і побігла за лаштунки.

Вже все. Більш нічого не буде. Там, на Садовій 30, у пролеткульті.

Тоді із залі вийшла публіка. Була публіка і публіка.

Одна публіка розходилась, друга публіка залишилась стрічати новий рік.

... Героїня вечора — Льоля.

Але герой вечора — бувший і т. д. — товариш Пупишкін. У фойє його качали на руках за труди по організації пролеткульту й пролеткультівських ідей. І за постановку — теж — пародії на «Лілюлі», п'єси Ромен Ролана: качали.

Товаришеві Пупишкіну хотіли зробити приємність і піднести від публіки сюрприз.

Пішли за сюрпризом.

... Але в цей момент хтось уже підніс несподіваний сюрприз (це, безперечно, було не тактовно): статуетку з Дон-Кіхота.

Товариш Пупишкін трохи збентежився, але раптом кинувся на підносителя. І, обійнявши його, три рази — по руському звичаю — поцілував.

Тоді публіка (машиністка пролеткульту й писар пролеткульту) вийшли з сусідньої кімнати й піднесли вже

справжній сюрприз Пупишкіну. Саме

ТУЛЬСЬКИЙ ПУЗАТИЙ САМОВАР

Товариш Пупишкін до того був зворушений, що заплакав радісними сльозами й поцілував по три рази — по руському звичаю — публіку, що підносила йому самовар: машиністку пролеткульту й писаря пролеткульту. Потім публіка ще широко вітала товариша Пупишкіна й качала його на руках.

... А потім одна публіка зовсім розійшлась, а друга публіка зовсім залишилась.

... В театральній студії дзвеніли тарілочки.

... Новий рік. Щастя. На вулиці було ясно, бо людське щастя і найсправжніше це: бачити глибоке небо, чути весняні подихи, бачити зиму, літо, осінь, вересень... Це найсправжніше щастя, і не треба для цього гадати на воді, з воском і як «Світлана».

... В пролеткультурі був некрасивий карлик Альоша — з Льолею приїхав. Прийшов уже й товариш Огре.

Але знову дивився горбун Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім раптом із тоскою і спорзно дивився на красивих дівчат.

... Летіла Маруся з товаришем Мамочкою й підморгувала товаришеві Огре. За стіл не сідали до пів на дванадцять і никали з кімнати в кімнату.

Бігав пролеткультурівський поет і всім деклямував: — «О, красний прекрасний цвет! Рабочій, рабства больше нет! Вперьод, вперьод! Время не ждот. Так, і вздыхая, і вздыхая, на панелі ізмизганих улиц струїтся первое мая.

Пролеткультурівський поет ніяких авторитетів теж не визнавав, — як і Мамочка. Він був, так би мовити, зовні всякої «авторитарности». Маруся каже: «Раніш досить поряд-

ні вірші писав. А тепер лаври імажинізму не дають покою... Пороть треба».

І ще Маруся каже: «Буває, люди течуть біля серця... Правда?» — і від неї так пахне сонцем, наче вона перепливла сонце, коли ярами проходив туман, а луки співали на «достойно» в юне небо... а хлоп'ята розкладали вогнище й пали коней. Коні підводять голови, прядуть вухами й три-вожно дивляться в ніч.

... Некрасивий карлик спорзно дивився на красивих дівчат, але дівчата не звертали на нього уваги.

Тоді підійшла до Альоші дівчинка, і некрасивий карлик погладив її по голівці.

Віддалік сиділа (теж) некрасива жінка. Від тієї жінки й пішла дівчинка. То була її мама... І мама сказала дівчинці:

— Настенько! Коли тебе будуть питати про маму, так ти не кажи, що я твоя мама, а скажи, що я твоя сестра.

Некрасива жінка, мабуть, хотіла кохати й тому не хотіла, щоб знали, що в неї єсть уже така велика дівчинка.

... Некрасивий карлик іще раз погладив по голівці дівчинку, по її м'яких, як пух, волоссях. Він спитав, вказуючи на некрасиву жінку:

— Дівчинко! Ото твоя мама?

Тоді дівчинка сказала:

— Я сестра мамина, у мене мами нема!

... Проїшов товариш Огре з Льолею й з товаришем Пупишкіним. Дзвеніли тарілки. В одній кімнаті співали «малоросійських» пісень — трохи зажурних, не таких, як під новий рік.

... А новий рік — щастя. — У Льолі згоріли вуха, Льоля горіла й досі. Товариш Огре розгублено відповідав на запитання...

... Товаришка Шмідт сказала: «Ви безпартійний?»

... О, красний, прекрасний цвет! Рабочій, рабства больше нет!..

А в фойє й досі говорили про те, як товариші Пупишкіну піднесли самовар — сюрприз од публіки, і досі кричав Мамочка.

... Нарешті покликали за стіл. Дзвеніли тарілки. Було пиво. В сусідній кімнаті була й «миколаївська». «Миколаївську» пили ті, кого викликав — по секрету — пролеткультівський поет. Були тости.

... Маруся вершала:

— Слушайте про начотчиків. Скоро почнеться політпровірка. Наша публіка майже збожеволіла: зудить-зудить, як приготовішка. Скоро на Сабурову дачу пачками... Словом — Гопсаса!

Але Марусі ніхто не слухав, і вона втекла з вечора.

... Товариш Огре захмілів. Захмілів і горбун. Тоді сказав товариш Огре товаришеві Пупишкіну: — Так, я п'яний. Але що в п'яного на язиці, те в тверезого на думці... Знаєте?.. І скажу правду: боляче! Бо ні сюди, ні туди: біла ворона.

Товариш Пупишкін сказав:

— Совершенно правильно: ні сюди Микита, ні туди Микита... Це участь інтелігенції... Ну, а як і мені правду сказати, то і я трохи інтелігент. Правда, не той, так би мовити...

... А пролеткультівський поет знову кричав над Льоліним вухом:

— Вперьод! Вперьод! Время не ждьот!

Льоля думала про постановку пародії на «Лілюлі», потім подивилась на товариша Огре й задумалась.

... Дванадцята година.

Новий рік. Щастя. Новий рік по новому стилю, «в стилі» уесесер.

... Товариш Огре говорив:

— Так, я трохи п'яний і скажу: сіра осінь на моїй душі... А два з половиною роки я був членом капебеу, і на всіх фронтах... а тепер боляче: знаєте — біла ворона...

Товариш Пупишкін говорив:

— Совершенно правильно! Це закон матеріалістичної діалектики. Битіє определяет сознание. Іде на зміну пролетаріят.

Потім товариш Пупишкін підійшов до самовара, до свого сюрприза, і сказав:

— Хороший самовар. Справжній тульський... Так що молодці хлопці!

... Некрасивий карлик Альоша раптом зірвався й пішов у куток. Теплий хміль із голови перейшов йому в нутро, і відчував горбун, що наростає в грудях, накипає щось, і дивився на красивих дівчат уже злісно й спорзно. Але раптом усе туманилось — тоді виступили перед очима дикі поля й розстріляний горизонт, — і от загорівся захід. Вечір. Перепелиний бій, і так незносно пахне трава.

... — Чого ви замислились?

До Альоші підійшла некрасива жінка, яка залишила свою дівчинку в сусідній кімнаті. Некрасива жінка, граючи очима, сіла біля горбуна.

...— Сіла?

— Сіла.

... Тоді некрасивий карлик спитав злісно й яро:

— Чого я задумався?..

І плюнув в обличчя некрасивої жінки. Цього ніхто не бачив, і некрасива жінка мовчки відійшла, знизивши голову: покірно, як на Голгофу.

... Ішла друга година. Дехто пішов уже в сусідню кімнату й там заснув. Але більшість сиділа за столом.

Льоля ще випила трохи й була вже весела, і говорила про постановку пародії на «Лілюлі». Товариш Огре мовчки слухав товариша Пупишкіна.

... Тоді підійшов до столу Альоша й сів біля Льолі. Дехто дивився у вікно, де мріяло небо...

Ф І Н А Л

... Некрасивий карлик сказав носом — і всі стихли:
— От що: хочу новину сказати... Знаєте, як гудить паровик, коли вилітає в далекий степ?..

Ви думаете так: гу-у-у?..

Льоля сказала:

— Ну да... Він чудово придумав. Скажи, Альошо!...

Всі причаїлись, слухали.

... Тоді некрасивий карлик голосно й схвильовано сказав:

— Коли паровик вилітає в далекий степ, коли він пролетить зелений семафор, тоді він назад кричить так: в п ... — у-у!

Альоша так чітко протягнув на «у» площадне слово, що майже всі підскочили.

Льоля фаркнула.

Всі фаркнули.

Товариш Пупишкін закричав:

— Скоріш ведіть його... він п'яний!...

Товариш Огре підвівся:

— Альошо, ходім додому...

Льоля збентежено підбирала волосся й здивовано дивилася на Альошу.

... Некрасивий карлик мовчав.

ЕПІЛОГ

До Тайгайського мосту йти далеко. Льолю так зденервував Альошин вчинок, що вона не могла йти з ним поруч. І Льоля побігла вперед.

В центрі міста о другій годині зимою в п'ятім році нової ери, під новий рік по новому стилю, «в стилі» уесесер — шумували вулиці...

... І думалось, що савояри — убогі люди, які уходять із гір на чужину на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя —

безмежна кармазинова
ріка і протікає вона по віках невідомо
відкіль і невідомо куди.

... Далі шум стихав.

І нарешті зовсім стих, коли наблизились до робітничого поселку.

З півдня на город навідав туман.

... Товариш Огре й горбун ішли поруч.

Альоша іронічно подивився у вогку заквартирну даль і зідхнув. Потім спитав:

— Ізмайле, ти на мене сердишся?

Товариш Огре сказав:

— Ні.

— А коли ні, то скажу тобі: нудно мені, Ізмайле, і скоро я умру.

Товариш Огре зиркнув на некрасивого карлика і не бачив: жартує він? І в сірих потоках мряки, що йшла на город, знову пізнав Голгофу, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

І спитав — трохи патетично — товариш Огре:

— Скажи, Альшо: ти не знаєш, в чому полягає краса й радість земної муки?

— Не знаю.

— А я гадав, що ти знаєш, бо ти, Альшо, художник.

... Підходили до Тайгайського мосту.

Вночі під Тайгайським мостом стикають паровики, тільки біля депа чути задумане шипіння.

... Над Тайгайським мостом — далекі — зоряні верхів'я, і їх прикрив туман.

... Ішов новий рік.

Почався не зовсім весело, і, коли гадати на воді, з воском і як «Світлана», — не весело на цілі довгі-короткі місяці.

...Крізь мряку, туди в степ, маячів зелений

огонь семафора.

... Льоля пройшла вже Тайгайський міст і стукала в двері.

Раптом із станції вилетів потяг.

... А коли увійшли в кімнату, чули, як далеко в степу кричав паровик:

Гу-у!..

... Сказав товариш Огре:

— Альошо, у мене болить голова. Будь ласка, подай графин.

Сказала Льоля:

— Води в графині нема. Хай набере з крана.

Горбун підійшов до столика, де лежали героїчні п'єси, і взяв шклянку. Потім некрасивий карлик Альоша подумав, що завтра йому треба йти в райком.

... А за стіною мадам Фур'є, очевидно, взяла віольончелю.

І знову чути було зажурну пісню з Бордо — з далекого города загоризонтної Франції.

Мадам Фур'є, мабуть, стрічала новий рік.

АРАБЕСКИ

ІХ с л о в о

Город.

Я безумно люблю город. Я люблю виходити ввечорі із своєї кімнати, іти на шумні бульвари, випивати шум, нюхати запах бензолу й тоді йти на закинуті квартали, щоб побачити японські ліхтарики — так, здається — в трикутниках цифр: будинок, на розі, №: горить. Я люблю, коли далеко на дальніх міських левадах рипить трамвай: щось неможливе нагадує цей рип, щоб постали переді мною теплі образи, як хрустальні дороги, як прозоро-фантастичні леденці (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я люблю Еспанію, тому що вона далеко, тому що я фантаст, тому що я пізнаю й кохаю город не так, як інші, тому що город — це Сервантес Сааведра-Мігуель, тому що в битві при Лепанто, тому що в полон до альжирських піратів. Тому що підходить до мене Марія і каже:

— Nicolas! Я читала сьогодні еспанські новелі і я скажу: Мартінес Сієрра — моя радість, бо в його новелях маленька музика, мелодія слів, як оркестра моєї душі, коли у вишневих садках моєї чумацької країни жевріють зорі: падають на ягоди крізь темну темряву літньої синєблюзої ночі й падають на ставки, щоб прозвучати. Мартінес Сієрра — маленька флейта, веснянка дум про далеку Еспанію.

Ми зупинилися на мосту. Гримить повінь. Над рікою важкі весняні хмари. Тоді Марія дивиться на далекий огонь, що горить на костьолі, і творить поему. Гримить повінь. Над рікою важкі весняні хмари.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

О, Мартінесе Сієрра! Тобі, музичному музикантові, твоїм новелям, де звучить така широка й радісна весна, де міріяди міріядів голубих метеликів над гармонією моєї душі — тобі шлю із своєї чумацької країни привіт. О, Мартінесе Сієрра! Не тільки ти закоханий у звуки, фарби й запах слова — я теж естет. Я вірю, що наші душі зійдуться десь у міріядах міріядів голубих метеликів, у цій голубій хуртовині, коли серце так енергійно стисне, наче тасмна мавка розказує океанну казку, коли в океанах горять жемчуги, як горить сонце на шляхах моєї чумацької надзвичайної країни. О, Мартінесе Сієрра! Про що розповім тобі? Чи розкажу тобі, як співають наші дівчата біля шведських могил, коли пісня з буряків, як сіроока жура, як геніальний Леонтович у буряках могого степового краю? Чи розкажу тобі, як повільною ходою бредуть круторогі воли з молочної ферми? Чи сплету тобі вінок із польових дзвоників — з подій: як була, як пройшла, як гриміла, як народжувалась молода епоха? Ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри із Сходу — сторожки й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул. Через перевали, з азі-

ятського степу, з глухої тайги, летіли: депеша за депешою.

О, Мартінесе Сієрра!..

Ніч. Весна. Гримить повинь. На дальньому костьолі горить огонь і теж творить поему. Я мовчу. Марія мовчить. На мосту тихо, і тільки мутні води клекоцуть і тікають у невідому даль. Тоді я знову пізнаю, як я безумно люблю город. Уранці, в городі, де незнайомі вулиці, а по них проходиш, якимось невідомо й задумано: проходять і зникають давно забуті гні іхтіозаврів, і розчиняється рожеве вікно в майбуття. Гарно приїхати в город із села, коли в кварталах дримає тиша, дримають візники, а по вулицях метуть двірники, коли в городі прокидається ранок і гулко процокотить фаєтон, а потім —

— змовкне.

Слухай, Nicolas! Коли я думаю про міські квартали, я думаю, що я чула юнка з голубими прозорими віями, що я амазонянка й джигітую десь у заозерних краях... Слухай, Nicolas!

Ніч. Весна. Гримить повинь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Але так можна збожеволіти: коли ранок почне рундуки: за м'якою зеленню дерев стоять рундуки. І плентаються сюди люди — білі, незнайомі, забуті, як далека Еспанія, як троглодитний вік, коли люди ловили за хвіст леопарда й тут же роздирали його надвоє, щоб їсти. І починає ще ранок — битий шлях, а за ним плентаються фурони селянської городини.

— Маріє! Я безумно люблю город! Я люблю робітничі квартали й квартали єврейської голоти, коли дивишся відтіля на костьол, коли на костьолі в діядемі ночі горить казковим огнем циферблят. Тоді я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що

робиться в моїй душі, які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки й молюся, щоб «Боженька» зробив мене генієм: щоб розказати, як хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків: будинок, на розі, №: горить.

Я безумно люблю город.

Д е т а л ь і з м о є ї б і о г р а ф і ї

Народився я (Сойрейль, припустім, бо для мене просвітянський реалізм — «к чорту»... навіть у прізвищах, бо я його органічно «органонами» не виношу), народився я, Сойрейль, котрого не треба плутати з Карейлем, автором «Французької революції», оскільки в Англії нема просвітянства такого, як у нас, але, може, є й покраще: я маю на увазі Ірляндію й англійський бокс, після якого й після літургії (підмаслені очі д'горі) навіть coitus за «розписанням», — народився я в одному з тих городків, саме в степовому краю, саме в полковій залозі, де колись — так давно! — слобожанські полки, а потім недалеко Диканька з Мазепою на шведських могилах перед полтавським побоїщем. Я був сином якогось чиновника, який від мене одмовився. Звичайна історія: чиновник спокусив горняшку однієї прекрасної травневої ночі, коли зацвіли яблуні, під яблунями. А коли я народився, чиновник, котрий мене народив, щоб не годувати Сойрейля, утік із провінціального городка. Таким чином у країні покриток стало одною покриткою більше. Але моя мати не пішла дорогою — на Сагайдак — шевченківської Катерини й моєї Оксани із «Життя» — з тієї книги, що «Сині етюди», яких, етюдів, я вже ніколи, ніколи не буду писати, бо я пишу —

—роман.

Моя мати не пішла цією дорогою, бо на другий день

у м е р л а. Тоді другий чиновник, гадаючи, що його жінка безплідна й нездібна родити, взяв мене за сина. Чиновник помилився. Прийшла друга травнева ніч, коли небо було в яблуневій завірюсі й пахло горизонтом (а небо може пахнути горизонтом наперекір усякій міщанській логіці), коли степовий городок дрімав під голубим крилом весняної ночі, безплідна чиновникова жінка родила майбутнього колезького реєстратора. Чиновник цикнув і сказав:

— Помилка-с!

Але мене не можна було викинути, бо формальності щодо закріплення було пророблено. Таким чином, не глядячи на те, що чиновникова жінка була не безплідна, що в травневу ніч, коли стояла яблунева завірюха, родила колезького реєстратора, — не зважаючи на все це, я лишився в чиновника на його хлібах.

Я не буду описувати те інше, що, може, когось і цікавить, але мене, навпаки, і ніскільки; не буду описувати так, як писали наші шановні корифеї; я буду писати так, щоб зрідка почути кармазинові дзвони з глухого заріччя, коли серце так стисне, ніби погляд стрункої юнки, коли вона на моє буйне бажання каже крізь яблуневу завірюху, здригнувши:

— Да!

... Але як же хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків, біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі!

— Слухай, Nicolas! А що ж далі? Як же з твоїм чиновником?

— Маріє! Ти наївничаєш. Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова.

Ніч. Весна. Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

... А сьогодні вітри навівають із півночі. Цілий день шаленіє хуртовина, і ростуть на дорозі замети. Іде грудень року від народження легендарного Христа тисяча дев'ятсот двадцять третього, від народження епохи громадянських війн — шостого. Я ще не знаю, що я напишу, але на моїй душі — біль. Бо ж подумай, Маріє:

— Я читаю кожного дня книжки, але я ані разу не зустрів справжньої книжки (поєми) про нашу — у віки — революцію. Тоді я знову молюся, щоб «Боженька» зробив мене генієм, щоб розказати, як ішла, як пройшла, як гриміла молода епоха.

Ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри із сходу, сторожки й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул.

Щ е д е т а л ь

Мені пророкують велике майбуття: одні кажуть, що я буду командором нової художньої школи; на погляд других, я «прорублю вікно в Європу», куди й буде (біс!) виглядати мій чумацький надзвичайний край; треті запевняють мене, що я в потенції...

... Мені навіть неловко писати...

Є, правда, і четверті, які вважають мене графоманом, дилет антом, парвеню і т. д. Але, на радість, я цим не хочу вірити: я гадаю, що я все таки напишу гарний твір, бо ж яблуні тільки но зацвітають у садах моєї духмяної фантазії бо ж переді мною й за мною гори поетичного матеріялу.

Словом, коли б я хотів загубити свою індивідуальність, я б давно її загубив. А коли б я був через міру шанолубивою людиною (зовсім без шанолубства — ні риба, ні м'ясо), я міг би використати своє становище.

Але я дуже тиха, лагідна людина. І тому, коли мені, як літераторові, що подає надії, запропонували взяти посаду

командора одного чималого, правда, видавництва, я навіть з охотою взав її.

Отже там, де я працюю, де все так імпозантно, там ви знайдете всіх, кого вам треба. Тут і Пульхерія Івановна Жюха, тут і тов. Крутик (мій заступник, прекрасний «зам»), тут і ціла академія різнобарвної професури.

Але більш за все мені подобаються ті весняні дні, коли потоки ласкавого сонця заливають усі кімнати моєї установи, коли з мого імпозантного будинку падає весняна «капель», коли за моїм кабінетом шум ділового будня.

Я розвалююсь у кріслі, закурюю гаванську сигару (недавно прислав із Германії дипломатичний кур'єр) і кричу:
— Антошка!

Антошка тут як тут. Цей бородатий симпатяга до чотирьох годин сидить за моїми дверима й тиче — автоматично — пальцем у напис:

— «Без докладу не входить».

— Що прикажете, товаришу?

Що ж я йому прикажу? Власне, мені нічого приказувати, бо за мене приказали мої підручні, мої прекрасні підручні, які зараз шумлять, як музика, за дверима мого кабінету.

Тоді я кажу:

— Антошка! — і потираю руки. — Альянс?

Антошка:

— Альянс!

— Ах ти, моя карапуля, — млію я від гарного настрою. — Ах ти, моя дурашка!

— Так точно! — каже Антошка й підходить до мого столу. — Дозвольте прикурити?

Ця фаміліярність мене зовсім не нервує: поперше, в кабінеті нікого нема; подруге, я радий ще раз доказати свою демократичність, свій комунальний лібералізм.

— Прикурюй, каналья! Прикурюй! — і я гаянтно підношу йому свою гаванську сигару.

За моїм вікном грає голубе небо. Десь, очевидно, гомонять жайворонки; десь, очевидно, такий простір, така

легкокрила даль, що я не можу не мріяти. З мого імпозанто будинку летить весняна «капель». Її не може заглушити навіть шум шумного міста.

— Антошка! — і я потираю руки. — Альянс?

Антошка:

— Альянс!

... А Пульхерія Івановна завідує в мене редвидатом. Це славетна людина. Коли я приймав посаду, мені стільки про неї наговорили, що я й справді думав її викинути з установи. Але тепер я бачу, що це була робота злих язиків. І справді — Пульхерія Івановна така прекрасна жінщина: у неї таке прекрасне волосся — золотом, що я прямо дивуюсь. І потім вона така енергійна, така розбитна.

— Пульхеріє Івановно! — питаю я. — Ви заключили договір із професором Чам?

— Як же! Давно заключила. Він такий хороший чоловік; у нього таке, знаєте, велике горе: вчора фокстер'єр здох, і потім він такі прекрасні роботи пише... Я гадаю, що йому треба дати найвищу ставку.

О, Пульхерія Івановна не проморгне. Це я добре знаю. Вона не підірве авторитету нашого видавництва. Вона викине на ринок, так би мовити, сливки наукової мислі.

— Обов'язково! Обов'язково! — кажу я. — Найвищу ставку.

І, щоб завжди бути в курсі справ, виймаю з бокової кишені порожній бльокнот і беру олівець.

— Дозвольте, Пульхеріє Івановно, записати ці прекрасні роботи, які незабаром випустить наше видавництво.

Вона:

— Ах, Миколо Григоровичу, я й забула... От пам'ять... Я зараз принесу їх.

— Що ви! Що ви, Пульхеріє Івановно! Не турбуйтеся. Дозвольте тоді мені просто написати: в якому це буде відділі?

Вона:

— Відділі?.. Ах, Боже мій... от пам'ять... Це ж відомий

професор Чам... по... по... неврогеології, здається... Професор Чам.

Професор Чам.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

— Nicolas! Про що ти думаєш? Милій мій!.. Ти думаєш про осінь? Невже ти думаєш про осінь? Милій мій! Похили свою голову на моє плече, розкажи мені голубу поему.

— Маріє! — і я чую, як гримить повінь, як біжать мутні води в невідому даль, і моя радісна Марія кладе на моє чоло свої духмяні кучеряшки й пахне, як юність, як безмежні дороги в прекрасний невідомий край.

... Уранці прийшла весна.

І цілий день тануть сніги. Біжать по дорогах потоки, і чути: десь хропуть коні. Стоїть таке неможливе небо, нібито воно тільки но народилось.

Учора опівночі, коли за городом урочисто скликав гудок нічну зміну, над костьолом із західнього боку повис теплий туман. Учора я думав про Тургенева й про вальдшнепів, тому що це в крові, тому що мій батько був стрільцем, думав про заводі на Ворсклі, про свій степовий край, про його самотні озера, що стоять там, де пересікаються чумацькі шляхи. Сьогодні мої мислі про інше. Це знає й Марія. Я думаю зараз про жінчину революції.

— Nicolas! — і Марія виймає хустку, що пахне конвалією, і підбирає волосики під капелюшок, що їх розкидає весняний вітер. — Nicolas! Ти скажи мені: невже жінчина так міцно зв'язана з революцією, що без неї новелістові не можна обійтись?

— Да, Маріє! Без жєнщини не можна обійтись. Бо жєнщина — це круг наших емоцій.

— А я от тобі не вірю! — говорить Марія й підставляє весняному вітрові своє обличчя.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гримить весняна повінь. І тікають мутні води в невідому даль. Ми стоїмо на мосту. Перед нами й за нами — город. Ми чуємо, як глухо б'ється крига. Над костьолом горить огонь.

— Nicolas! Я тобі не вірю, тому що ти й досі не показав жєнщини в революції.

— Да, Маріє! Я ще не показав, але я покажу.

— Ні, ти її не покажеш, бо в твоїм уявленні вона не більше, як самичка.

— Маріє!

— Да, Nicolas! Так.

Гримить повінь.

І тікають мутні води в невідому даль.

К в о д л і б е т.

У Дікєнса, здається, в «Записках Піквікського клубу» герої скрикнув: —

— Їхать — так їхать, як говорив папуга, коли кішка потягла його за хвіст. У Дікєнса, здається, з тих же «Записок Піквікського клубу», є й такий радісний вираз:

— А от і я! — як сказав хтось, падаючи з десятиповерхового будинку.

.....

Студент жив у підвалі, в кімнаті з одним тусклим вікном, що виходило на глуху брудну вулицю. Але й тут він жив милістю якоїсь грузної баби, що знімала весь підвал і одводила йому цю кімнату виключно за його прекрасні очі: кожної суботи баба тягла студента до себе на кухню,

напоювала його там жовтим (якась примісь) самогоном, і, коли студент часто починав хилити голову на бік, коли повз вікна проходив із калатушкою сторож, грузна баба брала енергійним жестом свою жертву за плече, роздягала її догола й клала на своє ліжко. Після так званої суботньої ночі студент завжди почував у роті якийсь неприємний запах і потім цілий день спльовував.

Це теж деталь, і, «позаяк» вона з життя, я й її пишу.

— Маріє! Не будь наївна. Я даю тобі запах слова.

... І знову переді мною легкосиня даль надзвичайного минулого. І знову я чую далекий загірний голос: «пройдуть віки, найдуть свою змужнілість, пізнають радість і журу твоєї прекрасної землі, відійдуть по древній дорозі в небуття, але ніколи не повториться народження твоєї м'ятежної нареченої».

— Тільки один раз!

— Тільки один раз!

Так б'є годинник над ратушею глибокої ночі, коли тривожно горить циферблат.

... І я, романтик, закоханий у свою наречену, знову бачу її сіроокою гарячою юнкою з багряною полоскою на простріленій скроні. Вона затулила рану жмутом духмяного чебрецю й мчить по ланах часу в безсмертя.

— Чи наздожену її — свою сірооку м'ятежну наречену?

Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Я безумно люблю город. Але я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніко-

ли, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки й молюся, щоб «Боженька» зробив мене генієм: щоб розказати, як хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків: будинок, на розі, №: горить. Я безумовно люблю город!

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

— Маріє! Ти пам'ятаєш той день, коли я перший раз побачив тебе?

— Да, Nicolas! Ходім! — і вона енергійно переступає калюжі весняної води. — Да, Nicolas, пам'ятаю.

— Маріє! — і я зупинився.

Вона — теж.

Тоді я беру кінчик її солдатської блюзки й кладу на нього свої гарячі уста. Марія мовчить. Я мовчу. Пахне конвалією. Весняний вітрець б'ється в кучеряшки моєї нареченої.

— Nicolas! Милий мій! Не треба думати про осінь.

— Маріє! — і я тисну їй руку.

Вона мовчить. Я мовчу. На костюлі горить циферблят, і далеко гримить повінь. Марія оправляє блюзку й раптом зникає в темряву, в глухий міський заулочок.

Р. S. Я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову: про метелика, що з черепом на голові. Мені навіть сни якісь химерні. З-під канапи вискочив звичайний пацюк з перебитим задом. Мені кажуть, щоб я його добив. Тоді я беру чималий молоток, і, коли пацюк іде на передніх лапках повз мене, я з гидливістю опускаю з силою молоток на його голову. Але диво: після мого удару пацюк раптом виріс, став розміром із болонку й пішов на задніх лапках, а на його голові я бачу череп: я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову, про метелика. Тоді мені зупиняються мислі, і сто-

їть переді мною якась настирлива пляма, що може довести до божевілля. Я знову підводжу чималий молоток і з гидливістю опускаю з силою на пацюкову голову. Але диво: пацюк знову виріс і став розміром з фокстер'єра. Пацюк з перебитим задом іде на задніх лапках. В кімнаті тихо, за вікном тихо, і тільки на костюлі горить циферблат. Я мовчу.

XIV с л о в о

... Коли цвіркуни на далекому зруйнованому курорті починають мовчаний концерт, тоді за косою в порту горить маяк. Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову за косою в порту неможливо привабливий огник. Тоді далеко серед морської мертвоти реве пароплав і несе людей, їхні муки й сподівання в інші краї, у виноградну даль.

— і от, поет з тієї божественно-незрівняної країни, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, пізнав сірого чортика й тісно жив з ним і не в сенсі банально-сентиментальної нудьги, а так, як може жити художник. Він був страшений нахаба, але він міг тільки жевріти і то в тайзі, і то для утилізації обмеженого кола часто обмежених людей. Поет знав, як далеко одійшов запах тобілеви-чो-старицьких бур'янів, що прекрасно пахли після «Гайдамаків» і «Катерини», як далеко і «Тіні забутих предків», і все, що хвилювало юність, а тепер залишило тільки сірого чортика. Поет знав, що в історії народів його божественно-незрівняній країні, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, принаймні на першу півсотню літ одведено силою рабської психіки тільки два рядки і то петитом; і на ці два рядки ніхто й ніколи (аж поки пройде півсотні літ!) не зверне уваги. І поет, що крізь огонь своєї інтуїції побачить нові береги, загине, як Катерина на глухій дорозі невідомости.

... Тоді біжить коник моєї фантазії по першій сніговій дорозі, і летять од його копит діаманти сніжинок. У далекому бору, що ледве маячить, дід мороз трусить білою бородою, і якась фантазмагорія навкруги. Під столом си-

дить кішечка і муркотить про радість морозного дня. Над оселею здіймаються димки й пливуть у тихе голубе небо. І ніхто не розкаже мені: що це?

.....

Степова оселя й дальні виноградники — все потопало в мовчазному концерті цвіркунів. Стояли похмурі хмари, і десь традиційно глухо билось і грало з берегами сіре туманне море. Природа, цей незрівняний художник, шукала цієї ночі химерного жанру. В кожнім шелесті й тремтінні приморської сиротливої фльори я відчував напружену боротьбу за майбутнього прекрасного Рафаеля. Вмирала стара форма, як лицарство, як запорожці. По таємних лябіринтах мистецтва мчав вітер із незнамого краю.

... І жили в тій оселі, що її звали по циркулярах курортом, люди, собаки, коти та інші тварини. Чим годували котів чи то собак, я напевне не знаю. Але людей годували дохлюю гнилою рибою, трохи не кращими яйцями й такими ж сосисками. Все це привозили з нудного провінціального міста.

За тих днів, коли до столу подавали (висловлюючись канцелярською мовою) вищезазначене, за тих днів зчинявся бунт. Бунтували пролетарі, службовці й навіть комунари. Тоді комунарів збирали й говорили:

— Вам бунтувати не можна, бо ви — комунари, будівничі нової держави, а курорт, як вам відомо, державний.

Комунари хвилювались, але вони знали, що їм бунтувати не можна, а можна говорити іншим «халатникам» (хорі), що курорт дуже гарний і коли риба гнила, то це — помилка, бо вона зовсім не гнила.

І комунари розпинались і доказували, бо вони знали, що таке дисципліна і що таке для всесвітньої революції ця неприємна деталь, коли ми стоїмо напередодні. Тільки один написав щось у центральну пресу, після чого стало багато краще, бо вже не подавали гнилої риби, а подавали гнилі сосиски.

Проте не зайвим буде зупинитись і на цій деталі: нудне провінціальне місто, на жаль, лежало далеко від степо-

вої оселі, що по циркулярах називалась курортом. Отже, підтримуючи інтереси свого населення, курортна адміністрація організувала на своїй території непоганий буфет. Коли халатники були незадоволені обідом, вони мали цілковите право піти до буфету й узяти там те, що їм було потрібно. Дешевка тут була надзвичайна: коли, припустім, десь пачка цигарок коштувала сімнадцять копійок, то тут брали всього (за таку ж таки пачку) тридцять п'ять. Те саме і з іншими продуктами.

.....

Тоді в мовчазнім концерті цвіркунів я бачив жінку. Її звали панна... не пам'ятаю добре — хай буде за Винниченком: панна Мара. Вона виходила, коли йшли з вечері халатники, до виноградників, де кінчається степ і починається море, і думала. Панна Мара думала про те, що вона — жінка-лікар, прийшла сюди за три червінці на вісімнадцять годин праці, але вона ніколи не почула ласкавого слова від своїх пацієнтів, бо вона була трохи крива і з звичайним сірим обличчям, що ніколи не зупиняє. Вона дивувалась, чому хорі незадоволені гнилою рибою, бо ж гнилу рибу подають не кожного дня, а вона добре знає, як важко відбудувати той курорт, що зазнав великих пертурбацій за часів громадянської війни. Правда, є багато неприємних явищ, і їх легко усунути, висловлюючись газетною мовою, але для цього бунтувати не треба, особливо комунарам (вона зовсім позапартійна!), бо про це напишуть письменники в різних газетах та журналах.

Але панна Мара думала й про те, як би гарно йти в цей вечір, коли цвіркуни починають свій химерний концерт, а недалеко рокотить море, з гарною людиною, що буде її нареченим. Вона була за цих хвилин безмежно сантиментальною й вона трошки плакала.

Море традиційно глухо билось у береги, і тоді за виноградниками зливалися в єдину гармонію і море, і нічний степ і одинока оселя серед пустелі.

Панна Мара йшла до курзалі, сідала там біля шахмастів, дивилася. Але ніхто на неї не звертав уваги й ніхто

не хотів покохати панну Мару, бо такий уже жорстокий закон природи.

... «Мила мамусю! Яке хороше життя, який божественний запах навкруги мене. Тут море таке надзвичайне і тут такі думки, наче я не звичайний рядовий лікар, якого ніхто не знає і який нікому, за винятком хорих, непотрібний, а якийсь Персі-Біш Шеллі, що про нього я мріяла колись у своїй студентській кімнатці. Увечері я йду до моря, дивлюся в сині краї й думаю: відтіля буря принесла уламки кайори й тіло Шеллі, а тут, на піщаному березі, його наречена вихопила з огню його прекрасне серце. Ти, мамусю, будь ласка, не читай нікому мого листа, бо цим ти зробиш мені багато неприємного. Прошу я тебе також ніколи, ніколи не згадувати в своїх листах Стефана, бо я й досі не можу прийти в себе. Ах, як він насміявся наді мною! Але я йому простила, я йому все простила. Ти, як жінка, повіриш мені, бо знаєш, що нема меж тій любові, що її носимо ми. Я пізнала цю любов і я щаслива. Нехай фіглярні й скептики «возводять в канон» бездушний американізм, але людино вони все одно не перероблять. Ах, мамусю! Яке прекрасне життя, який божественний запах навкруги мене, як чудово пахне одвічне море, яка даль за темними виноградниками, що так тривожать мою душу цієї химерної південної ночі».

.....

... Коли цвіркуни на далекому зруйнованому курорті починають мовчазний концерт, тоді за косою в порту горить маяк. Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову за косою в порту неможливий морський вогник. Тоді далеко серед морської мертвоти реве пароплав і несе людей, їхні муки й сподівання в інші краї, у виноградну даль.

— ... Товаришко Маро, ще раз і ще раз: воістину прекрасне життя. І, коли я умру й на моїй могилі ви положи- те пучок чебрецю — знайте: я воскрес.

І знайте: біля тієї криниці, що в ній, як у верцадлі, весь світ, давно вже стою я, і на моїй душі таке тихе, таке світле й прозоре озерце, що я відчуваю себе Господом-

Богом. Товаришко Маро, схиліть свою голову на мої груди і знайте: я ваш друг.

... Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову в порту неможливий морський вогник. Праворуч — море, далі — виноградники й моя мука за пароплавом — у виноградну даль.

Тихо. Тільки одвічні цвіркуні плетуть легенду із далі первісних віків, і нема їй ні кінця, ні краю. Тоді зникають і дороги в диких половецьких краях.

Літо тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року. — Головний лікар читав сьогодні лекцію про душу. Це характерно: про душу. Народу було досить, майже всі халатники.

Цікавились усі й особливо комунари. Справді, що може сказати спец про душу?

І от, коли головний лікар скінчив, один несміливий голос запитав:

— А дозвольте, товаришу професоре, спитати вас, що появилось раніш: мисль чи слово.

Лікар, що мусів сказати не те, що хотів сказати, крутнувся:

— А ви як думаете?

-- Скажіть, як ви думаете, — уперто сказав комунар.

— Я думаю, — головний лікар проковтнув слово й кинув:

— Я думаю — мисль.

— Тоді дозвольте й мені слово, — і комунар поліз на трибуну.

Він говорив довго, уперто. Він говорив так весело, що майже всі поснули. Комунар був добрим книжником, бо вчився він у партшколі й не міг не знати, як на це питання дивиться товариш Богданов.

І, коли б спец не прийшов у себе після першої й не зовсім вдалої вилазки і, набравшись нахабства, не зупинив промовця, промовець, мабуть, і досі розмахував би руками.

Спец:

— Зупиніться, будь ласка. Ми з вами ніколи не домовимося, бо це аналогічно цьому: що раніш появилось — курка чи яйце.

— Звичайно, курка, — вирвалось з мовчазної аудиторії (жіночий голос), бо курка...

— Ну, ну, що ж таке курка, — східно запитав спец, — слово чи мисль?

— Ви, товаришу професоре, застали нас зовсім непередготовленими, — скрикнув жіночий голос. — Треба було попередити комгурток.

Тоді головний лікар зняв окуляри й сказав, що лекцію скінчено і що халатники можуть розходитись. Щождо того, що раніш появилось — мисль чи слово, даному зібранню нема ніякого діла, бо хорим заборонено хвилюватись, і потім останні наукові дані недвозначно натякають: раніш появилась мисль.

О т ж е м о р а л ь: раніш появилось не слово і не мисль, а гнила риба, бо лекцію про душу було розраховано спеціально на заспокоєння нервів, які розтривожено було вище зазначеною морською твариною.

Повз одинокої оселі, що біля моря, іде залізниця — тупик. І на тупику, коли вийдеш увечері слухати, як приливає море, бачиш зруйновані вагони, розірвані снаряди, бачиш руїну.

То пройшла махновщина і зникла в степовій тирсі, як згадка про дику татарву. Увечері, коли на малому лимані кричать чайки й десь важко сідають баклани, над морем стоїть чіткий місяць і грає срібними веслами на поверхні синьої води. На березі, як хрусталь, медуза. Кажуть: медуза горить, коли йде зграями. І це, як древнє сказання. Тоді в пустельному кутку приморської полоси рибалки підводять чайму над кайорою, беруть невід і йдуть у море.

Міцнішає вітер. Вітер із моря. У порту проревів пароплав, але враз змовк: він сьогодні не вийде за хвилеріз, бо збирається на ніч не абияка буря. Кайора метнулася на обрії й раптом зникла. Тоді з одинокої рибальської хати

вийшла мати й дивилася в море. І підійшла до неї ще молода жінка, і вони довго стояли на березі.

.....

І сьогодні море казиться, і казяться піщані береги в хуртовині камінців, але це останній шквал. Даль жене табуни: вал, вали і гребні хвиль розкидають бісер. Сходить сонце. І самотній рибачий посьолок зустрічає його золотих вершників тишею.

На якорі кайора. Вона плавко колисається. Але вже скоро вшухне вітер, над морем стане мертвий зиб. Тоді вшухнуть і береги. На камінцях буде муркотіти море. Чайки полинуть на болота, і стане велика морська пустеля.

II

І от вранці Бригіта була на узліссі й там рвала проліски. Бригіті було шось біля шістнадцятьох. Вона рвала проліски й дивилась на них. Потім вона пішла до батька. Це було в тому лісі, де її батько був лісником.

У цей час біля хати з шумом зупинилась кавалькада. То приїхав молодий граф. Він був, як казковий лицар, і одяг йому було всипано діамантами. На кашкеті, збоку, біля фазанового пера, стояв великий рубін. Молодий граф грав тростинкою. Кінь його раз-у-раз хропів і переступав з ноги на ногу. Це був породистий англійський жеребець з агатом на лобі. Бригіта винесла кухоль криничної води й подала молодому графові. Той подивився на неї, сильно вдарив коня, так що кінь знявся на диби, і сказав, що Бригіта, як мавка. Всі зареготали, Бригіта почервоніла. Кавалькада поскакала далі.

Був весняний вечір; за лісом, в оселі, скликали до вечірні. Бригіта вийшла з хати, взяла пойнтера Мілорда й пішла в глуш.

Там вона знову зустріла графа. Він зліз із коня, погладив пойнтера й підійшов до Бригіти.

Він притиснув її до своїх грудей і скрикнув. Бригіта не перелякалась і тільки зідхнула глибоко. Молодий граф

схопив її й положив на свого коня. Потім вони поскакали по лісових доріжках.

За годину граф був у своєму маєтку. Він узяв Бригіту за руку й повів її до себе. Там він сказав їй, що вона відши вже ніколи не піде.

Бригіта вирвала руку й стала серед кімнати.

— Графе, — сказала вона, — я виросла в лісі. Пустіть мене.

Граф став її умовляти, але вона його не слухала. Тоді він пообіцяв їй, що примусить її силою. Бригіта підскочила до вікна й вискочила на веранду. Граф свиснув; згряя борзаків кинулась за Бригітою, але її вже не було.

Вона прибігла до своєї лісової хатки й нічого не сказала батькові. Цілу ніч вона думала про графа. А вранці по слідах копит вона сама пішла до графського маєтку. — От!

І от моїм арабескам несподіваний *finis*. Навколо тиша. Тільки зрідка постріли вартових, тільки зрідка прошеле-стять підошви незнайомих людей. Люди йдуть і зникають, мов безшумні шуми моїх строкатих аналогій і асоціацій. Город спить. Над ратушею даль божевільно далекого неба. І нерозгаданий зоряний Віфлеєм стоїть у квадрильйонах віків таємною загадкою. Мовчки бавляться люкси своїм світлом — білим до різі в очах, і ховаються по темних кутках луни трамвайних ударів. Мовчазно стоїть нічний город, стоять заулки, під'їзди й усе, що тут, на землі, загубилося в хаосі планетарного руху й тільки ледве-ледве блищить у свідомості. І здається: це химерний Сатурн біжить у телескопі, і біжать його кільця й десять дальніх супутників.

Моїм абарескам — *finis*. І герої, і події, і пригоди, що їх зовсім не було, здається, ідуть, і вже ніколи-ніколи не прийдуть. І ніколи я не повернусь до своїх арабесок, щоб мучити себе над кожною крапкою. І вже ніколи не промчатися феєрверки гіперболізму крізь темряву буденщини, і не спалахне огнецвіт моєї фантазії: на рік буває тільки од-

на ніч — на Івана Купала — коли в зачарованому колі жевріє жемчуг химерної папороті.

Моїм арабескам — *finis*. Але я не тоскую. Я ще раз пізнав силу безсмертного слова, і воно перетворилось у мені. І з океану варіяцій я випливаю, м'ятежний і радісний, до нових невідомих берегів.

— О, Маріям! Хіба не коштовні крупинки золотих камчатських розсипин хочу я вихопити з бурі емоціональних вибухів.

Моїм арабескам — *finis*. Тоді Стерн, Гоголь, Діккенс, Гофман, Свіфт ідуть теж від мене, і вже маячать їхні романтичні постаті, як голубі диліжанси на шляхах моєї безумної подорожі.

Так сказав Теодор: це радість бунту проти логіки. Я такий же химерний, як Сатурн у телескопі в хаосі плянетарного руху. Я — щасливий, о, Маріям! Який орган так божественно звучить у кожному нерві моєї істоти? Кому там співають славу?

Це тобі, моє синє, вечірнє місто з легенд Шехерезади. Це ж з тобою я розмовляв по заході сонця, коли треба було найти с л о в о.

— О, Маріям! Ти — жінка й ти пізнаєш радість моєї пісні про синій вечірній город.

... Тихий вечір. Синій вечірній город. Азія. І я цього тут не бачу: ні проституток, ні чорної біржі, ні старців, ні бруду. Я бачу: ідуть квакери — не ті, XVII віку, а ці, сповідники світла, горожани щасливої країни. І я вірю, я безумно вірю: це — не квадратура кола, це — істина, що буде на моєму сантиментальному серці. І тоді в молитовному екстазі я дивлюся, як мільйон разів дивився, в далекий димок на курган, де скликає муедзин до загірної Мекси.

Синій вечірній город. Азія. І мені, Сатурнові, не боже-ству, що біжить у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією, мені радісно сказати, що тут увесь я: із своєю мукою, із своїм «знаю», із своїми трьома кільцями: в і р а, н а д і я, л ю б о в. Синій вечір. Синій вечірній город. Азія.

— Але на сучасність я дивлюсь крізь призму легенд Шехерезади. *Libegum arbitrium*. Для епохи великого ренесансу характерним буде тихий азійський город — без проституток, без чорної біржі, без бруду. І душевна дисгармонія буде тоді легенький вир під водяними ліліями, коли човен без весел несе не несе, а комиші стоять на кордоні зелених луків і прислухаються.

Для епохи великого ренесансу буде характерним строката весна й плебеїв Великдень. Тоді підуть тисячі горожан на площу м'ятежної комуни, а потім підуть карнавалом на аеродром. І цей строкатий колір б'є мені в вічі, мов чітка червона пляма, що від слова «ярмарок».

— О, Маріям, я безмежно щасливий. Тільки тепер не забрудню твоєї родинки, що впала на твоє слонове рамено.

Так сказав Теодор.

Тоді пройшла слава про синій вечірній город. Азія. Тоді пішли горожани не в академічні колізеї, де йшла нудота декадансу, де тисячі анемічних надломлених людей дивилися на бутафорію минулої епохи, а пішли до цирку, на футбольне поле, в спортивні клуби. І були ще клуби ділового будня і клуби наук.

— ... Мат королю! Я вам готовий дати форою й ферзя, але й тоді я вийду переможцем. Бо й великий маестро Капаблянка не міг перемогти модерніста Реті.

...Моїм арабескам — *finis*. І тобі, синє вечірнє місто, надхненно співаю славу. І йдуть, і пливуть квартали, а за ними трамваї й густий присмерк.

Сторожкий дзвін. Бігають огники — такі химерні, мов фіолетово-рожеві ліхтарики в ресторані японських куртизанок. Над площею м'ятежної комуни стоїть прожектор і уперто розглядає строкаті вітрини державних крамниць. Іду. Раптом падає під ноги різнокольорова рекляма, і я згадую чарівний ліхтар, що в забутій школі мого дитинства демонстрував на стіні картини. Це — не кіно, це — примітив, але я його ніколи не зрівняю з кіно, бо тоді була надзвичайна вражливість і таке миле й симпатичне дитин-

ство.

Іду. Синій вечірній город. Азія. Б'є годинник. Іду.

... А за мною прожектор, трамвайні ліхтарики, тротуарні світлові плякати й мільйон інших дрібниць. І все це мчиться в химерному колі асоціацій і пливе, мов Сатурн у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією і все, що тут, на землі, загубилось у хаосі планетарного руху й тільки ледве-ледве блищить у свідомості.

... Іду. Синій вечірній город. Азія. Б'є годинник. Іду.

ПРИМІТКИ

ВСТУПНА НОВЕЛЯ

Написана спеціально до першого видання творів М. Хвильового. Вперше опублікована: М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюди), Харків, ДВУ, 1927.

«Седі» — драма відомого англійського письменника, драматурга, есеїста Вільяма Сомерсета Моєма (W. S. Mougham; 25. I. 1874 — 16. XII. 1965), що йшла в театрі «Березіль», у сезоні 1927-1928, в Харкові.

Ужвій Наталія — (3. X. 1898) — акторка театру «Березіль», що з великим успіхом тоді виконувала головну ролю в «Седі» — дівчини Седі, ім'ям якої й названа драма.

«Березіль» — український модерний театр, заснований і керований талановитим *Лесем Курбасом* (1885-1942?). Від 1922 до 1926 року «Березіль» працював у Києві. Від 1926 — в Харкові. Після арешту *Леся Курбаса* (26 грудня 1933), театр «Березіль» фактично перестав існувати. За наказом відповідних урядових чинників (правдоподібно в березні 1934), саму назву «Березіль» було скасовано. На його руїнах постав Харківський державний український драматичний театр ім. Шевченка на чолі з колишнім актором «Березоля» М. Крушельницьким.

Лопань — несудоплавна річка в Харківській області, на березі якої лежить місто Харків.

Шпол Юліян (спражнє прізвище — Михайло Яловий; 1895-1934) — прозаїк, драматург, поет і громадський діяч. Близький друг і однодумець М. Хвильового. Автор збірки поезій «Верхи» (1923), роману «Золоті лисенята» (1929), драми «Катина любов, або будівельна пропаганда» (1928) та інших. Колишній «боротьбіст», перший президент ВАПЛІТЕ (Вільної Академії Пролетарської Літератури), головний редактор ДВУ (Державне Видавництво України). Заарештований правдоподібно у квітні 1933 року, перебував під слідством більше року, де при невияснених обставинах, літом 1934 року й загинув.

Проф. Канашкін — сатиричне зображення активного тоді в Харкові професора *Анатолія Машкіна* (1883-?), який у своїх статтях і рецензіях зайняв був вороже становище до ВАПЛІТЕ й до М. Хвильового особисто.

Каварня Пока — на Сумській вулиці в Харкові була в 20-ті роки улюбленим місцем зустрічей мистецького, літературного та артистичного світу тодішньої столиці України.

Досвітній Олесь — справжнє прізвище Олександр Скрипаль (8. XI. 1891 — 23. XI. 1934) — письменник, автор низки оповідань, повістей, романів: «Новели» (1920), «Тюнгуй» (1924), «Американці» (1925), «Гюлле» (1927), «Нас було троє» (1929), «Кварцит» (1932) та багато ін. Друг і однодумець М. Хвильового. Перед революцією 1917 року, за викриту активну діяльність в армії проти російського самодержавства, був засуджений військово-полевим судом до розстрілу (1916). Пощастило втекти й добратися до США. Жив у Сан Франціско і співпрацював у тодішній українській американській пресі. В революцію 1917 року вернувся в Україну. Заарештований у червні 1933 року, під час довгих допитів у НКВД, як і Яловий, був замордований 23 листопада 1934.

Усі ці нісенітні сплетення (на стор. 110-111) зовсім різних імен, прізвищ та літературних творів різних авторів, різних націй, ба, навіть, різних епох, мали на меті висміяти примітивізм і верхоглядство А. Машкіна.

Семенко Михайло — (31. XII. 1892 -24. 9.1937) — поет, засновник українського футуристичного напрямку в літературі. Цей напрямок у творчості М. Семенка, Гео Шкурупія та інших прихильників футуризму, виявив себе в журналах: «Семафор у майбутнє» (1922), «Жовтневий збірник панфутуристів» (1923), «Гольфштром» (1925), «Нова генерація» (1927). Під час літературної дискусії (1925-1931) М. Семенко виступив гостро проти ВАПЛІТЕ, М. Хвильового та його поглядів на мистецтво. Заарештований 1934 року, загинув у невідомому концентраційному таборі 1937 р.

«Зустріч трьох» — М. Хвильовий мав на увазі відомий тоді памфлет *«Зустріч на перехресній станції; Розмова трьох»*. *Михайло Семенко, Гео Шкурупій, Микола Бажан.*

Репейне масло — розповсюджена в Східній Україні російськомовна назва ріпакової олії.

Agrimonia eupatorium — старовинна середньовічна латинська назва коноплі.

Lappa — лопух. Навмисне бавлячись незрозумілими ширше словами і латинськими назвами, М. Хвильовий мав тут на увазі найпоширеніший на Україні вид *Лопуха великого* (*Arctium Lappa*), корень якого (й олія з нього) в народній медицині вживається як сечогінний засіб, а також при шкірних захворюваннях, ревматизмі тощо.

Аркадій Любченко (7. III. 1899 - 25. II. 1945) — прозаїк, автор повістей, оповідань, драм: «Буремна путь», «Вертеп», «Образ», «Земля горить» та інших. Близький співробітник і однодумець М. Хвильового. Член Гарту, ВАПЛІТЕ, ПРОЛІТФРОНТУ, ВУСПП (Всеукраїнської спілки пролетарських письменників). Редактор худож. літератури ДВУ, неодмінний секретар ВАПЛІТЕ. Під час Другої світової війни, при евакуації всіх радянських організацій, в тому й спілки письменників, залишився в Україні й відразу ввійшов у нелегальний національний рух спротиву. Восени 1943 року заарештований Гестапом. Весною 1944 року звільнений, але вивезений до Німеччини. Тут помер у Бад-Кісінгені після тяжкої операції шлунку.

Пилипенко Сергій (10. VIII. 1891 - II. VII. 1943?) — поет-байкар, публіцист і громадський діяч. Автор збірки байок «Байківниця» (1922) збірки оповідань «Скалки життя» (1925) та багато інших. Організатор і довголітній голова спілки селянських письменників Пług, директор ДВУ, один з головних і перших опонентів М. Хвильового під час літературної дискусії (1925-1928). Заарештований НКВД 1934 року, згинув трагічно в невияснених обставинах і в невстановлену точно дату.

«Малоросія» — такого роману С. Пилипенко не писав. Це звичайний жарт М. Хвильового, що натякає на невдалу Пилипенкову дискусію про шляхи розвитку української літератури.

Азарх Раїса (30. IV. 1897 —) — письменниця, публіцистка, мемуаристка, писала переважно рос. мовою. Впливовий член дирекції ДВУ, член ком. партії з 1917 року, активна учасниця громадянської війни, нагороджена орденом, близька до командира дивізії Червоного козацтва Віталія Примакова. У 20-ті роки на керівній партійній і культурно-видавничій роботі в Україні. Грала роллю меценатки українських письменників, зокрема М. Хвильового та його групи. У 30-ті роки була звинувачена в троцькізмі (після арешту і розстрілу В. Примакова 1937). Чи була репресована — даних нема. Після смерті Сталіна, в добу «відлиги», появилось кілька її нових праць.

Пільняківщина — форма й мистецько-стилеві особливості, пов'язані з творчістю тогочасного російського письменника Бориса Пільняка (1894-1937).

«Серапіонові брати» — літературно-студійна група рос. письменників, що заснувалась на початку 1921 року в Петрограді, при в-ві «Світова література». Назву цю запозичено з книжки німецького письменника Е. Т. А. Гофмана (1776-1822), що мала той самий наголовок. На чолі групи стояв відомий тоді критик і теоретик-формаліст Віктор Шкловський. Група ставила собі за завдання «оволодіти технікою письменницького ремесла», ек-

спериментування і шукання нових форм та засобів поборювання примітивізму і спрощення в літературі.

Мова. М. Хвильовий мав на увазі статтю М. Сулими «Фразеолологія Миколи Хвильового» («Червоний шлях», 1925, ч. 1-2, стор. 263-290).

Вальдшнепи — лісові птахи з родини куликів, темно-рудавого кольору з довгими дзьобами і довгими носами.

«Вальдшнепи» — новий роман М. Хвильового, що його він тоді саме писав і сподівався швидко опублікувати. Восени 1927 року цей роман вже був закінчений і М. Хвильовий передав його до друку в журналі «Валліте». Перша половина роману була опублікована в 5 числі «Валліте» за 1927 рік. Друга частина була видрукована в 6 числі, де одночасно було опубліковано і статтю І. Сенченка «Де хвилі», роман І. Дніпровського «Наяда» та ін. Ці гостро критичні й відважні новою постановою національного питання твори, а особливо «Вальдшнепи», викликали негайну конфіскацію і знищення 6 числа «Валліте». До цього часу другої частини «Вальдшнепів» не знайдено.

Автор *«Ударів молота і серця»* — Василь Блакитний-Еллан (справжнє прізвище — Елланський; (12. I. 1894 — 4. XII. 1925). Поет, публіцист і культурно-політичний діяч. Колишній провідний член УПСР (боротьбістів). Після влиття в КП(б)У — член ЦК КП(б)У і редактор щоденного органу ВУЦВК «Вісті». Один з організаторів української революційної літератури, організатор і голова спілки пролетарських письменників Гарт. Перша його збірка поезій *«Удари молота і серця»* вийшла 1920 року. У роки терору, вже посмертно, був засуджений, як український націоналіст, а пам'ятник йому в Харкові, на проти будинку, де він жив, був підступно знищений. В добу «відлиги» — реабілітований.

ЖИТТЯ

Вперше було опубліковане в журналі «Шляхи мистецтва», ч. 2, 1922. Вдруге — у збірнику М. Хвильового «Сині етюди», Харків, ДВУ, 1923. Втретє — окремим виданням, Харків, ДВУ, 1925. Вчетверте — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюди), Харків, ДВУ, 1927. Вп'яте — М. Хвильовий. Вибрані твори, т. I. Харків, в-во РУХ, 1932.

Продподаток — продовольчий податок з селянських господарств (зерном, городиною, садвиною, м'ясом), що, згідно з постановою надзвичайної сесії ВУЦВК від 27. III. 1921, прийшов на зміну продрозверстки доби воєнного комунізму і ліг новим тягарем на селянство.

КОЛОНІЇ. ВІЛЛИ

Етюд цей вперше друкований у збірці оповідань М. Хвильового «Сині етюди», Харків, ДВУ, 1923. Вдруге — окремим виданням, Харків, Книгоспілка, 1925. Втретє — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюди), Харків, ДВУ, 1927.

Соцвосниця — скорочення з російської мови «социальная воспитательница», українською мовою — соціальна вихователька.

Август Бебель (August Bebel; 1840-1913) — один з основників німецької соціал-демократичної партії, автор книжки «Жінка і соціалізм» (Die Frau und der Socialismus, 1879), яка під час революції в Росії 1917 року в перекладі була широко читана й дискутована.

Колонтай Александра (1872-1952) — російська революціонерка, письменниця і діячка жіночого руху. Належала до комуністичної партії. Писала багато про становище жінки в суспільстві, в родині, в тому й про ставеве й сексуальне життя жінки. Найпопулярніші її твори на ці теми: «Дорогу крилатому еросові», «Кохання бджіл трудових», «Велика любов». У цих творах вона обстоювала «свободу кохання», «багатострунність і багатогранність душі» і право жінки на «любов-полігамію».

Ліліна — політична діячка, співробітниця і дружина Григорія Зінов'єва ще до революції 1917 року. Перебувала в еміграції в Цюріху (Швейцарія), належала до більшовицької групи В. Леніна. З цією групою, у квітні 1917 року, в «запльомбованому вагоні» через Німеччину, повернулася в Росію. Під час сталінського терору 30-их років, після арешту й розстрілу Г. Зінов'єва, її доля невідома.

Г. Зінов'єв (Радомисльський; 1883-1936), давній член більшовицької партії, багаторічний співробітник Леніна, з яким разом повернувся з еміграції. З 1919 по 1926 — член Політбюро ЦК партії і голова ВККІ (Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу). За опозицію до лінії Сталіна був виключений з партії, а пізніше притягнений до судової відповідальності і після процесу «Троцькістсько-зінов'євського терористичного центру», в серпні 1936, розстріляний.

Голова Вуцвику — голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

Леонтович Микола (1877-1921) — визначний український композитор. Загинув трагічно від кулі невідомого вбивника під час гостювання в хаті своїх батьків у селі Марківці на Поділлі.

РЕДАКТОР КАРК

Оповідання це вперше друкване в збірці оповідань М. Хвильового

«Сині етюди», Харків, ДВУ, 1923. Вдруге — М. Хвильовий. Твори, т. 1 (Етюди), Харків, ДВУ, 1927.

Калита Іван I, князь Московського великого князівства (1325-1340). Ввійшов в історію, як перший московський князь, що зброєю і насильством почав «збирати» і прилучувати до Московського князівства краї і землі сусідніх народів.

ЧеКа — скорочення російської назви «Чрезвычайная Комиссия». Створена за ухвалою радянського уряду в роки революції і громадянської війни, ЧеКа була протягом кількох років безконтрольним органом масового терору.

Госпун — теж скорочення з російської мови: «Государственное политическое управление» (Державне політичне управління), орган, що діяв рівнобіжно з ЧеКа, але з більшим натиском на шпигунство й політичну розвідку.

Ангел — отаман українських повстанських з'єднань, що діяли проти російсько-комуністичних окупантів України 1919 р.

Луганське — обласне місто, розташоване в півн. - схід. частині Донбасу. Великий індустріяльний центр, що в революцію відіграв важливу роль.

ЦК есерів — Центральний Комітет партії Соціалістів-революціонерів.

Центральна Рада — український революційний парламент, створений на конгресі українських політичних, культурних, професійних, господарчих та кооперативних організацій у Києві 6-8 квітня 1917 року. Проголосивши державну незалежність Української Народної Республіки 22 січня 1918 року, Центральна Рада припинила своє існування 28 квітня 1918 року, коли стався організований німецькими генералами гетьманський переворот і багато членів ЦР були арештовані.

Трудовий Конгрес відбувся в Києві 23 січня 1919 року, коли повстанням українського народу під проводом Директорії було повалено гетьманську владу й вигнано німців з України. Конгрес прийняв багато важливих соціально-економічних і правно державних ухвал, а серед них історичну ухвалу про об'єднання всіх земель Східної і Західної України в єдину соборну Українську Народню Республіку.

Губ-трамот — точний сенс цього скорочення, популярного в перші пореволюційні роки (воно навіть фігурує в тогочасному мішанському фольклорі), вже загубився. Правдоподібно це означало російською мовою: «Губерн. транспортно-моторизированный отдел» — відділ при губені-

яльному виконавчому комітеті, що відав моторизованим транспортом.

Рабіндранат Тагор (1861-1941) — визначний індійський письменник (поет, драматург, романіст, публіцист), активний діяч та ідеолог національно-визвольного руху народів Індії, нобелівський лауреат (1913). Писав бенгальською мовою.

Гаршин Всеволод (1855-1888) — російський письменник, гуманіст, народник. Захворів нервово й закінчив життя самогубством.

Рспін Ілля (5. VIII. 1844. — 29. IX. 1929) — російський маляр (художник). Родом з України (Чугуїв, Харківської обл.). Картини на історичні, соціальні й побутові теми. Багато творів присвятив Україні та її історії: «Портрет Т. Шевченка», «Гетьмани», «Запорожці пишуть листа до турецького султана», «Вечорниці» та ін.

Бельше Вільгельм Boelshe Wilhelm; 1861-1941) — німецький письменник, історик літератури, природознавець, популяризатор вчення Дарвіна.

Губнечать — скорочення російського вислову: «Губернская печать», тобто — губерніяльне управління справами друку.

РКП — Російська Комуністична Партія.

КП(б)У — Комуністична Партія (більшовиків) України.

КП — Комуністична Партія.

Робфаки — робітничі факультети. Загальноосвітні чотирирічні (іноді трирічні) школи для дорослих, з ущільненою програмою, яка дорівнювала до курсів нормальних повних середніх шкіл. Засновані були 1920 року спеціально для робітничої і селянської (незаможницької) молоді, щоб полегшити їй вступ до всіх вищих шкіл УРСР.

Волинці й ізмаїлівці — Волинський та Ізмаїлівський запасні полки, що стаціонували в Петрограді, перші з військових частин прилучилися в березні 1917 року до повсталих народних мас і це вирішило падіння самодержавства й перемогу революції.

† Стор. 150. Слова Т. Шевченка з поеми «Сон» («Гори мої високі!..»).

Parvenu — (фр.), вискочень, людина, що з нижчого стану доскочила вищого, привілейованого чи заможного стану і вдає з себе вродженого пана.

КІТ У ЧОБОТЯХ

Вперше опубліковане в збірнику «Дочери Октябрю», Харків, 1922. Вдруге — у збірці оповідань М. Хвильового «Сині етюди», Харків, ДВУ, 1923. Втретє — окремим виданням: «Кіт у чоботях», Харків, в-во «Шлях освіти», 1924. Учетверте — окремим виданням, Харків, ДВУ, 1925. Вп'яте: М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюди), Харків, ДВУ, 1927. Вшосте: М. Хвильовий. Вибрані твори, т. I, Харків, РУХ, 1932.

Тьєр Адольф (Thier Adolf; 1797-1877) — французький державний діяч та історик. Був прем'єр міністром і міністром закордонних справ (1836-1840). З 1871 — перший президент Третьої республіки. Придушив повстання Паризької комуни 1871 року й жорстоко розправився з учасниками повстання.

Подіви — скорочення з російського — «Политические отделы дивизии».

ЮРКО

Вперше друковане в російському журналі «Зори грядущего», ч. 5, Харків, 1922. Вдруге — у збірці: М. Хвильовий. «Сині етюди», Харків, ДВУ, 1923. Втретє — окремою відбиткою, Харків, ДВУ, 1925. Вчетверте — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюди), Харків, ДВУ, 1927.

Перекоп — так зветься Перекопський перешийок, вузька смуга суходолу, що сполучає Кримський півострів з українським півднем, на якому в 1918-1920 рр. відбулися тяжкі бої червоної армії з військами російських білих генералів, спочатку — Денікіна, а пізніше Врангеля.

Фабзавком — скорочення від «фабрично-заводський комітет».

Троцький Лев (1879-1940) — тоді народний комісар військових справ, пізніше за непогодження з Сталіном вигнаний за кордон (1929) і підступно вбитий агентом Сталіна в Мехіко-Сіті 21 серпня 1940 року.

Райриба і райсіль — скорочені назви районних установ, що заготовляють і забезпечують населення рибою і сіллю.

Пуанкаре Раймонд (Poincaré Raymond; 1860-1930) — президент французької республіки (1913-1920).

НА ГЛУХІМ ШЛЯХУ

Вперше опубліковане в журналі «Шляхи мистецтва», ч. 5, Харків, 1923. Вдруге — у збірці оповідань М. Хвильового «Осінь», В-во «Червоний шлях», 1924. Втретє — окремим виданням, Харків, ДВУ, 1925. Вчетверте — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюд), Харків, ДВУ, 1927.

Наробраз — скорочення з російського: Отдел народного образования (Відділ народної освіти).

СОЛОНСЬКИЙ ЯР

Вперше друкване в збірці М. Хвильового «Сині етюд», Харків, ДВУ, 1923. Вдруге — разом з оповіданням «В очереті» окремим виданням, в-во «Шлях освіти», Харків, 1924. Втретє — Харків, ДВУ, 1926. Вчетверте — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюд), окреме видання, Харків, ДВУ, 1927, Вп'яте — М. Хвильовий. Вибрані твори, т. I, Харків, РУХ, 1932.

Холодний Яр — місцевість у лісі, недалеко від Чигирина, де за переказами, у другій половині XVIII сторіччя, збиралися повстанці-гайдамаки і святити ножі перед повстанням проти польських панів.

Ріжа — прогалина поля чи луки, що врізується клином у ліс.

Комнезам — Комітет незаможних селян.

СИЛЮЕТИ

Вперше опубліковане в журн. «Червоний шлях», ч. I, 1923. Вдруге — у збірці М. Хвильового «Осінь», Харків, в-во «Червоний шлях», 1924. Втретє — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюд), Харків, 1927.

Мане, факел, фарес — вислів запозичено з Біблії, але трохи перефразовано. У Біблії (Книга пророка Даниїла, гл. 5. 25) цей вислів звучить так: «Мене, мене, текел, упарсин (перес)». За біблійним переказом, ні віщі слова-символи написала рука Божя на стіні палацу царя Вальтасара, си-на Навуходносора, саме в момент його богохульного балю з своїми дуками та наложницями. Значення цих слів таке: мене (мане) — Бог прирі-кає кінець царювання Вальтасара; текел (факел) — гріхи Вальтасара зва-жено на вазі Всемогутнього; перес (фарес) — царство Вавилонське буде розділено і віддано мідіям і персам.

Раднаргосп — тут у розумінні будинку, де міститься Рада народного господарства.

Виконкоми — скорочення від «виконавчі комітети» (адміністративні радянські установи).

Ресепесер — народна етимологія складної абрєвіатури РСФСР — Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика.

Ad literam — буквально, точно.

Парком — скорочення від — партійний комітет.

«Золотий гомін» — поема Павла Тичини із збірки «Соняшні клярнети», в-во «Сяйво», Київ, 1918.

Чулки наділа — навмисний русизм з міщанського говору, що його часто використовує М. Хвильовий для підкреслення особливостей героїв і обставин. По-українському — панчохи надягла.

ШЛЯХЕТНЕ ГНІЗДО

Вперше друковане в збірці оповідань «Сині етюди», Харків, ДВУ, 1923. Вдруге — в збірці М. Хвильового «Злочин», Харків, ДВУ, 1926. Втретє — М. Хвильовий. Твори т. I (Етюди), Харків, ДВУ, 1927.

Жлукто — посудина, видовбана в стовбурі дерева, в якій золять білизну.

Ревко — переробка в народній мові малозрозумілого, нового слова «ревком» — революційний комітет.

«Нова рада» — щоденна газета, виходила в Києві від березня 1917 року до січня 1918, як продовження забороненої царським урядом 1914 року єдиної тоді щоденної газети «Рада». Редакторами були: С. Єфремов, А. Ніковський та ін.

Сполкомщики — народна переробка російського нового слова «исполкомщики», тобто члени виконавчого комітету.

СИНІЙ ЛИСТОПАД

Вперше друковане в збірці оповідань «Сині етюди», Харків, ДВУ,

1923. Вдруге — окремою відбиткою. Харків, ДВУ, 1926. Утрете — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюд), Харків, ДВУ, 1927.

Фігнер Віра Миколаївна (1852-1942) — російська революціонерка з групи «Народної волі». Брала участь у підготованні й здійсненні кількох терористичних актів. 1883 року заарештована і засуджена до смертної кари, яку замінено на досмертне ув'язнення. 20 років просиділа в одиночній камері Шліссельбурзької фортеці. 1904 року її перевезли в Архангельську губерню на поселення. 1906 року втекла за кордон. Після революції 1917 року до смерті в політиці не брала участі. Жила з літературної праці.

Колхіда — в античній літературі Колхідою називали кавказьке узбережжя Чорного Моря.

Шаміль (близько 1798-1871) — провідник національно-визвольної боротьби горців Дагестана і Чечні проти російської колоніальної політики на Кавказі. Від 1834 до 1859 року Шаміль вів героїчну боротьбу з російськими окупаційними військами, виявивши надзвичайну відвагу і талант провідника. 1859 року підступно схоплений і вивезений до Петербургу, як полонений. 1870 року Шамілеві вдалося вихати до Мекки, поблизу якої (в Медіні) він і помер.

Чічіков — герой повісті М. Гоголя «Мертві душі».

Домбровський, Росель, Делеклюз (Jaroslaw Dombrowski 1836-1871); Louis-Nathaniel Rossel (1844-1871); Louis-Charles Delecluse (1809-1871) — учасники паризької комуни, 1871.

ЧУМАКІВСЬКА КОМУНА

Вперше опубліковане в збірці «Сині етуди», Харків, ДВУ, 1923. Вдруге — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюд), Харків, ДВУ, 1927.

Чумак Василь (1901-1919) — поет і революційний діяч. Схоплений і розстріляний денікінцями під час їх короткої окупації Києва, 1919 року.

Добчинський і Бобчинський — герої комедії М. Гоголя «Ревізор».

Упродком — скорочення з російського — уездный продовольственный комитет (повітовий продовольчий комітет).

Завжінвідділом повпаркому — завідувачка жіночим відділом повітового партійного комітету.

Молоння — правдоподібно це перекручене російське слово «молния» — блискавка.

Гекел Ернст (1834-1919) — німецький природознавець, дарвініст, сучасник Ф. Енгельса.

Мах Ернст (1838-1916) — австрійський фізик і філософ.

«*Анти-Дюрінг*» — праця Фрідріха Енгельса, вперше опублікована 1878 р., спрямована була проти тогочасного німецького філософа й економіста Карла Дюрінга (1833-1921).

НА ОЗЕРА

Опубліковане вперше в журн. «Всесвіт», ч. 15, 1926 (?). Вдруге — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюд), Харків, ДВУ, 1927. Втретє — М. Хвильовий. Вибрані твори, т. I, Харків, РУХ, 1932.

Осоння — незатінене місце, що освітлюється сонцем.

Cela va sans dire (франц.) — це самозрозуміло.

«*Бежин луг*» — оповідання російського письменника І. С. Тургєнева (1818-1883).

Дон Квізано — перекручена еспанська мова Дон Кісадо, що є синонімом Дон Кіхота — головного героя роману Сервантеса (1547-1616) за тією ж назвою.

БАРАКИ, ЩО ЗА МІСТОМ

Вперше опубліковане в збірці оповідань «Сині етюд», Харків, ДВУ, 1923. Вдруге — окремим виданням, Харків, ДВУ, 1926. Втретє — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюд), Харків, ДВУ, 1927.

СВИНЯ

Вперше друковане в збірці оповідань «Сині етюд», Харків, ДВУ,

1923. Вдруге — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюди), Харків, ДВУ, 1927.

Совбарин — скорочення з російського вислову: «советський барин» (пан).

Нарком — скорочення від — народний комісар.

Совнаркомка — на тодішньому жаргоні радянської службової бюрократії це означало закритий ресторан для відповідальних працівників Ради народних комісарів і збільшені пайки харчів.

Співав московський Пирогов: У вокальному світі того часу були відомі два брати Пирогови: Александер і Григорій. Можна припускати, що Хвильовий мав на увазі Григорія Пирогова, який був найпопулярніший серед тогочасних російських співаків. Він був солістом у Большому Театрі 1910-1920 рр.

КІМНАТА Ч. 2.

Вперше опубліковане в журн. «Шляхи мистецтва», ч. I, Харків, 1922. Вдруге — в збірці оповідань «Сині етюди», Харків, ДВУ, 1923. Втретє — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюди), Харків, ДВУ, 1927.

Мах Ернст (1838-1916) — австрійський фізик і філософ. Найважливіші праці: «Аналіза відчужань» (1885), «Пізнання і помилки» (1905), Праці Маха обґрунтували філософську теорію пізнання, що відома під назвою емпіріокритицизму. Проти цієї філософської течії гостро виступив В. Ленін у книжці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1909).

ЛЕГЕНДА

Вперше друкване в збірці оповідань «Сині етюди», Харків, ДВУ, 1923. Вдруге — у збірці «Злочин», Харків, ДВУ, 1926. Втретє — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюди), Харків, ДВУ, 1927. Вчетверте — М. Хвильовий. Вибрані твори, т. I, Харків, РУХ, 1932.

Приймак — так в українських колах звали Примакова Віталія (1898-1937). Був це військовий більшовицький діяч українського походження. З юнацьких років — друг Юрія Коцюбинського, пізніше одружений з його сестрою Оксаною (померла 1920 року від пологів). Як і Юрій Коцюбинський, дев'ятнадцятирічним хлопцем, втягнений вихром революції 1917

року в більшовицький рух. У Червоній армії, 1918-1920, очолив корпус Червоного козацтва, з яким пройшов усі роки війни. Пізніше закінчив військову академію й посідав високі командні та дипломатичні пости. Під час сталінського терору, після арешту Ю. Коцюбинського, був також а-рештований, звинувачений в приналежності до «українського-троцькістського-націоналістичного блоку» — і 1937 року — розстріляний.

Буденний — *Будьонний Семен* (1883-1973) — військовий більшовицький діяч, фельдфебель царської армії, у Червоній армії — командир Першої кінної армії (1918-1920).

ЗАУЛОК

Вперше друковане окремим виданням у бібліотеці «Гарт», Харків, 1923. Вдруге — у збірці оповідань М. Хвильового «Осінь» (Етюд), в-во «Червоний шлях», Харків, 1924. Втретє — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюд), Харків, ДВУ, 1927.

Раковський Християн — старий більшовик. Народився в Болгарії (13. VIII. 1873 — дата смерті не відома). До революції жив і працював у Румунії. За освітою — лікар. З 1917 року в Росії, де брав активну участь у революції. З 1919 по 1924 роки — голова Ради Народних Комісарів УРСР. Під час середпартійної дискусії став на бік Л. Троцького. За це був позбавлений становища в партії, а згодом заарештований і на процесі «Правотроцькістського блоку» в березні 1938 року засуджений на 20 років ув'язнення. Дальша його доля невідома.

ЕЛЕГІЯ

Вперше друковане в альманасі «Квартали», ч. I, Харків, 1924. Вдруге — в збірці оповідань М. Хвильового «Осінь» (Етюд), в-во «Червоний шлях», Харків, 1924. Втретє — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюд), Харків, ДВУ, 1927.

ДОРОГА І ЛАСТІВКА

Вперше опубліковане в збірці «Сині етюди», Харків, ДВУ, 1923, Вдруге — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюд), Харків, ДВУ, 1927.

ПУДЕЛЬ

Вперше друковане в журналі «Червоний шлях», ч. 2, Харків, 1923. Вдруге — в збірці «Осінь» (Етюд), Харків, в-во «Червоний шлях», 1924.

Втрете — окремих виданням, разом з оповіданням «Лілюлі», Харків, Книгоспілка, 1926. Вчетверте — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюди), Харків, ДВУ, 1927. Вп'яте — М. Хвильовий. Вибрані твори, т. I, Харків, РУХ, 1932.

Ріжа — прогалина поля чи луки, що врізується клином у ліс.

«ЛІЛЮЛІ»

Вперше опубліковане в журналі «Червоний шлях», ч. 6-7, 1923. Вдруге — у збірці оповідань «Осінь» (Етюди), в-во «Червоний шлях», Харків, 1924. Утретє — у збірці оповідань «Пудель», Харків, в-во Книгоспілка, 1926. Учетверте — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюди), ДВУ, 1927.

Каесему — скорочення від — Комуністична спілка молоді України.

Канебеу — скорочення від — Комуністична партія (більшовиків) України.

Уесесер — народна вимова російськомовної назви УССР — Украинская Советская Социалистическая Республика.

Пролеткульт — тут мова йде про клуб пролетарської культури. Але ці клуби належали до організації, що носила назву пролеткульту. Були це культурні, літературно-мистецькі гуртки-студії, організовані в Росії 1917 року, спочатку при Наркомосвіті, а пізніше при Всеросійській центральній раді професійних спілок. З опануванням червоною армією ширших теренів національних республік, пролеткульт поширював впливи і закладав там свої осередки. В Україні пролеткульти поставали наприкінці 1920 року. Журнал «Зори грядущего» (1921-1922) був органом українського пролеткульту. Пролеткульти поставали з ініціативи деклясованої міщанської інтелігенції на базі фантастичної теорії (А. Богданова, В. Плетньова, частково й А. Луначарського) «лябораторним шляхом створити самостійну духову культуру пролетаріату» силами самого пролетаріату, відкидаючи цілковито вікові надбання старої літератури й мистецтва. Ця аваргардистська вульгаризація духової творчості швидко виявила своє безсилля і десь 1922 року почала занепадати і незабаром зовсім занепала.

Ромен Ролян (1866-1944) — французький письменник, публіцист і вчений. Автор епопеї «Жан-Крістоф», романів: «Коля Бруньон», «Очарована

душа» та багатьох сатиричних і героїчних драм. Драматична сатира «Лілюлі» (1919), що мала гостре антивоєнне спрямування, написана була в стилі лубочного (тандитного) народного видовища, в перші пореволюційні роки в російському перекладі зазнала великої популярності. В пролеткультівських клубках її переробляли, пристосовували до радянських обставин, а інколи на її сюжет писали власні пародії. Цей вульгарний спосіб пролеткультівської діяльності і мав на увазі м. Хвильовий, пишучи новелю «Лілюлі».

Прелість — перекручене російське слово — прелесть, по-нашому — краса, чарівність, принадність. Такі перекручені російські слова, схоплені в живій дійсності, М. Хвильовий вживав часто, щоб яскравіше підкреслити мізерність і обмеженість своїх героїв-міщан.

Мінестрелі — співці, музики при царських чи князівських дворах за середньовіччя.

Дафніс і Хлоя — «*Дафніс і Хлоє*» — грецький пасторальний роман, авторство якого приписують софістові Лонгові. Написаний у 3-му сторіччі до Христа. Це розповідь про хлопця Дафніса й дівчину Хлою, яких покинули їхні батьки, й вони виховувалися серед чабанів. Кінчається розповідь одруженням Дафніса і Хлоє.

Роман «Дафніс і Хлоє» був дуже популярний у Європі в часи Відродження. Він також послужив матеріалом для Шекспірової «Зимової казки» (1623) і для музичних творів Равеля й Оффенбаха.

Боккачіо Джованні (1313-1375) — італійський письменник, автор відомої книжки «Декамерон». «Амето» — твір Боккачіо, написаний у ранню добу його творчості (1342).

Ordre de bataille — (франц.) плян бою, бойовий порядок.

Артемівці — студенти Комуністичного університету ім. Артема, загальноосвітньої й політосвітньої школи для підвищення знань комсомольського й партійного активу. Існував у Харкові в першій половині 20-их років.

Мануель (Емануель) Сведенборг (1688-1772) — шведський учений, письменник, теософ-містик. Мав великий вплив на багатьох мистців і письменників світу романтичного спрямування (мистець У. Блейка, англійський письменник С. Колрідж, американський Р. У. Емерсон, французький О. Бальзак, шведський Ю. А. Стрінберг та багато інших).

АРАБЕСКИ

Вперше опубліковано в — М. Хвильовий. Твори, т. I (Етюди), Харків, ДВУ, 1927.

Мартінес Сієрра (Martinez Sierra; 1881-1947) — видатний еспанський поет, новеліст, драматург, режисер і видавець. Його п'єса «Пісня про коліску» (1911) здобула світову славу й ішла в усіх театрах Європи й Америки. Як режисер модерного театру він активно виступив 1917 року.

У Хвильового написано помилково Карейл. Правильно *Карлейль Томас* (Carlyle Thomas; 1795-1881) — англійський публіцист та історик. У своєму великому творі «Французька революція» (1837), визнавши історичну зумовленість повалення абсолютизму, він уперше в історичній науці розгорнув і мотивував концепцію «культу героїв», що творять історію.

Редвидат — правдоподібно, редакційно-видавничий відділ.

Сливки — русизм, по-українському — сметанка, вершки. в розумінні найкращі, найповажніші.

Заводь — невеличка затока або закрут річки з з уповільненою течією, мілке місце, затон.

Кводлібет (quod libet — що хочеш (лат.).

Мандрагора — північна багаторічна трав'яниста рослина, використовується в медицині.

Шеллі (Shelley) Персі Біш (1792-1822) — англійський поет і філософ. Жив у Італії. Молодим (30 років) утопився під час бурі на Середземному морі.

Кайора — легкий плоскодонний човен.

Верцадло — дзеркало, люстро.

Баклани — водоплавні птахи, що живляться рибою, переважно чорного кольору з металічним відблиском.

Чайма — вітрило. Маловживане слово. Вжите чи не вперше було в фальсифікованій думі про похід князя-поганина (ЗОЮР, I, 176).

Бісер — дрібне, різнокольорове скляне намисто. Взагалі визначення якогось різнокольорового, грайливо-рухомого предмета.

Зиб — русизм. По-українському — бриж, дрібні тремтливі хвилі.

Finis — кінець.

Квакери — від англійського слова quakers — дрижачі, тремтячі. Християнська протестанська секта, заснована в Англії 1650 року, під час англійської революції 17 сторіччя. Зазнавши переслідування, змушені були в другій половині 17 сторіччя переселитися до Північної Америки, де вони мирно живуть і досі.

Liberum arbitrium — вільний вибір.

Капаблянка-і-Гранперра Хозе Рауль (1888-1942) — чемпіон світу гри в шахи.

Реті Річард (1889-1929) — представник модерної гри в шахи. Реті переміг Капаблянку в турнірі 1924 року.

З М І С Т

- 7 Від видавництва
11 Від редактора
15 Микола Хвильовий. Життя, доба, творчість.
Вступна стаття Григорія Костюка.

ЕТЮДИ

- 109 Вступна новеля
115 Життя
123 Колонії, вілли
131 Редактор Карк
153 Кіт у чоботях
169 Юрко
181 На глухім шляху
187 Солонський Яр
199 Силюети
215 Шляхетне гніздо
221 Синій листопад
237 Чумаківська комуна
253 На озера
263 Бараки, що за містом
279 Свиня
295 Кімната ч. 2
311 Легенда
321 Заулок
331 Елегія
339 Дорога й ластівка
343 Пудель
365 «Лілюлі»
393 Арабески

417 Примітки